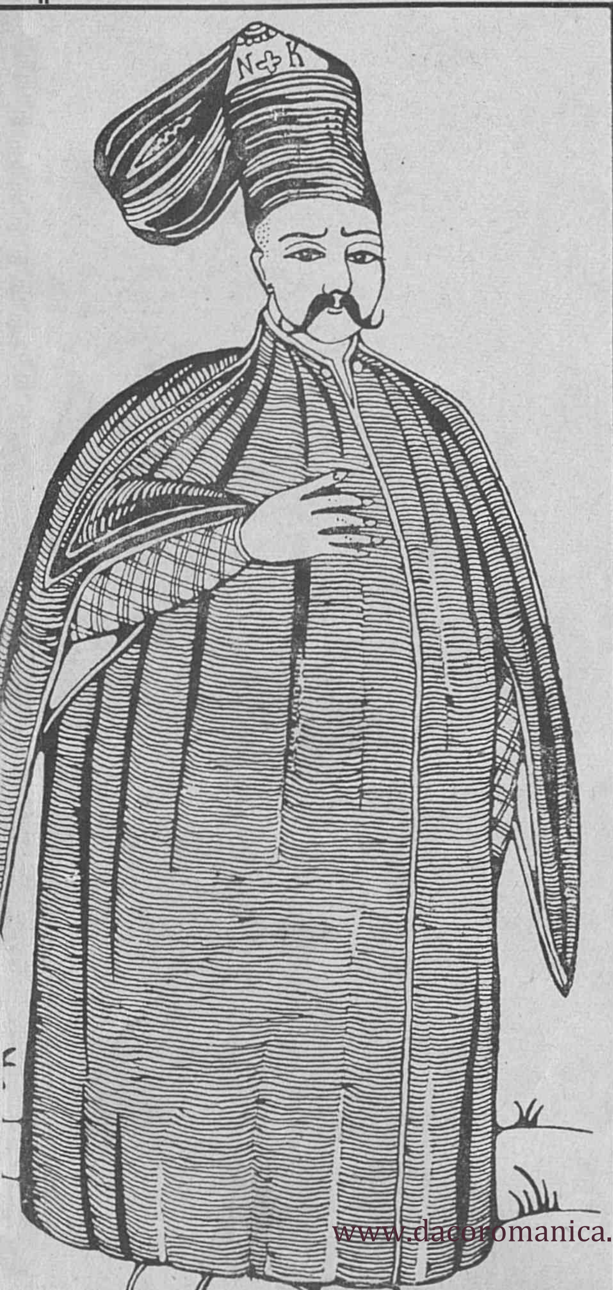
Istoria Românilor prin călători

DE

N. IORGA

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. III

EDITURA
CASEI ȘCOALELOR
1929

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR
PRIN CĂLĂTORI

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. III.

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1929

I.

Călători germani prin Ardeal.

Știrile despre Ardealul românesc sânt foarte rare și de obiceiu întovărășite de judecăți răuvoitoare venite de la străinii dușmani. Cele câteva însemnări care ni s'au pastrat merită deci să fie înfățișate aici înainte de a trece la continuarea în Principate a regimului fanariot, de la 1800 înainte. Cu atât mai mult, cu cât din lumea satelor ardelene vine dincoace, prin resultatul îndelungii munci devotate a unui Samuil Clain, unui Șincai, unui Petru Maior, curentul de înoire națională.

Intre hârtiile lui Engel se află astfel o „Vollständige Handschrift über Siebenbürgen”, care înfățișeaza stările de după 1765. Se arată supt raportul comercial o sumă de lucruri interesante: vinul, acuma oprit, se aduce, ca și porcii „și alte vite”, prin pasul Buzăului [1], pe unde ar fi întrat, crede scriitorul sas, la 1543, Petru Rareș, de și, ceia ce el uită, acest Voevod stăpânia Moldova. Prin Oituz trec însă, nu numai mărfurile aduse pentru Moldoveni de negustorii sași din Brașov și de Armenii din Giurgiu-Sân-Mi-

---

[1] Wird mit andern Waaren sehr selten besuchet; ms. geogr. 24 („földr 24 szám”) din Museul Național de la Budapesta.

clăuş, la cari se adaugă cele douăzeci şi cinci de familii armeneşti din Szép-Viz, ci şi ciobanii ardeleni cari merg să-şi păşuneze turmele în văile ţerii vecine[1]. Negoţul se face adesea prin schimbul produselor între ele[2]. In ce priveşte rolul Românilor ardeleni, el se reduce la cărăuşia celor din Cohalm. toamna-i află cineva „în toate părţile Ardealului".

Sinceră şi dreaptă e judecarea situaţiei nenorocite a Ardelenilor. Citām verbal aceste rânduri de aspră şi meritată critică: „In general ţeranul supus sau iobagul ardelean e, în ce priveşte starea lui, cel mai nenorocit ţeran ce se poate afla oriunde pe lume... E un adevărat sclav al domnului său[3]... Trebuie să se istovească *(schmachten)* ca o vită... Impovărarea şi apăsarea acestor supuşi din partea domnilor lor sânt nesfârşite şi escesele săvârşite contra lor, de necrezut." Şi se enumeră: datoria de a duce dijma la locul unde se află stăpânul pământului, cale de şese, opt şi mai multe zile, atribuirea către acelaşi stăpân a tot ce lăzuieşte, ce adauge la cultură săteanul rob —pe când în Principate aceasta rămânea proprietatea lui—, etc. Pentru cea mai mică greşeală bietul om e aruncat în temniţă, „care e o gaură rea, întunecată, aflătoare supt pământ". In zădar s'a reglementat de Guvernul împărătesc la 1769 tratamentul iobagilor români şi unguri. „Cu toate acestea, mai ales în

[1] Die Cronstädter Kaufleute und Armenier von Szent-Miklos führen ihren meisten Handl mit der Moldau durch diesen Weeg, und viele Vieh-Hirten, welche auf dem moldauischen Gebürg Weide suchen müssen, gebrauchen ihn *(ibid.)*.

[2] Nicht selten mit Tausch und Umsatz.

[3] Ueberhaupt ist der siebenbürgische Unterthan oder Iobbagy in Betracht seiner Situation der unglücklichste Landmann welchen man nur irgendwo finden kann... Ein wahrer Sklawe seines Grundherrn.

ce privește aducerea serviciilor clăcii și deosebite alte vexații, escesele sânt foarte dese.” Țerănimea fuge cu grămada în Țara-Românească și in Moldova.

O „Descriere sumară a Marelui-Principat al Ardealului” din același secol al XVIII-lea presintă pe Români ca „rămășița și posteritatea vechilor colonii romane și formează partea cea mai tare și cea mai însemnată din locuitorii Ardealului”[1]. Autorul anonim știe că limba lor samănă cu latina și italiana; de altfel și mâncarea lor, mai ales mămăliga, îmbrăcămintea, multe obiceiuri sânt ca la Italieni.

Numărul Românilor ardeleni e de 60.626 bărbați și 58.604 femei la uniți, iar la neuniți de 286.858 și 271.218.

Trecând la această despărțire confesională, el afirmă că neuniții sânt cei mai mulți. Preoții lor pot abia să cetească și să cânte și totuși mulțimea li dă o supunere oarbă, până la idolatrie; de altfel ei își cunosc legea numai din nume. „Abia unul la douăzeci știe spune Tatăl Nostru.” Descrierea continuă spunându-se că Românul e desfrânat și bețiv, foarte murdar, leneș la lucrul câmpului, „răsbunător, ușuratec și foarte aplecat la emigrație”. Dar în schimb se distinge prin putere și răbdare, prin „multă îndemânare firească și o indiferență față de moarte cu totul specială, care nu se află ușor în aceiași măsură la alte neamuri; cei ce se fac soldați, ca și Românii în genere, sânt toți viteji și inimoși[2]”. Dacă n'ar fi o rea creștere și ar avea buni

[1] Ein Überbleibsel und eine Nachkommenschaft der alten römischen Colonien und den stärksten und beträchtlichsten Theil der Inwohnern von Siebenbürgen ausmachen (*ibid*, fol. germ. 284).

[2] Vielle natürliche Geschicklichkeit und gegen den Todt eine ganz besondere und bey anderen Nationen nicht

preoţi, ar lipsi şi defectele semnalate. Dar, mai ales. îi face astfel cum sânt robia: „supuşenia şi robia mai mult ca a sclavilor” *(mehr als sklavische Unterthänigkeit und Knechtschaft).* De altfel conlucrează la aceasta „şi despreţul general pe care li-l arată toate celelalte naţii aflătoare în această ţara. Ei ştiu că nu au nimic al lor, că puţinul pe care-l stăpânesc în adevăr stă în primejdie sa li fie rapit în orice clipă de domnii lor. Ei văd zilnic casuri în care li se ieau locurile lăzuite în sudori de sânge, cu grea trudă şi muncă, şi anume de-odată, când se aşteaptă mai puţin, în schimb, cel mult, pentru o foarte mică plată a lucrului lor, adese ori însă, — şi ar trebui chiar să zic: de cele mai dese ori — chiar fără nicio despăgubire.” Şi scriitorul continua astfel asprul lui act de acusare: „Această şerbie din cale afară de aspră, această sarcină peste măsura, pe care le văd ei prea bine, trebuie fireşte să producă uşurătate, nestatornicie şi multe alte însuşiri rele. să distrugă cu totul sârguinţa şi harnicia.” Şi îndată acest pasagiu, de cea mai mare însemnătate, fiindcă un străin e acel care afirmă că regimul de dincoace de Carpaţi era nesfârşit superior celui din Ardeal: „O dovadă care convinge foarte mult se află la Românii cari locuiesc dincolo, în Ţara-Românească şi în Moldova. Vedem necontenit, an de an, un mare număr de Români ardeleni cari trec în Ţara-Românească şi în Moldova, dar vedem foarte rar un număr însemnat din Românii de dincolo cari ar veni în Ardeal. Causa e foarte uşoară de găsit, daca se ţine samă de faptul că fostul Domn muntean, prinţul

---

leicht in so voller Maas vorfindende Gleichgültigkeit; meistens sein jene welche sich in den Soldatenstand begeben, so wie die Wallachen überhaupt, alle brav und herzhaft.

Cantacuzino" (ceteşte: Constantin Mavrocordat) „între anii '30 şi '40 aì acestui veac (anul însuşi nu-mi este anume cunoscut) a desfiinţat iobăgia sau şerbia în chip solemn şi în aşa chip încât în Ţara-Românească şi în Moldova numai Ţiganii îi sânt supuşi, pe când Românii înşii sânt îndatoriţi să dea stăpânilor lor de moşie numai robote foarte mediocre şi o taxă anuală în bani, tot aşa de mediocră. Resultatul este că ambele aceste provincii vecine, întru cât nu sânt pustiite de războiu şi de năvăliri duşmane, se află în deplină înflorire *(in dem besten Flor stehen)*, că binevoitoarea natură, prin lucrul silitor şi neobosit al câmpiilor şi ogoarelor, al livezilor, al viilor, etc., dă o producţie bogată şi binecuvântată, că ţeranul e mulţămit şi îndestulat şi că el ştie cum că lucrează pentru binele şi folosul lui însuşi, aşa încât se face sârguincios, de unde urmează că e foarte departe de a se gândi la emigraţie." De altfel şi în Ardeal grănicerul represintă cu totul altceva decât iobagul.. Când se vor lua măsurile cuvenite, „cu vremea se va putea creşte din aceşti Români un popor foarte brav, îndemănatec şi excelent", *ein sehr braves, geschicktes und vortreffliches Volk.*

Revenind la cler, scriitorul vorbeşte de cel unit, cu Vlădica din Blaj, încunjurat de şase canonici, unul econom, altul preposit, un al treilea vicariu, precum şi de teolog, de secretariul consistorial. Sânt patruzeci de protopopi („arhidiaconi"), iar numărul preoţilor, cari abia pot ceti şi scrie, i se pare a covârşi cu mult adevăratele nevoi ale păstoriţilor. De partea cealaltă, neuniţii au pe Vlădica lor de la Buda, cu secretarul, „plenipotenţiarul", vicariul general, notariul general, „arhidiaconul catedralei", optsprezece asesori consistoriali, „toţi arhidiaconi", şi douăzeci şi şase de alţi protopopi. Sibiiul şi Bra-

șovul au clerul lor deosebit, — cum știm „efimeri" greci, bine plătiți, cu o cultură deosebită, pentru „companiștii" balcanici cari se zic „Greci". Este și un sobor mare și unul mic: cel d'intăiu presidat de episcop sau vicariu, cel de-al doilea de un protopop. Apelurile se fac la Mitropolitul sârbesc din Belgrad, sau, mai curând, la cel din Carlovăț, mai bine văzut de Guvern.

Pentru comerțul cu Principatele se dă o tabelă din 1769, scoasă de la „Kaiserlich-Königliche Cammeral-Buchalterey". Ea privește numai importul de vite în Ardeal; prețul boului era de 21 florini și 20 de crăițari și al vacii de 10 florini, al vițelului de 2, după socotelile ce se făceau pentru vamă la Bran. Valoarea totală a întregii cantități de vite aduse în Ardeal de la noi era pentru acel an de 67.187 florini și 20 de crăițari. Măcelarii dădeau o sumă mai mică: 53.015 pentru 1.783 boi, 1.661 vaci, 1.159 „Törzer" și 475 viței. Se exportă din Ardeal postav prost, „wallachisches Kotzentuch". Comerțul, păgubit prin războiu, se poate relua acum, după pacea încheiată la 1774.

Un al treilea informator a străbătut Ardealul după Sestini și Spallanzani, ale căror observații le-am reprodus în al doilea volum din această lucrare. Autorul unei scurte, dar interesante „Lustreise im Herbst '796" [1], trece pe la „Bokai", unde vede ruinele castelului, vechiului castel al prințului Barcsai din veacul al XVII-lea: proprietarul îl spune că tatăl său a pierdut cu prilejul mișcării lui Horea —„bei dem walachischen Aufruhr"—20.000 de florini. La Binținți

[1] Museul Național din Budapesta, fol. germ. 288.

(„Benthenth"), paguba pe care i-o declară baronul Orbán e de 40.000. „Unii dintre şerbii lui au fost de faţă la prădarea casei, şi pe aceşti oameni trebuie să-i vadă el acum zilnic lângă dânsul. Ofiţerii ţineau cu ţeranii contra nobililor. Unul din ei face să fie bătut cutare domn de pământ din acele părţi, şi anume de un caporal, care era şerb al lui Orbán, în strigătul: „Schlag den verfluchten *nemes ember*", „bate pe blăstămatul de *nemes ember*". La Ludeşti, lângă hotar, Românii sânt simpli — unii chiair guşaţi—, dar buni; „nu se vorbeşte de tălhării". Cu totul altfel de la Geoagiu (Gyôgy) la Zlatna, unde sânt oameni răi, hoţi, şi din causa vecinătăţii minelor de aur. La Mintia, Márosneméthy, proprietarul, Alexandru Barcsai, e „rud cum şi-ar închipui cineva pe un nobil din veacul al XIII-lea [1]". La Bobâlna se află mine de fier, şi „Românii socot că pe vremea Jidovilor (aşa numesc ei vremile vechi în general se zidia acolo pe fier („auf Eisen gebauet...)".

In „Jurnalul unei călătorii de la Sibiiu peste Bălgrad" se preţuiesc Românii din Zlatna ca fiind 6.000 neuniţi şi 2.000 uniţi, câştigaţi zilnic de preot, care e zelos. La Abrud, „cei mai mulţi locuitori sânt Români neuniţi; după ei mai numeroşi sânt unitarii. Sânt şi reformaţi, Români uniţi şi catolici." Călătorul ştie că la Cărpeniş s'a născut Cloşca.

La 1793 se tipăria, la Frankfurt, cu indicaţia în titlu: „Frankfurt şi Lipsca", un volum anonim de călătorìi de la Pressburg în Ardeal şi înapoi, *Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach*

[1] So roh als man sich vor einen Edelmann aus dem 13. Jahrhundert vorstellen kam.

Pressburg. El ni va transmite ştiri nouă despre rostul Românilor în acele părţi ardelene, unde ei dădură şirul de tulburări provocat de opunerea îndărătnică la religia oficială, impusă, a Unirii şi, la capat, pornirea răsbunătoare a lui Horea.

Pe Români începe a-i găsi călătorul, amestecaţi cu Rutenii. „Rusnecii", încă de la „Wasmar". Moşiile contelui Károlyi îi par deosebit de bine îngrijite şi el vorbeşte de locuitorii cari duc o viaţă mulţămită fara a precisa cării naţiuni îi aparţin, când nu sânt Germani. La Careii-Mari vede gimnasiul Piariştilor şi castelul aceluiaşi conte. Intrând în Ardeal, recunoaşte că „naţia Românilor este ca număr poate mai tare decât toate celelalte naţii în Ardeal împreună[1]". Dar sânt robii Ungurilor, şi situaţia lor e mai rea decât a locuitorilor dincolo de munţi. La „Czög" călătorul află Români îngroziţi să nu li se iea ceva fără bani, ca de obiceiu. Ingrozit e, la „Sobor", Germanul nostru, care trebuie să manânce, din mână românească, mamăligă, *Brod von türkischem Waizen.* La „Baska", în calea spre Cluj, afla gospodăria bună a unui preot: fiica lui se înţelege cu străinul prin vorbe scrise pe hârtie. „Intre Baska şi Balea stătea pe o înălţime un bătrân Valah, care trecuse de o sută opt ani: privia ca împietrit la soarele ce era să se ascundă îndată. Capu-i era descoperit, păr alb ca zăpada-i acoperise anticul cap; o lungă barbă sură-i dadea înfăţişarea unui patriarh; ochii mari aruncau foc către soare, dar braţele şi picioarele erau foarte slăbite. Părea ca simte primăvara aceasta ca fiind cea din urmă a lui. Pe iarbă, cu mânile încrucişate pe piept, el mulţămeşte încă destul

[1] Die Nation der Wallachen ist an Seelenzahl vielleicht stärker als alle andre Nationen in Siebenbürgen zusammen genommen; p. 199.

de zdravăn[1].” La „Gariza”, han romăncsc; în odaia de mâncare „miere albă frumoasă, ouă, unt, şuncă, făină aleasă, pâne şi toate cele de nevoie”. Cămara nu s'ar fi putut plăti decât cu patru sute de florini. Se oferă vin vechiu din oală. Ca mulţămita, „Valahul” e descris, după spusa cărăuşilor, ca fricos şi hoţ, rob al domnului de pământ, care-i poate da gârbace, şi exploatator al ţeranilor. Dar scriitorul recunoaşte că „Românii singuri hrănesc neamul Ungurilor în Ardeal... Ca mulţămita pentru hrana ce li-o da Românul, îl coboară mai jos decât orice clasă a omenirii. Dacă Românul nu e cum trebuie să fie, motivul e că n'a fost făcut altfel.”

La Cluj, oraş nepavat, se semnalează prăvaliile bogate ale Armenilor. E vorba de Universitate, de casa Rhedey, în care se dau baluri: la Oradea-Mare puţintel înainte, cum se vede din amintirile unui musicant german, prinţul episcop avea orhestră şi dădea petreceri cu procesiuni mascate pe stradă. La Turda află târgul de săptămână. Trece răpede peste Aiud, cu biserici frumoase şi un gimnasiu. Alba-Iulia nu-l opreşte mai mult. Sibiiul, pe care-l mai văzuse cu cinci ani în urmă, îi place; vorbeşte îndelung de fostul guvernator, baronul de Bruckenthal: e apărat de învinuirea că în vremea lui a fost „răscoala Valahilor” prin aceia că nu din pricina lui Guvernul civil n'a dispus din început de armată. Se face şi lauda tipografului Hochmeister. La Avrig se descrie palatul lui Bruckenthal.

Il interesează, în războiul care se urmà, şi isprăvile generalului Turati, — fiu de general austriac, el însuşi odată medic la Curtea munteană—, la Câineni şi Cozia: ar fi cruţat comorile mănăstirii, pe

---

[1] Pp. 209-10.

care apoi le fură Turcii [1]; el moare în luptele din pasul Buzăului [2], dar duşmanii nu-i pot avea capul, pe care Vodă-Mavrogheni pusese un preţ de o mie de galbeni [3]. Acesta e descris ca „un om care ştia să comunice curaj, dar nu pricepea câtuşi de puţin ce trebuie să priceapă un soldat"; n'avea ce era de nevoie ca să iea, cum făgăduise, Ardealul. Partea militară o îngrijia un bimbaşă turc; oastea era compusă din „cea mai miserabilă adunătura ce o poate da Valahia", „Ţigani, fiinţi fără disciplină şi rânduială, gloată strânsă laolaltă, adusă în ranguri prin bătăi şi foame" [4]; şi supt tunuri cautau capete, chiar şi româneşti, pentru a le duce Domnului, în schimbul răsplătirii de un galben. Granicerii români nu-i atacau însă bucuros. Turcii dau tunuri şi trupe orânduite, dar ajung a-şi bănui vasalul: atunci se dau loviturile la pasul Vulcanului şi al Buzăului, se încearcă o alta, a lui Vodă însuşi, prin Câineni asupra Sibiiului, şese sute de Asiatici pradă în valea Haţegului. Dar bimbaşa e prins la Râmnic şi dus la Alba-Iulia, prinţul de Hohenlohe urmând generalului Fabris, care atacă la baionetă pe ai lui Mavrogheni [5]. In iarna 1879-90 Laudon, în Banat, întreba pe boierii munteni şi pe Sârbi dacă-i pot hrăni trupele. Se ocupă ţara, dar provisiile nu ţin decât până în Decembre. Zăpada cade, gerul se lasă, şi bolile întră în oaste [6]. Incercarea contra Giurgiului, cu tunuri de la Petruvaradin şi Alba-Iulia, cade; generalul artileriei e ucis.

---

[1] P. 278.

[2] „Casa Tedesculi" de acolo (p. 389) e: a Dudescului, nu a Germanului!

[3] Pp. 281-2.

[4] P. 285.

[5] P. 297.

[6] P. 301.

Călătorul riscă o excursie la Câineni, cari erau să fie ocupaţi de duşman; descrierea e foarte pitorescă[1]. Intre Câineni şi Contumaţă bejenari munteni, în bordeie, lucrau pământul şi-şi creşteau vitele. Bordeiele i se par foarte curate, oamenii cu multă grijă de sine. Şi aici se spune că „aceşti oameni nu recunosc pe Românii din Banat şi din Ardeal ca Români, ci li dau alt nume". Casele din Câineni întrec cu mult pe cele româneşti din Banat; se notează şi biserica. Boierii bogaţi, din Craiova, Râmnic, Bucureşti scriitorul crede că sânt şi Ţigani —, locuiau în Sibiiu, dar au trebuit să plece, acusaţi că voiau să predea oraşul în 1788; femeile-i par gătite fară gust şi lipsite de educaţie; foarte puţine ştiu franţuzeşte. Se înfăţişează lucrul la Câineni: „truda statornica" a soldaţilor, schimbarea sentinelelor, rânduiala Arnăuţilor supt conducătorul lor cam aspru Stoian, vălmăşagul pe care-l căşuna cavaleria şi infanteria, zgomotul musicii, strigătul ţeranilor cari aduceau provisii[2]. Şi cu acest prilej anonimul recomandă exportul de uleiu de nucă de la noi[3]. El laudă produsele ardelene şi combate importarea altora din alte părţi ale monarhiei: pânza de Zips ori de Ardeal, zisă „silesiană", a invadat Iaşul şi Bucureştii, şi negustorii greci de acolo vin să cumpere în mare[4]. Casa Barker din Sibiiu se gândia la navigaţia pe Olt[5].

In Sibiiu se cetesc reviste germane; e şi un teatru, pe care locuitorii suburbiilor n'au voie să-l visiteze.

La întors, se notează Sas-Sebeşul, decăzut: meşterul Oeschlager de acolo, originar din Königsberg,

---

1 Pp. 327 şi urm.

2 P. 331.

3 Pp. 337-8.

4 P. 351.

5 Pp. 369-70.

toarnă clopote[1]. De aici la Deva, Dobra, abia pomenite. In cale un soldat român din regimentul Oross. Lugojul a suferit de pe urma războiului: nouă critică a „Wallachenschaft”-ei, dornică de jaf şi leneşă, La Timişoara dădea mese prinţul de Coburg. La Seghedin se părăsesc „locuinţile Românilor[2]”. Şi el îi apără: „Ce ar fi Banatul, de n'ar locui Românii în el?[3]”. Călătorul iea în ocrotirea sa şi pe „leneşa” femeie româncă, după ce a văzut-o torcând şi în drumul spre casă. „Iea-o cum o vrei, dar Româncele sânt de sigur harnice.” Iar, dacă sânt „iubeaţe”, cum zice Miron Costin, vina ar fi, ca şi la Italience..., a mămăligii!

Avem astfel un număr de mărturii şi de judecăţi din Ardeal chiar, venind din partea Saşilor sau ba, care dau, măcar în parte, dreptate poporului românesc.

Altele vin din ţerile germane. Căci se poate zice ca şi în secolul al XVIII-lea, din punctul de vedere al „filosofiei” reformatoare, filantropice, care stapânia atunci, dacă nu încă din acela al sentimentului pentru dreptul naţional, cerând libertate pentru orice neam, *o chestie românească există*. Şi acei cari o simţiau duc lupte contra egoismului unguresc ca şi contra despreţului cu care germanismul administrativ în serviciul Casei de Austria, stăpână în Ardeal şi în Banat, trata popoarele „inferioare”. Beneficiau astfel şi Românii de acea simpatie care se adresa către oamenii „primitivi”, trăind în afară de civilisaţie. Dar şi experienţa personală a călătorilor

1 P. 401.
2 P. 421.
3 Was wäre das Banat, wenn keine Walachen darinnen wohnten? (p. 22).

se adauge pentru ca ei să poată răspinge batjocurile fără margeni de care eram acoperiţi.

N'am la disposiţie cartea unui Günter, care a fost prin aceste părţi pe la jumătatea veacului al XVIII-lea. Descrierea, din 1785, a lui Johann Lehmann, în *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, e însa de o însemnătate deosebita.

Omul a fost de cinci ori în Ardeal şi spune singur că în 1782 era de faţă, în Deva, când, cu toată lipsa de pâne, preoţii români nu dădeau voie credincioşilor lor să calce postul pentru a mânca de frupt. Data aceasta, venind de la Pressburg, el trece Tisa la Seghedin, se îndreaptă de acolo, prin Sân-Miclauşul Mare, la Timişoara, oraş liber de la 1782, în care notează cele doua Rathhause: al Sârbilor, mai vechiu, şi cel nou, al coloniştilor germani, unul cu teatru, celalt cu o „reduta", casa comitatului, „casina", cele două mănastiri franciscane şi cladirile frumoase din „Fabrik". Trece la Lugoj, oraş romănesc şi oraş nemţesc, cele două cartiere fiind despărţite prin apă: aici află o cafenea cu biliard şi admiră castelul contesei „Saro", proprietara celor mai multe terenuri. Pe pământurile ei, bine îngrijite, direct, Lehmann se îndreaptă spre Faget, cu doua sute de case româneşti şi treizeci poate germane, având două lăcaşuri ale noastre şi unul al Minoriţilor din Lugoj; de aici spre „miserabilul" sat Ruşaviţa. Intrând în Ardeal pe la hotarul cu cruce, el rămâne uimit, din nou, faţă de frumuseţi naturale fară pareche. La Dobra, supt administraţia unui maior, sânt două sute de case româneşti, unele frumoase; grăniceri fac exerciţii numai Dumineca. La Deva, între vii, în margenea căreia hangiţa se descopere o Parisiană, domnul de pământ e contele Haller: sânt supt castel două sute de case, cu o frumoasă grădină, două biserici catolice, una refor-

mată, una singură a noastră; în suburbii stau Bulgari. La Orăştie cele vre-o trei sute de case sânt ale Ungurilor mai ales: i se pare scriitorului că pe lângă biserica franciscană şi reformată este şi una armenească. La Sas-Sebeş, o sută de case sânt ale populaţiei săseşti mai ales, Românii, dar şi Saşi, ba chiar noi veniţi din Baden, stând în suburbii; este şi o biserică franciscană. Cu un preot sas, la Apoldul-Mic locuiesc Români, ca şi la Amlaş. Spre Sibiiu se trece prin satul Ruşciori, „Reisdörfel”, unde se vorbeşte româneşte de foştii Bulgari, cari au şi un predicator luteran; în suburbiile oraşului sânt Ţigani. Autorul trece glumind asupra Sibiiului, pe care-l va descrie poate cu alt prilej: ştie că sânt acolo şi Românii „civilisaţi” şi Romànce „văpsite”.

In calea lui, Lehmann a văzut ici şi colo pe aceşti „Valahi”. Locuinţile lor sânt adesea umile, când nu e vorba de satele grănicereşti; se văd şi fereşti închise cu băşici de porc. Oamenii îi apar urâţi, slabi, fără vlagă, cu părul lung, cu veşmintele murdare. Copiii cei mulţi nu se pot desvolta după putere, cu hrana compusă din mămăligă. Unii din ţeranii români se fac cărăuşi, dar de obiceiu strainul e dus de Unguri, cari înjură în cale crucile româneşti „grosolane” de pe margenea drumului. In cutare casă, dacă bărbaţii erau la jude, să bea rachiu, femeile coseau, ţeseau, torceau, ajutate şi de fetiţe, pe când băieţii se jucau în surcele. A întâlnit preoţi mânând din urmă vitele pe drum de iarnă.

Are astfel şi din ce a văzut cu ochii elementele necesare ca să răspundă criticei care se aduce Românilor, consideraţi ca „Spitzbuben”, leneşi, hoţi, ucigaşi. „Nu e pe lume o socotinţă mai neomenoasă şi mai uşuratecă”, spune el, „ca aceasta despre un

neam întreg[1]." Oamenii sânt gata să vie în ajutor și fără plată, cum nu face populația germană, care „în genere e cea mai grosolană, mai necrescută, mai fără simțire", incapabilă de a servi pe cineva, chiar dacă i se plătește[2]. Părăsit în mlăștinile Banatului, de conaționalii săi, el însuși a fost scăpat de Români, „la prima vedere, fără a li se spune un cuvânt", „Calomniatorii unei întregi națiuni, ucigașii sufletești *(Seelenmörder)* ai fraților lor oameni" ar trebui să vadă cum înfloresc satele grănicerilor, cu școli, la care, cu toată opunerea bătrânilor, un întreg tineret învață și nemțește, dând tălmaci drumeților. Cei ce nu sufăr incultura românească, să ție și ei școli ca și Impăratul! Românii sânt soldați temeinici. Dacă vitejia lor o întrebuințează în fapte sângeroase afară de nevoile oștirii, ei cred numai că răsbună astfel o jignire, că luptă cu o nedreptate: așa se face că unul și altul întră în pădure ori se ascund la Turci, pe iarnă, dând birul pentru adăpost; răpede se strânge o ceată în jurul lor și satele-i ascund de frică; spre toamnă, având nevoie de bani pentru lunile moarte, ei sânt mai cruzi, gata de omor. Ard și sate, târguri, ca Oravița. Spânzurătorile, care mărgenesc șoseaua, nu-i sperie: sânt bucuroși că mor în satul lor; munca silnică-i înjosește, făcută, mai ales, departe de satul lor. Dacă ar avea preoți mai buni, ar fi altfel,— și dacă ar avea stăpâni mai buni. Căci sânt oameni pricepuți, și ierburile n'au taine pentru dânșii.

Toată considerația o are pentru femeie, roabă a bărbatului, roabă, după el, a băieților. Dăm chiar

---

Es giebt keine unmenschlichere, leichtsinnigere Behauptung als diese von einer ganzen Nation (p. 9).

[2] Ueberhaupt muss man auf der ganzen Reise, weder auf Dienste, noch Nothülfe der deutschen Bauern rechnen. Es ist das gröbste, ungezogenste, gefühlloseste Volk (p. 11).

cuvintele lui: „Pe cât bărbații romani pierd în comparație cu alții, pe atâta câștigă femeile alăturate cu cele de sama lor, din alte părți. Romancele sânt cu totul smerite, prietenoase, plăcute în purtări și foarte sârguincioase[1]."

---

[1] So sehr die Männerwallachen verlieren im Vergleich mit andern Männern, so sehr gewinnen die Weiber im Vergleich mit andern ihresgleichen aus andern Gegenden. Die Wallachen-weiber (sind durchaus demüthig, freundlich, gefällig und sehr fleissig (p. 27).

II.

Un naturalist german prin Bucovina, Ardeal şi Moldova la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Un călător incomparabil mai important decât toţi cei de mai înainte e cunoscutul, celebrul contemporan al lui Spallanzani, geologul austriac Hacquet, autor al unor călătorii în Alpii nordici, în alte părţi ale lor şi chiar în Dalmaţia, la fraţii noştri de sânge Morlahii [1]. Fusese şi secretar al comisiunii economice pentru Carniola [2]. E şi un bun desemnator, de mâna căruia avem, în planşe, colorate, ţerani, boieri, Lipoveni, Tatari şi Ţigani.

Acest om învăţat, de o mare hărnicie în cercetările sale, ne-a cunoscut bine şi prin relaţii directe, locale. A fost prin părţile noastre şi înainte de anul 1789, când ocupaţia austriacă în Moldova i-a uşurat călătoria, şi el însuşi mărturiseşte că, viind din Muntenia, a petrecut în Ardeal, prin Secuime, ca medic, poate medic militar, încă din 1763-4, învăţând şi româneşte [3].

---

[1] *Reisen durch die nordischen Alpen,* Nürnberg 1790; *Physikalisch-politische Reisen durch die Alpen,* Lipsca 1783; *L'Illyrie et la Dalmatie,* Paris 1815.

[2] II, p. 74.

[3] I, pp. XI, 120; II, pp. 59, 115-6.

Observaţiile lui, foarte împrăştiate, dar de o mare bogăţie, sânt de diferite feluri. Intăiu cele mai multe sânt simplele lui impresii de drum. Unde n'a fost! La Dorna, al cării nume i se pare că înseamnă: piatră, la Baia, care i se năzare a fi fost de aramă, la Botoşani, la Zvorâştea, unde a cunoscut pe un Şeptelici, coborându-se — vorbeşte un naturalist! — dintr'o familie unde s'au născut şepte copii într'o lună, patru rămânând în viaţă; la Hârlău[1]. La Hotin a fost în lagărul austriac, şi a văzut pe cel rusesc, în cursul unui asediu în care aliaţii fără artilerie lungiau un asediu împotriva a 8-9.000 de Turci cu 180 de tunuri, exploatând populaţia vecină românească, pe care Ruşii n'o plătiau măcar, şi unii şi alţii bătându-şi joc de femei[2]. Evreii din Polonia şi din Moldova se îngrămădiseră după câştig la Imperiali; preţurile erau foarte mici; o pălărie plină de vişine o pară, o masă întreagă zece! A întâmpinat pe toate drumurile pe nenorociţii cărăuşi din Galiţia, pierzându-şi vitele — şi cele care scapă sânt furate de Moldoveni, imitând urletul lupului ca să le împrăştie — şi prăpădindu-se ei înşii de osteneli. A înoptat şi el pe dealuri. după o zi de rătăcire, de frica tâlharilor In Moldova apuseană a dat de Arnăuţii în serviciul austriac, „cele mai rele elemente ale naţiei moldoveneşti", „der Auswurf des moldauischen Volks", călăreţi sălbateci, cu capul ras supt căciulă, în veşminte turceşti, brune şi galbene, cu flintă sau puşcă, patrontaş, două, trei pistoale, hanger şi ciocan cu vârf; turbanul, alb sau verde, era să facă pe şeful lor, maiorul „Ganiflorj", un „viteaz", să fie ucis. de husarii cari-l dăduseră jos: l-a scăpat numai un

[1] I, p. 20.
[2] *Ibid.*, pp. 23, 26.

„portépée" imperial, pe care l-a ridicat în sus [1]. A văzut spinii, ceretişul de care se sângerau cătanele în lupta de la Focşani. Câte un Român spânzurat ca spion îi apare, ori hoţi duşi în buluci [2]. Pădurile Moldovei răsăritene, cumplit arse, sânt pline de fugari, cari duc cu ei vite, oi, porci. Lângă muntele Tălăruş stătea, la trecerea lui pe acolo, prinţul de Coburg, care, cu ajutorul rusesc cu tot, avea doar 25.000 de oameni, iar Turcii 90.000, pe când la pierderi, faţă de 1.500 de Imperiali, Turcii însemnă de şepte ori pe atâţia.

In ce priveşte Ardealul, el trece în această provincie prin Secuime, ai cării locuitori i se par a fi nici mai mult nici mai puţin decât Pacinaţi, pe când Saşii, aceia sânt Daci, sau „adevăraţi Italieni dacici". Presenţa trupelor îl opreşte de a merge spre Braşov. Trecând muntele în lung spre Bistriţa, află la Uifalău Români („meistens Wallachen, Romuny"), de lege răsăriteană, cari vorbesc însă ungureşte [4]; din vechiul lor port păstrează numai opincile. Dialectul secuiesc îl cunoaşte, şi i se pare „neplăcut" *(widerwärtig)* pentru lungirea lui *ŏ*, mai ales. La Reghin află şi Unguri, cu biserica lor, şi e tratat cu grosolănie de viceşpan, care-i cere hârtiile şi nu le află suficiente, pentru ca apoi, dându-şi sama cine e călătorul, să-l poftească la masă. Şi Hacquet exclamă: „O popor scitic, când oare îţi vei părăsi mândra asprime? Poate niciodată, ori vor trece secole până ce, în general, te vei civilisa [5]." Bistriţa

---

[3] II, pp. 49-50.

[4] *Ibid.*, pp. 51, 53.

[5] *Ibid.*, p. 95.

[1] Sie sprechen aber nicht wallachisch, sondern ungrisch mit etwas hunnischem gemischt (II, p. 111).

[2] *Ibid.*, p. 136.

se ridică între câmpii roditoare şi lanuri de porumb; satele vecine, mari, au case în linie, destul de curate. Oraşul însă e decăzut; prosperitatea lui, pe care o hrănia mai ales negoţul cu blăni, a încetat odată cu a Sucevei. Clădirile cu fereşti gotice sânt goale în rândurile de sus. Marea biserică n'are cine s'o umple. Locuitorii nu-i plac: firea lor „italiana" e făcută din şiretenie, neţinere de cuvânt, laşitate, ca a Evreilor; sânt dulci ca străinul, pe care-l întreabă: „Woher sint ir", până ce văd dacă pot câştiga de pe urma lui. Sânt harnice mai ales femeile, dar urăsc tot ce nu e Sas.

Despre aceşti Români ardeleni el vorbeşte cu un mare simţ de dreptate şi cu un sentiment de compătimire care-l onorează. Ei au pretutindeni cel mai rău pământ, şi oricine-i poate goni de pe dânsul, nu numai domnul de pământ, dar şi săteanul vecin, dacă e Ungur ori Sas. In schimb, tratat ca ultimul dintre oameni, *Auswurf des Menschengeschlechtes*. Românul n'are voie, ca Ţiganul, să se apropie de împrejmuirea de gard a satelor străine. Cele mai înjositoare pedepse sânt pentru dânsul: la Bistriţa o femeie pe care miliţia o luase cu sine urla în piaţa publică supt sfârcul biciului. Niciodată nu i se arata prietenie, şi astfel Valahul nu e întrebuinţat la nimic decât la lucrările aspre, servile, şi cele mai joase. Niciodată nu se bucură cu aproapele, nici de bine. nici de zile bucuroase, Numai atunci îi e îngăduit să se amestece, când Ungurul sau Sasul nu poate purta o povară, în care cas Românul, ca o vită de povară, are să ducă ce e mai greu, dacă nu tot, şi atunci e bine venit. Altfel, niciodată. Stăpânul îl stoarce, stăpânul îl judecă. E ca negrul din America în plantaţii. Se poate să nu se gândească la fugă, la răsbunare? Aşa s'a ajuns la recenta „Horiadă". Nobilii,

cari n'au nicio grijă de sufletul oamenilor, îi şi ucide fără milă: cutare a împuşcat pe judele care nu-i adusese oameni la muncă şi, condamnat la 20 de florini amendă, n'a vrut să-i plătească. Fugari dincoace de munţi au fost, de aceia, şi nu, cum se zice, din motive de religie, 13.000 de familii numai în Ţara Românească, plătind o contribuţie în valoare de 112.000 florini; 11.000 de familii erau din Ardeal. Alţii trec în Moldova, în Serbia, ba autorul crede că în Siberia chiar. Secuii moldoveni se tot înmulţesc. Numai în Polonia, unde şerbia e încă mai grea, nu trece nimeni.

Iubirea de libertate e aşa de mare la acest neam, încât cutare bătrân ţeran de la Şinca-Mare, a lui Şincai, spunea murind, şi autorul, ca medic, era de faţă: „Mor bucuros că nu las nici muierea, nici copiii în robie" [1].

Şi ce buni aceşti oameni: agricultori destoinici, cărăuşi şi călăuzi siguri! „Că Românul e, în toate privinţile, om, aceasta am încercat-o mai mult decât odată, când locuiam între ei. Cum i s'ar face inima de bună, de l-ar trata ca pe un frate!... Oricât de aspră ar fi naţia, am văzut la mulţi din ei, timp de doi ani, cât am fost între dânşii, trăsături care ar fi strălucit şi la cel mai civilisat om. Cât n'a stricat ura şi apăsarea faţă de această naţie a Monarhiei, odată aşa de strălucită *(herrlich)* şi de mare! Oricum să fie, *naţia românească are, şi în ce priveşte mulţimea, ca şi dreapta stăpânire a ţerii, meritele ei proprii*" (als auch wegen des rechtmässigen Besizes des Landes die eigenen Verdienste" [2]).

Pe la Bârgău, Rodna şi muntele Căliman, Hac-

---

[1] *Ibid.*, p. 116.
[2] II, p. 89, 112, 173.

quet venise în Bucovina, de unde prin Moldova sosise în Ardeal. Şi iată cum se presintă provincia de curând anexată, pe care o cunoaştem, cam la aceiaşi dată, prin raportul generalului guvernator Splényi.

Trecând pe la Horodenca, unde era spitalul de lemn al generalului prinţ de Coburg, el văzuse Cernăuţul, bine garnisonat, oraş de 600-700 de case, dintre care cele nouă de piatră din dealul Ţeţinei. Pe la Vicov, cu păcura din împrejurimi, ajunge la mănăstirea Putnei, unde poarta stă, pe vreme de războiu, strict închisă. Ştie că aici zac oasele lui Ştefan, „des grossen Stephan-Voda", ale soţiei lui Maria, ale fiilor Petru şi Bogdan (de alminterea va desemna şi o inscripţie a lui Constantin-Vodă Duca, greşind numai data: 7161); *mormintele sânt permanent acoperite cu perdele de mătasă roşie brodată cu aur* („goldgestickte rothsammete Decken"). *Biserica e zugrăvită pe din afară, întreagă,* cu „nesfârşite chipuri de sfinţi, precum şi cu înfăţişarea Cerului şi a Iadului şi cu îngeri şi draci în toate colorile" [1]. Şi la Suceviţa cu douăzeci de călugări va găsi aceiaşi podoabă, dar călătorul se sperie de lipsa de moralitate în atitudinea sfinţilor [2]. Aşa e şi la Humor, unde s'a instalat pităria pentru trupe, şi la Solca, unde a fost un magasin de provisii. Călugării din Putna nu ştiu ce este o bibliotecă — şi aici se înşeală: doar acolo funcţionase o şcoală, oarecum superioară, a lui Iacov Put-

---

[1] Unendlich viele Figuren von Heiligen..., wie auch mit Himmel und Hölle und mit allerley gefärbten Engeln und Teufeln.

[2] Die Gemählden gleich und oft nichts weniger als erbaulich. Wenn der Mahler die Schwelgerey hat ausdrücken wollen, so sind oft die Stellungen ganz à la Sanchez" (I, p. 105).

neanul! Ei se încurcă la orice întrebare asupra amintirilor istorice.

Hacquet mai ajunge a cunoaşte schitul lui Daniil Sihastrul, pe care-l preface în „Toma”. Rădăuţii, „loc miserabil”, cu o „mică, neînsemnată bisericuţă”, neglijată, şi cu o locuinţă părăsită de episcop, mutat la Cernăuţi, lăsând aici pe vicariu cu ceva călugări. Apoi Frătăuţii, cu şaisprezece case germane, Arburea, unde iarăşi li se gătise un cuib, un „Sat-Mare” de Germani, Siretiul, veche reşedinţă episcopală, cum a cetit în Sulzer; aici află pe viitorul Impărat Francisc, cu care vorbeşte franţuzeşte. Apoi Câmpulungul ţerănesc, schitul de la Plosca, Putila. Ştie schitul lui Mihai Racoviţă la Vamă şi dă o traducere foarte exactă a inscripţiilor; apoi şi biserica Sânt' Onufrie. Suceava, în care întră pe vechiul pod de lemn, are câteva sute de case de lemn, locuite de Armeni şi Evrei în centru. Se văd, din mărirea trecută, turnuri, ruinele cetăţii: odată fuseseră, i s'a spus, 70-80 de biserici; acum abia biete patru. Marele negoţ de curelărie spre Rusia a dispărut. La 1788 a mai fost o pribegie. In apropiere însamnă mănăstirile „Rinke”, Sântilie, Ilişeşti, de unde a fugit egumenul, Meletie arhimandritul, satul Zahareştilor. La Iacobeni îl interesează minele. Apoi pe la „Ţiţu” şi Dealul Rogozului va trece în Pocuţia.

A cunoscut puţină lume boierească, trăind după moda veche. Femeile sânt leneşe (el o crede), trecându-şi vremea cu cafelele. Dar li descrie costumul, cu anteriu, rochie, blană roşie cusută cu aur, iar în picioare papuci. Viaţa e simplă: zac pe sofale şi mănâncă un singur fel la masă (!). De negustori niciun cuvânt. Dar ştie 'că Armenii şi Grecii, mai ales cei d'intâiu, şireţi de şase ori cât Evreii şi deprinşi a lua pe nimic, împrumutând bani cu dobânzi mari,

mână pe munţi boi de îngrăşat şi cai de aceia tătăreşti pe cari-i căuta înainte de războiu în Moldova maiorul austriac pentru remontă, Cavallar [1]. Padurile mari, care se taie fără regulă şi în care e vînat mult (se arată cu câte parale se cumpără un cerb şi o căprioara , sânt, în Apus, pline de hoţi. Ţeranii sânt oameni frumoşi, dar rău îngrijiţi. La Putna, la Fratăuţi a vazut bătându-se la tălpi, şi aiurea oamenii, chiar copiii îndurând un număr necrezut de lovituri. Războaiele au răspândit până în munte sifilisul.

Pe lângă Român locuieşte Ţiganul, care face linguri, coşuri, dar culege şi aurul din Bistriţa Aurie. Ţiganii de la Marea-Neagră, „pontici", ar fi alta speţă, mai sălbateci, trăind numai din furt şi din gâcit [2]. Peste Român a venit, cu pribegii, colonistul. Şi Hacquet descrie pe Germanii aduşi în parte —opt colonii — din Imperiu, din *Reich:* la Frătăuţi (16 case), lângă Suceava, în „Satu-Mare", ei se întind fără margeni, şi se ridică plângeri contra lor. Sânt trei sate ungureşti şi altele secuieşti, fără livezi: Secuii se împrăştie lesne [3]. Ruşii au fost aşezaţi numai în Laudonfalva (dispărut şi în Curteşti (90 de familii). Apoi Lipoveni, lucrând la frânghii, la ţesut inul, vin de la Tatari şi din Moldova, cu toată opreliştea, încă din 1784: ei se află la Varniţa, la Fântâna-Albă [4]. Bănăţeni,foarte săraci, sânt fixaţi la „Luitak". apoi la Molodia, Dragomirna şi „Rosez" [5].

Şi, în sfârşit, de-a lungul drumurilor se strecoara, îndreptaţi spre Cernăuţi, spre Polonia, cu voie, fără

[1] I, p. 167.
[2] II, p. 223 şi urm.
[3] *Ibid.,* p. 116 şi urm.
[4] *Ibid*, pp. 127-33.
[5] *Ibid.,* p. 132.

voie, pribegii boieri ai Moldovei tulburate de războiu; pădurile sânt pline de băjenari mai săraci [1].

Odată ocupația austriacă se întinsese până dincolo de Baia. Acuma toată partea dintre Siretiu și munte e în mânile Imperialilor, cari speră s'o păstreze la pace, formând astfel o nouă Bucovină. Hacquet, în tovărășia unui medicinist rus și unui teolog „valah", profită de ocasie ca s'o vadă, dar el va începe cu Moldova dintre Siretiu și Prut pe care o țin Rușii, supt comanda lui Solticov la Hotin, a lui Rumiențov odată la Iași, iar acum a lui Potemchin—, vechiul generalisim locuind lângă Iași, la o casă de boier.

A văzut el însuși bâlciul de la Mohilău. Oricum, îl descrie cu admirație. Aici vin Turci, Tatari, Armeni, Greci, Evrei, Poloni, ba chiar, crede el, Francesi (?), Italieni (?) și Germani, fiecare aducându-și marfa: Turcul bumbac, cafea, capete de lulea, Tatarul vite, pe care, cum e obiceiul comerțului în natură, le schimbă cu postav și pânză. Un alt bâlciu basarabean ar fi la „Podlipciani", de fapt Lipcani, lângă Hotin, unde vin Turci, Români, Țigani, din împrejurimi, cari trăiesc în bune relații, cutare sat primind înapoi pe fostul lui spahiu, ca păstor al vitelor țerănești [2].

Alt bâlciu important, mai frecventat, spune Hacquet decât oricare din Austria, e la Botoșani, oraș foarte populat, cu o mie de case și mai multe biserici de lemn, care a scăpat de prada Turcilor. Se aduce aici, pentru cumpărători foarte luxoși, și marfă englesă, francesă, stofe turcești scumpe pentru femei, năfrămi frumoase sau tulpane. Greci, Armeni, Evrei trăiesc în oraș lângă localnici, cari nu fac negoț. Târ-

[1] I, pp. 22-3, 114.
[2] II, p. 32 și urm.

-gul-Frumos nu samănă cu mândrul lui nume: sânt vre-o două sute de case în paiantă, cu câţiva negustori greci [1].

Iaşul [2], pentru el „Augusta" antică, face mare impresie de departe. I se pare lui Hacquet că acoperemintele roşii ar domina. Sânt câteva case boiereşti nouă cu două rânduri şi cerdac, cărora li se zice, ambiţios, „palate", dar altfel e un „sat mare" în mijlocul vastelor curţi şi al grădinilor. Inăuntru, locuinţa cea mai bogată nu oferă decât, după moda turcească, divanul de jur împrejur, un dulap, câteva scaune „occidentale". Bisericile sânt întunecoase, preoţii lor ignoranţi. Nu sânt biblioteci, nici lucruri vechi. O singură stradă lungă e acoperită cu lemn, cu „pod". Bâlciul e însă mai mare şi decât la Botoşani, fără a mai aminti un şi mai bogat trecut. Grecii aduc stofe de Stambul, de India, de Alep, de Chios, muselină, brocart de aur, tulpane de două sute de lei şi mai mult, şi cu pietre scumpe [3]. Alte mărfuri vin apoi din Austria, Germania, Franţa, Anglia, ca: mătasă, postavuri, pânză, dantele, galoane, obiecte de metal. Italia trimete coloniale, pietre scumpe, mărgăritare. Blănile vin din Rusia.

Călătorul se coboară pe la Bârlad spre Fălciiu, total distrus, dar nu merge mai jos, căci aici se află trupele lui Suvorov, în retragere de la Galaţi spre Tecuciu, târând după sine bejenari cu vitele, Români, dar şi Tatari, Bulgari, Lipoveni, Ţigani, Evrei caraiţi [4]. Sârbi, rău priviţi, „Tatari", foarte darnici, vorbind româneşte, ar fi fost aşezaţi în colonii lângă Bârlad [5].

---

[1] Pp. 36 şi urm., 57-8.
[2] E aici în Iunie 1789 (p. 62).
[3] *Ibid.*, p. 58 şi urm.
[4] Pp. 78-80.
[5] P. 90.

Dincolo de Siretiu, Hacquet vede şi înseamnă mai puţine lucruri. La Piatra, localitate „miserabilă" şi aceasta, se văd multe biserici ruinate; în apropiere, tot în acest judeţ al Neamţului, la Bâznoşeni (?), constată petrol. A trecut prin Farauanii Romanului şi prin Roman chiar, lângă care oraş, cu bisericile albe între câteva sute de case de lemn, vede căruţa acoperită cu postav albastru, purtând crucea albă şi precedată de doi călăreţi, în care se află un „arhimandrit" care e probabil chiar episcopul de Roman[1]. Greci, Armeni fac aici negoţul, şi Imperialii au principalul lor magazin. La Ocna, vorbeşte îndelung de lucrul în saline, unde osândiţii au fost înlocuiţi de comanda austriacă prin meşteri germani; sarea se vinde în băşici cu doi trei lei „centenariul" *(Zentner)*, dar pentru vite iea fiecare cât îi trebuie. Orăşelul e ars de Turci, fără a scăpa măcar bisericile şi tot ce era de lemn în gropile de sare chiar; locuitorii, cu vitele lor, au fost luaţi de armată turcească în retragere[2]. Foarte amănunţit e descrisă Măgura Odobeştilor[3]. Hacquet află Agiudul distrus, Focşanii în flăcări, cu Mavrogheni aproape[4].

Ici şi colo, fără sistem, dar şi fără vre-o pretenţie, se dau ştiri generale despre Moldova. O ţară sistematic stoarsă, şi de Vodă-Moruzi, afirmă călătorul, în timp de patru ani — şi Hacquet cunoaşte pe fratele acestuia, care face specul cu lână lângă Pesta—, şi de Alexandru Ipsilanti, prins de Imperiali pentru ca Poarta să trimeată în loc pe bunul Vodă-Manoli, Pentru toţi Fanarioţii are cuvinte grele. Costachi Moruzi vindea lămâi lângă Constantinopol— ceia ce e

[1] II, p. 55.
[2] II, p. 43 şi urm.
[3] P. 57.
[4] Pp. 95-6.

fals—, Ipsilanteştii se coboară dintr'un blănar, Mavrogheni e un Cuţovlah (*Kuzufalk*), — interesantă părere, care n'ar fi contrazisă de faptul că venia din insule, unde elementul albanes, legat aşa de mult cu al Românilor, era foarte bine representat[1]

Odată ţara dădea un venit de 2.800.000 de lei pe an, acum nicio treime, lucru care nu e de mirare când populaţia a scăzut la abia o jumătate de milion. Dintre dări, capitaţia ar face 200 de lei la un sat de o sută de case; dar se iea suma şi când numărul caselor scade, aşa încât, după o plângere zădarnică înaintea pârcălabului local, oamenii împung fuga[2].

Şi ce ţară bogată! E ca „o grădină roditoare şi bine sădită". Merele domneşti ar fi mari „cât un cap de copil"[3]. Numai de la albine, un stup roind alte zece, cinsprezece, se fac 72.000 de lei pe an, pe când în Ţara-Românească producţia e cu o treime mai mică; dar Hacquet prevede timpul când exploataţii lacome vor distruge poienele şi cu ele prisăcile. Şi e păcat, căci mierea din Sudul Basarabiei, pe care cândva o întrebuinţa şi el, e tot aşa de aleasă ca aceia din Franţa, de lângă Narbonne[4]. Nu mai puţin de 40.000 de vite se fierb pe an pentru cervişul care se vinde la Constantinopol, carnea aruncându-se. Pieile de miel nefătat, extrem de fine, se trec în Polonia şi, se afirmă, până departe în Asia Centrală, Alături ronţăie prin dumbrăvi patru milioane de capre[5]. Caşcavalul de munte, brânza se fabrică de localnici, cari, cresc şi porci.

[1] P. 102: „Ein elender Schuhputzer des Hassan-Pascha, oder ein sogenannter Kuzufalk".

[2] P. 65 şi urm.

[3] P. 69.

[4] P. 73 şi urm.

[5] P. 82.

Toate aceste bogății le exploatează, cum a mai spus și aiurea, străinii. Armenii întrec în lăcomie pe Evrei, și, cu privire la aceștia, călătorul observă că sânt de o speță mai aleasă, având puțintel, cu barba și caftanul lor, înfățișarea boierilor. Evreul de la noi „nu e supărător pentru aproapele, pe când Evreul polon e de sigur ființa cea mai josnică și mai porcească *(säuisch)*, care, plină de toată falsitatea și spiritul național de intrigă, nu cată decât să înșele pe vecin, fie și cât de puțin"[1]. Scăpat de un rău Guvern, acest „popor vrednic de milă" *(bedauernswürdig)* (al Românilor) ar putea să aibă ce i se cuvine[2]".

Aproape în același timp, la 1782, un Polon, Mikoscha, a cărui calătorie, tradusă în limba germană, s'a tipărit la Lipsca în 1795[2], străbătea Moldova pe calea urmată de Hacquet însuși.

La Hotin, cetate cu șanțuri și tunuri, unde se afla, ca negustori, Turci, Armeni, Evrei, călătorul, pe care-l călăuzește Giuliani, tălmaciul la hotar, dintr'o familie levantină pe care o cunoaștem, căpată foarte răpede, fără nicio cercetare serioasă a persoanei și scopurilor sale, carte de trecere mai departe, prin capuchehaiaua moldovenească. In tovărășia unui Armean, trece apoi la satul Mămăliga, unde Osman-Bairactar, Turc supus voii lui Dumnezeu, amintește cuvintele părintelui său despre vitejia Polonilor, cari văd astăzi prăbușindu-se gloriosul lor Regat. „Cine ar fi crezut", spunea el, „că, folosindu-se de faptul inferiorității fiilor față de părinți, Muscalul din ghețurile lui va ajunge să poruncească în aceste locuri

---

1 Pp. 88-89.
2 P. 11.
3 *Reise eines Polen durch die Moldau nach der Türkey.*

şi că Polonia va putea fi împărţită în folosul lui. Dar vremea căderii noastre a sosit."

Dincolo de Prut, vameşul moldovenesc — al cărui rost nu-l înţelege Polonul, odată ce e o singură Impărăţia —, pândeşte, în plin câmp, pe călătorii cari trec. La 6 Iunie se porneşte spre Botoşani pe un drum pustiu, fără sate, fără lanuri, vinul fiind dat în gropi acoperite cu scânduri.

In oraşul destul de mare sânt case frumoase, mai ales ale Armenilor, cari ţin negoţul împreună cu Greci şi cu Evrei. In fiecare săptămână e târg de vite şi de cai, la care ar putea veni şi negustori din Polonia.

De aici drumul e periculos. Un Evreu din Polonia care mergea spre Galaţi fusese de curând ucis şi se prădaseră trei Turci şi doi Armeni cari mergeau spre Hotin. Plata vămii oraşului, a venitului podului (2 lei de car), a pomenii pentru bisericile în lucru face pe Mikoscha să nu intre în Iaşi. Când soseşte la Vasluiu, află de depunerea Domnului, Constantin Moruzi, şi pentru că pusese piedeci negoţului cu Polonia, şi de pecetluirea averii lui; Paşa cel nou de la Hotin trecea în sus. Bârladul e numai ceva mai bun decât Vasluiul.

Pănă la Galaţi regiunea, frumoasă, fusese părăsită de locuitori. Galaţii sânt un port bun, dar n'au decât trei sute de case, în care locuiesc Greci, Armeni, Evrei, Turci, alături de Români. Corăbii vin din Constantinopol pentru grâu, şi din nou patriotul polon se gândeşte la comerţul pe care l-ar putea face ţara sa. Pe una din aceste corăbii pleacă el la 22 ale lunii şi, în cale, va vedea Isaccea, cu castelul, Tulcea, pur turcească, cu un alt castel; mai rămăsese ceva din podul care odată de pe malul acesta dobrogean ducea la Ismail.

Pentru comparație cred bine să adaug aici ce povestește despre Țara-Românească în 1791 un călător german, având legături cu von Diez, ministrul Prusiei pe lângă Poartă, cu Knobelsdorf, succesorul lui, cu unul din curierii cari de la Constantinopol se trimeteau la Berlin. Lucrarea lui, manuscriptă până astăzi, se chiamă „Tagebuch einer Reise von Potsdam aus, durch Sachsen, Bayern, Steyermark, Venedig nach Constantinopel und zurück, über Bukarest, Siebenbürgen und Ungarn (mit einigen Zeichnungen) vom 8 April 1788 — May 1799" și se păstrează la Museul Național din Pesta [1].

Plecând din Constantinopol, se pare, unde vazuse în lagăr pe „noul Vlah-beiu, Mihai-Vodă" (Suțu), în April 1791, anonimul ajunge la Giurgiu, în ziua de 6 Decembre al aceluiași an. Cu un mehmendar românesc, el trece Dunărea și se oprește la Copăceni. Peste Argeș, unde-i cade ceasornicul în apă, se îndreaptă spre București.

Sosind el aici pe negură, Domnul trimete înaintea acestui diplomat prusian pe secretarul său. Intăia visită o face trimesul turcesc pentru pace, Ratib-Efendi. La ceasurile unsprezece, a doua zi, 9 Decembre, în trăsura trimeasă de Vodă, oaspetele merge la audiență, pe care scurtele însemnări n'o descriu. In aceiași zi Merkelius, Agentul austriac, vine de-l visitează pentru a-l pofti la masă, cu însoțiitorii, curierul prusian Schmidt și un anume Bock. In aceste zile de petrecere în Capitala munteană, călătorul are legături, neplăcute, cu secretarul domnesc Panaioti Kodrikas, de la care capătă o „saubere Antwort".

Plecarea se face cu greutate, trebuind intervenția unui „Monsieur Ebert"; „cu Grecii și cu Valahii merge

[1] Fol. german 1072, 2 volume.

şi mai rău decât cu Turcii". Popasul se face la Văleni, apoi, în ziua următoare, la Brătăşeanca. La 14 e la Câmpina, „cu cea mai frumoasă vreme"; ar fi vrut să vadă izvoarele de petrol, dar era prea departe[1]. Peste câteva ceasuri vin scrisori de la Knobelsdorf, prin Tatarii Domnului. Prin „Seide" (Zeiden, Codlea), în sfârşit se face sosirea la Braşov.

Deosebit, în al doilea volum al notiţelor sale, călătorul descrie şi judecă împrejurările din ţara pe care cu atâta răpeziciune o străbătuse. Când a venit în Muntenia pe la Severin, în toamna anului 1790, a observat antichităţile de acolo, despre care scrie aşa: „Turnul lui Severin *(der Thurm Severin)* e aşezat pe un muncel rotund *(einer runden Krupe)*. E rotund de jur împrejur, încunjurat cu un şanţ *(ein gemachts Precipice, als ein Graben)*, greu de suit. Este un zid *(eine Wand)* gros de douăsprezece picioare, lung de 25 şi lat de 20."

Regiunea are „deosebit de frumoşi fagi şi brazi". Craiova se înfăţişează mai frumos de departe. Coborându-se la Dunăre, i se urmează cursul, pe la Zimnicea, schelă de negustori turci, cu un han „pasabil", pe la Petroşani („Pietrosban"), „sat mare", cu „o casă de-asupra pământului"[2]. „In satele de-a lungul Dunării, de la Zimnicea până la Giurgiu, sânt tot oameni înstăriţi", cu boi, bivoli, oi, găini, gâşte, raţe.

Altă serie de note, după observaţii asupra Grecilor de la noi, dintre cari mulţi ar fi originari din Trapezunt, iar Scanavi din Chios, privesc călătoria de întors, din 1791, a Prusianului. La Călugăreni, „pe „Ialomiţa *(sic)*, este o veche capelă şi în mijloc o

---

[1] Ich ging nur wenig aus und wolte auch die Stein-Ohl-Quellen gehen *(sich)*; es war aber zu weit.

[2] Es ist auch ein Haus über die Erde darinnen.

cruce de zid *(gemauert Creuz)"*; crede că numele localităţii ar veni de la vre-o mănăstire de călugări. Drumul, mlăştinos, e greu şi pe vreme bună; podurile sânt „tot aşa de rele ca şi în Polonia". Copăcenii, cari urmează, sânt un loc „miserabil".

La Bucureşti e de mirat distanţa mare între case, scândurile de pe poduri „în tot oraşul". Se descrie personalitatea lui Ratib-Efendi, şi, vorbindu-se de visita secretarului domnesc, se adaugă că a venit numai „cu complimente greceşti, adecă a oferi totul şi a nu face nimic".

Trăsura domnească de paradă avea şase cai şi era întovărăşită de patru ciohodari, dar era din acelea „cum se află o mie la Berlin". „Un om cuminte nu-şi poate închipui cât e de săracă şi pretenţioasă această Curte, care ţine pentru fast până la 3-400 de oameni."

Ceva mai târziu e un călător german care a străbătut în 1802 Moldova, ajungând în Bucovina, pentru a trece de acolo prin Galiţia spre Viena. Joseph Rohrer a pus în scris, supt forma a douăzeci şi una de scrisori, călătoriile sale.

Acest Vienes cult, capabil de a îndrepta pe Sulzer în ce priveşte hotarele Bucovinei, a fost bine primit pretutindeni, în oraşe ca şi la ţară, unde a văzut vătafii bătându-şi cu cruzime subordonaţii. A fost în casa unui Mavrocordat, cu frumos palat la moşie, la un Balş din Botoşani, de sigur Vasile, cel cu proprietăţi în Bucovina, care traduce „un roman" al lui Voltaire şi are o bibliotecă numai din asemenea cărţi. A admirat frumuseţa femeilor, făcând şi unele reserve. A călcat pragul caselor consulare: a lui Timoni Austriacul, a maiorului rus Malinotti, cu femeia cea învăţată şi aşa de interesantă.

Dar e un om cu gusturi grele de satisfacut. Decât patul moale, gătit de Arnăut, preferă laviţa de la han. Se plânge că e prea pompoasă caleaşca trasă de patru cai. Vede biserici proaste cu popi inculţi, afară de unul din Dorohoiu, umblat pe la Viena şi Trieste, dar care a uitat mai tot. Musica Ţiganilor nu-l încântă, şi-i e silă de robia acestei rase, căreia i-ar permite să scuipe pe capră, cu toate consecinţile, cum nu îngăduie boierii neumani, Il oboseşte ceremonia dulceţilor şi cafelei, pe care o descrie cu de-amănuntul şi i se pare că e obiceiul ca după masă boierul să-şi spele barba în lighianul unde cocoana şi-a clătit gura, oaspeţii înşii având dreptul de a-şi întinge mânile în acelaşi licvid. Râde de basmalele colorate, indiene, care se întrebuinţează. I se pare că în casele unde se scrie pe genunchi usagiul hârtiei e rar. Se sperie de podurile rudimentare, aşa de deosebite de cele din Bucovina. Doar dacă-i place la Iaşi, mai urât decât orice oraş german, casa cu trei caturi a lui Mavrocordat, unde va locui noul Domn Alexandru Moruzi cel blând, „prieten al ştiinţilor", ca şi Constantin Ipsilanti, care va face să se uite zilele „crudului şi răpăreţului" Mihai Suţu.

Nu lipseşte însă, alături de reproducerea unui firman din 16 Octombre 1783 pentru sudiţi, oarecare statistică, însemnându-se exact de câţi florini se exportă cânepa, lâna şi alte mărfuri. In Bucovina, cu 259 de sate, se socot 11-12.000 de familii.

---

[1] *Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukovina durch Ost- und West-Galizien, Schlesien und Mähren nach Wien,* 1804. Resumat de d. Scarlat Callimachi, în ziarul *Adevărul,* din 10 Novembre 1928.

III.

Ofițeri ruso-francesi și ruși despre războaiele din 1789-92 și 1802-1806.

In războiul pe care-l încheie pacea de la Iași, în 1793, jucă un rol militar important generalul de Langeron, emigrat frances în serviciul Rusiei — ca și Roger de Damas[1] —, care ni-a lăsat întinse și bogate memorii.

Partea de povestire tehnică — evident cu mult mai întinsă — nu ne privește[2]; vom culege din ea însă ce se raportă la condițiile, supt toate raporturile, ale țerilor noastre în cursul acestor douăzeci de ani.

Memoriile încep chiar cu o descriere a Principatelor. Se dă o privire istorică asupra lor, începând de la Daci și de la Romani, al căror nume e luat „cu complesență" (!) de „Valahi": „e sigur că ei par să aibă oarecare similitudine cu acest popor, așa de lăudat, dar această similitudine a scăzut foarte, prin vreme și prin regimul la care sânt supuși". Autorul recunoaște rolul nostru de a fi oprit înaintarea Turcilor, dar i se pare că socoteala lui Ștefan-cel-Mare de a-i primi ca suzerani era poate greșită.

---

[1] Pe care-l cunoaște; Hurmuzaki, *Supl.* I[3], p. 100.

[2] Insă despre asediul Hotinului în 1788, p. 85 și urm.

Regimul fanariot la care s'a ajuns e judecat aspru, şi în lipsa de dreptate a Divanurilor judecătoreşti. Nu se face niciun fel de escepţie — vezi însă mai sus casul lui Moruzi—: „voiu afirma că nu e-xistă pe pământ o ceată de ticăloşi mai imundă decât Fanarioţii"; ambiţia de a fi Domn o plătesc cu milioane, pe care le ieau apoi dintr'o ţară sărăcită şi dusă la desperare. Şi se înşiră mijloacele de a stoarce bani: confiscaţii pentru trădare, scoaterea la mezat a tuturor demnităţilor. Şi pentru a sprijini judecata sa Langeron citează casuri văzute: la 1808, un Sturdza, ispravnic de Tecuciu, mehmendar pe lângă generalul rus, se pierde în faţa unui Ienicer, curier turc, şi, ridicându-se în picioare la ivirea lui, îi presintă „în genunchi" pipa cerută. Grecul Apostolachi Stamo, trecut apoi în serviciul Rusiei, se punea în brânci la Bucureşti, în 1811, ca să ajute pe Galib, Reis-Efendi, a se sui pe cal [1].

Descrierea boierilor, cu îmbrăcămintea lor, cu casele lor de ţară, cu călăria lor solemnă, având după sine o gloată în zdrenţe, n'aduce nimic nou. „Toţi au spiritul fin şi tot aşa de plăcut ca şi vechii Greci... Sânt, cum se spune că erau Atenienii, vioi, uşurateci, inconsecvenţi, caustici, neastâmpăraţi, sediţioşi [2] şi entusiaşti. Mulţi ştiu limba francesă şi toţi foarte bine pe cea italiană". Cunosc bine Constantinopolul, dar pe la 1790 i s'a întâmplat lui Langeron să vadă pe un boier „cu barba deasă şi lungă" vorbind despre Paris, unde nu fusese, cu mai multă pricepere decât prinţul Gagarin, care locuise acolo [3]. Pe Munteni îi descrie ca lacomi şi risipitori

---

[1] *Ibid.*, pp. 73 şi 353.

[2] Un Cantacuzino şi un Catargiu sânt chiar executaţi ca hoţi, şi Bujor spune că avea complici boieri; p. 218

[3] P. 75, nota 3.

(un loc de ispravnic aduce 7-8.000 de galbeni pe an, cel de Agă 15-20.000, cel de Spătar 15.000, Arnăuţii lui fiind adevăraţi hoţi, cel de Vistier 30-40.000). Dar sânt deştepţi, buni, şi în alt regim ar fi şi ei altfel [2]. „Femeile sânt frumoase, sentimentale, galante, dar apatice, rău crescute[2] şi cu puţină instrucţie": că n'ar şti franţuzeşte e o închipuire a scriitorului şi că s'ar pricepe să joace numai hora, care i se pare ridiculă, o alta (el preferă jocul „grecesc", cu conducătorul în urma căruia merg femeile unite prin năframele ce ţin). De altfel recunoaşte că, dacă la 1806 mai erau femei în costum oriental şi jucând danţuri vechi, o răpede revoluţie supt ocupaţie a schimbat şi una şi alta. Se aduc trăsuri din Apus şi bucătari francesi; tinerii pun fracul [3].

Ca petreceri, nu se îngăduie teatrul, concertul de diletanţi. Ofiţerii ruşi cari o făceau păreau ciudaţi. Lăutarii represintă musica şi „zece pisici într'un pod sânt mai plăcute de ascultat decât cei d'intăiu cântăreţi din Iaşi". De literatură n'au habar, de şi se spune că limba e „dulce şi monotonă", destul de bogată.

Populaţia de la ţară, 1.500.000, după ce 200.000 au perit din causa războiului, e solidă şi, mai ales în Muntenia, îndrăzneaţă. Femeile, brune, de statură frumoasă, sprintene, se trec răpede. Casa ţărănească e descrisă după realitate; la fereşti nu sânt geamuri, ci băşici. Călătorul îşi dă sama bine că „descripţia acestor case se potriveşte şi cu cele din Ungaria, din Banat, dintr'o mare parte a Poloniei şi a Ucrainei".

[2] Pp. 182-4.

[3] Fata lui Manolachi Balş, Catinca, măritată cu Filipescu, fusese însă crescută la Petersburg; p. 186. Cf. p. 187 nota 2; p. 183 nota 2.

[4] P. 79.

Nu înțelege însă bisericile, care-i par „murdare și mai puțin împodobite decât grajdurile din Anglia”.

Orașele, urâte, au în Moldova o mare proporție de Evrei, pe lângă cari mai mulți țerani. Podurile sânt infecte. Boierii și-au făcut case de piatră, și Curtea „e foarte mare, dar cu puține podoabe”.

Țerile produc totuși mult stăpânilor lor: 300.000 de piaștri Moldova, Țara-Românească, dublul. Se trimet pe an 100.000 de oi la Poartă. Aceasta atrage creștinii doritori de a le liberà. Rușii sânt cei mai cruzi: e de ajuns ca un ofițer rus să între în casa țeranului moldovean pentru ca acesta să încremenească[1]. Și se citează casul lui Camenschi, generalul care în 1788 tăia capul vacilor, dădea foc caselor, gonind pe locuitori în zăpadă, și fura vitele[2]. Cei mai mulți cai pier din causa transporturilor lui Potemchin: cu cei rămași țeranii se ascund în păduri. Galații[3], de cari se zice că au o bogăție de pus alături numai cu frumuseța de posiție a Isaccei și cu Dunărea la Tulcea, sânt arși ca distracție de același Camenschi. Potemchin visase de stăpânirea ambelor țeri. In loc ca Austrieci și Ruși să-și dispute acest bogat pământ și acești oameni nevinovați, ar fi mai bine ca și unii și alții să le recunoască drept o „barieră” necesară între ei.

Ca evenimente, Langeron a văzut balurile de la Iași ale lui Potemchin, cu participarea „damelor ruse care urmau Curtea[4]”: între altele o doamnă de Witt, fata unui Grec sărac, adusă de soțul ei, — „cea mai frumoasă femeie din Europa”. La 10 Ianuar

---

[1] P. 80.

[2] Se aduce și mărturia generalului Ivanov (p. 81).

[3] P. 101, nota 1, V. și p. 111: „oraș foarte mare, foarte bine zidit și foarte bogat”.

[4] P. 92.

1791 el era pentru întăiaşi dată în Iaşi [1], unde văzu pe Potemchin tronând ca „un Sultan pe atât de vesel, pe cât de afectuos, întrecându-se în amabilitate cu curtenii săi [2]". „Am petrecut" adaugă scriitorul, „puţine seri mai plăcute decât acelea când hasardul m'a apropiat de dânsul la Iaşi." Moldovenii, poftiţi la baluri pentru a-l vedea stropit de diamante, erau consideraţi ca „ultima clasă a supuşilor lui". In 1791, „Sultanul" moscovit dă baluri la Petersburg, şi Repnin comandă în Moldova. Langeron revine în Iulie la Iaşi pentru a relua serviciu supt acesta . La Galaţi, Potemchin stă într'o „prea-frumoasă" casă mobilată de dânsul: bolnav, trece la Huşi, „sat plăcut", şi de aici, furios pe toţi că nu se îndreaptă, trimeţând ofiţeri superiori după mâncările lui favorite, se aşează la „Cerdac", casă de ţară departe de Iaşi, cinci verste, pentru a se însănătoşa şi a pleca la Moscova [4].

Pornind din Iaşi în Septembre, scriitorul nu e de faţa la ceremoniile pentru îngroparea lui Potemchin, mort în calea spre Nicolaev, la patruzeci de verste de Capitala Moldovei [5]. Aproape de Iaşi, cu un adiutant şi două slugi, Rumienţov duce viaţă „stoică" [6].

In noul războiu din 1806-12, apoi, Langeron explica temperamentul Domnilor; „Moruzi, bun administrator", singurul bun; Ipsilanti, de patruzeci şi cinci de ani atunci, om de spirit, dar fără judecată şi consecvenţa, având ambiţia de a fi rege al Daciei [7].

1 P. 98.
2 *Ibid.*
3 P. 103 nota 1.
4 P. 104.
5 P. 105.
6 P. 106.
7 P. 109.

îl sfătuia „ministrul" său, marchisul de St.-Aulaire, diplomat ales, „om de treabă, desinteresat", dar de un temperament focos și gata de hotărâri brusce [1].

Fără să-și arate partea, el descrie amănunțit ocuparea Bucureștilor de Miloradovici, după resistența celor trei sute de „Arvați" sau „Arnăuți", la Radu-Vodă [2]: capetele Turcilor tăiați, cu lumânări pe ele, sânt înfipte de alți „Arvați" la scara Curții, pentru intrarea generalului.

Și el era la București, asistând la balurile care serbătoriau biruința. Numai la 18 Decembre 1806 părăsește orașul [3]. In Ianuar 1807 era la Bender, unde generalul Hitrovo fură „grâne, lemne de construcție și tot ce putea servi la utilitatea și împodobirea caselor și moșiilor sale la Odesa [4]". Tot așa face și cneazul Cantacuzino, care conduce amestecul de Greci Moldoveni și Ruși din care, la Odesa, Richelieu făcuse un corp de voluntari [5].

Luptele din Basarabia sânt descrise deci de un martor ocular. Langeron se bate la Ismail. El vede cum locuitorii turci din cetăți, de și se supun, sânt duși ca robi în Rusia [6]. De aici excelente descrieri, ca aceia a Chiliei. In același timp însă destăinuiește și intrigile de la București, rolul lui Constantin Varlam, fost ofițer rus în 1769 și șef al partidului favorabil

---

[1] *Ibid.* Cf. și pp. 135, 189. Despre consulul frances Reinhard, p. 113.

[2] P. 116.

[3] P. 118.

[4] P. 120.

[5] P. 121. Și un Ghica în armata rusească; pp. 131-2, 175. Un maior Corbea comandă regimentul nobililor din Cherson (p. 147). Erau acolo „bandiți sârbi sau valahi și moldoveni" *(ibid.)*. Pentru pandurii lui Curt, p. 164; ei ieau Lom, Cambru și Rahova; p. 299 și nota 1, p. 360

[6] P. 126.

ocupației, compus din Ghiculești, Grădișteni, Brâncoveni și Nenciulescu[1], al lui Constantin Filipescu, a cărui fată n'a fost amanta părăsită a lui Miloradovici[2], ci soția lui[3]. El cunoaște aici și pe „micul" Ledoulx, fiul unui cofetar din Moscova[4]. Zugrăvește spaima Bucureștenilor când s'a aflat de marșul Turcilor contra orașului lor și recunoaște meritul lui Miloradovici de a fi oprit panica[5], I se dă pentru aceasta o sabie de aur.

In Septembre 1807, Langeron se retrage din ordin de la Ismail, în salutul cavaleresc al Turcilor. Dar rămâne, după alt ordin, în Basarabia. Se stabilește apoi la Fălciiu, unde vine și Prozorovschi. Ajunge a cunoaște astfel pe „presidentul Divanului", Cușnicov, și pe boierinașul Crupenschi, „tânăr fin, dibaciu, desghețat, moral, interesat[6]", pe Roseti Roznovanu, „cel mai bun cap din toată Moldova", și alți boieri[7]. A văzut la Iași pe foștii voluntari cerând de pomană[8].

Află țara complect ruinată: Focșanii, Râmnicul, Buzăul pustii, locuitorii fiind la munte, și numai trei case în târgul Troian[9]. El însuși are lagărul la Tabac,

---

1 Pp. 184, 320, 323.

2 Pp. 134, 138, 158 nota 2, pp. 159, 161, 184, 187, 189, 190, 193, 197 nota 1, 199-200, 207, 215, 216. E vorba și de jaful lui Manuc beiu, pp. 185, 198, nota 1. Pentru Băltărețu, pp. 187, nota 1.

3 In partidul lui, Hagi-Moscu, Facà, Romaniti, Belu, „Stezzio", Manu; p. 186. Pentru Văcărescu, „nul", și be țivul Mitropolit Dosoftei, p. 188.

4 Pp. 146, 156, 186, 323.

5 Pp. 139-40, 142.

6 P. 151.

7 *Ibid.* Un Hrisoverghi, p. 168.

8 P. 152. La Fălciiu, bolnav, pp. 153, 155.

9 P. 153.

în apropiere [1]. Descrie și pe negociatorii cei d'intâiu ai păcii cu Turcii [2]; era atunci la Iași, în casa lui Cutuzov [3]. Totuși presintă pe larg Brăila [4]. In April se afla din nou la Tabac și încerca Ismailul. Căpătă apoi „corpul de reservă", menit a ocroti Principatele și a preveni un eventual atac al Austriacilor [5]. E sigur că „a salvat Muntenia", căpătând recunoștința Impăratului [6].

Il găsim la București în ziua de 5 August 1809, venind din Galați [7]. Expune însuși opera lui de refacere. In Oltenia generalul Isaiev, care trăia cu o Greacă, considera țara ca „o mină de aur" [8]: vama putea să deie 25.000 de galbeni pe lună, 5-6.000 numai de la Zimnicea [9]. Langeron merge și acolo, și Cernetii arși îi par a fi fost un oraș frumos. Cunoaște pe panduri, cari trebuiau să formeze și un corp de Bulgari [10]. La întors, trece pe la Turnu-Măgurele. Cu puținele trupe ce are încearcă posibilul, și aceasta de și bolnav greu, pe mâna medicilor greci. Totuși are curajul de a da o luptă biruitoare la Frasina.

Din Muntenia apoi el se cere la Bagration în Bulgaria, la Silistra, unde acțiunea rusească nu reușește, și apoi în Dobrogea. Mai târziu colaborează cu Camenschi, în aceiași provincie, la Hârșova [11]. I se

1 P. 154.
2 P. 155 și urm.
3 P. 159. Pare a cunoaște și Severinul; p. 163, nota 1.
4 P. 165.
5 Pp. 172-5.
6 P. 175, nota 1.
7 Pp. 188-9, 190.
8 P. 193.
9 *Ibid.*, nota 1.
10 Pp. 194-5.
11 Descrierea ei, cu moscheile, căsuțele de lemn varuite, gradinile și micile prăvălii, p. 239.

încredințează și luarea Silistrei. Continuând campania, el e acel care prinde la Razgrad pe Scarlat Callimachi, „om foarte blând, foarte politico; și destul de instruit", pe care-l trimete la Harcov[1]. La asediul Șumlei are o parte puțin însemnată, dar capătă apoi misiunea de a lua Rusciucul și Giurgiul. Cinstea se dădu lui Camenschi, primit triumfal în București; cât despre Langeron, el trecu, în Novembre 1811, prin Iași, la Petersburg.

Intors, primește conducerea interimară a întregii armate. Aici află, după exilarea familiei Filipescu, ca stăpân pe Varlam, care exilează pe un Văcărescu și pe un Ghica[2]. Peste puțin era să-l înlocuiască bătrânul Cutuzov, care expuse îndată scandalul legăturilor sale cu d-na Gulianò, apoi d-na Leventi, fiică a unei Bărcănește, în vrâstă de patrusprezece ani, nepoată a lui Varlam[3]. In acest timp Zass prădă la Craiova, unde strânge în două buți 60.000 de galbeni în aur[4]. Noul comandament dădu însă ordin de a se cruța nenorocita țară. Dar o bandă de jăfuitori îl încunjură, și Caimacamul cel nou la Craiova, „contele" Dudescu, avea cea mai urâtă reputație, ca fost corespondent al lui Pazvantoglu; după Langeron, Vistierul Samurcaș merita executat: agenții lui biciuiau copiii și puneau femeile pe cărbuni. Bezak, viitorul consul, Coronelli, „regele Bulgarilor", fură. Crupenschi nu era mai bun ca dân-

---

1 P. 251, nota 1. Cf. p. 259.

2 P. 321.

3 Pp. 327, 381-2.

4 Pp. 327, 365 nota 1. Lângă el secretarul grec Mavros, viitorul general Nicolae Mavros (p. 357), și attăl lui Cesar Boliac, medicul Bogliaco, proprietar de club (p. 382), căsătorit cu o Bucureșteancă.

șii Ciceagov, venit în ajunul păcii, puse pe Nenciulescu în locul lui Varlam[1].

In 1828, alt războiu era să mai aducă pe la noi pe bătrânul general el va mărturisi că a găsit o altă generație, de care s'a despărțit numai cu lacrimi de recunoștință[2].

Sarcina de a încheia pacea cu Turcii a fost încredințată de Țarul Alexandru, nerăbdător, amiralului Ciceagov, bine cunoscut și prin legăturile lui cu Pavel I-iu și prin partea pe care a avut-o pe urmă în apărarea Rusiei contra lui Napoleon. Memoriile lui, redactate în limba francesă, cuprind și ele deci lămuriri, care se pot adăugi la acelea pe care le presintă Langeron[3]

Din ele aflăm că Țarul însuși cunoștea „excesele trupelor rusești în Moldova și în Țara-Românească", escese care „au exasperat pe locuitori", „indulgența și intriga" care stăpâniau totul, incapacitatea lui Cutuzov, lipsit „de energie, de bunăvoință, de răpeziciune în execuție", fiind prea bătrân și având un caracter rău. Plângerile locuitorilor fură încredințate lui Ciceagov, cu observația „nu pot să mai sufăr asemenea grozăvii", ceia ce face să i se atribuie de noul guvernator vestita proposiție, pusă în sama multora. „Li voiu lăsa ochii să plângă"

Ca ajutător amiralul își iea pe pribeagul moldovean Sturdza, fost Vistier, rudă cu Moruzeștii, om crescut, cum știm de aiurea, în Germania, la Lipsca

---

[1] P 389

[2] P 184, nota 1, cf p 343, nota 1

[3] Trei ediții mai vechi incomplecte Berlin, 1855 și 1858. Leipzig 1862, apoi în *Bibliothèque russe,* VII, 1862, ediție integrală de Charles Gr Lahovary, *Mémoires de l'amiral Paul Tchitchagof,* Paris-București 1909

Fiul lui, Alexandru, şi el alipit la misiune, vorbia şi scria cinci limbi: viitorul secretar imperial e cunoscutul cugetător şi scriitor politic Alexandre de Stourdza.

Informaţii despre ţerile noastre le-a mai luat de la un Barozzi, dintr'o familie levantină, care încă din secolul al XVIII-lea avea misiuni pe aici[1]. A cunoscut şi pe Chirico, consulul rus din Bucureşti, pe Nedoba, agentul din Serbia, pe Fazardi, pe Minciaki şi pe Pini. Şef al cancelariei era Capo-d'Istria, viitorul preşedinte al Greciei înviate care avu astfel şi dânsul prilejul de a cunoaşte ţerile noastre, unde mai târziu, într'o situaţie mai înaltă, avu legături cu Vodă-Garageà, căruia-i dădu cea d'intâiu ştire despre „Eteria filomuşilor" ca despre o societate culturală pentru creşterea europeană, în Apus, a tinerilor Greci talentaţi[2].

„Comandantul în şef al armatei Dunării, flotei Mării Negre şi guvernator general al principatelor Moldova şi Muntenia[3]" pleacă din Petersburg la 20 April stil vechiu 1812. In memoriile sale el consacră un capitol întreg războiului pe care venia să-l încheie. Constată întâiu că el a plecat de la nepriceperea şi graba Germanului Budberg, ministru al Afacerilor Străine, după ce ambasadorul la Constantinopol, Italinschi, căpătase toate satisfacţiile posibile. In tot cursul ocupaţiei, generalii ruşi se mâncară unii pe alţii. Prestigiul armatelor imperiale dispare altfel, şi, după nesuccesul de supt Ismail, boierii ziceau *Merge-îndărăt* lui Meyendorf, făcându-i şi cântece, — o îmbogăţire a cunoştiinţilor despre literatura poli-

[1] Iorga, *Acte şi fragmente,* II, p. 346.
[2] V. Karadja, în *Revista istorică,* pe 1921, p. 181 şi urm.
[3] Cf. *Revue contemporaine* din 15 Mart 1855 (la Lahovary, ed. citată).

tică a timpului. Michelson poartă războiu cu Vodă-Ipsilanti mai mult decât cu Turcii, Prozorovschi, duşman al „Grecilor", la optzeci de ani nu putea fi ridicat din aşternut decât prin pahare de maderă şi fricţiuni. Ar fi vrut să treacă Dunărea la Galaţi şi „să meargă spre Constantinopol"! Se vorbeşte şi de risipirea corpului românesc format de Ipsilanti; neplătiţi, soldaţii se întorc la vetre ori dezertează la Turci. Trecerea Dunării supt noul comandant Bagration aduce urgia asupra malului bulgăresc, oraşe şi sate fiind nimicite fără nevoie şi mii de locuitori aduşi de cealaltă parte a fluviului ca să moară de lipsă. „Aşa se ajunse a se înşela speranţa popoarelor care până atunci aşteptau armatele noastre ce trebuiau să le libereze de relele de care erau copleşiţi de douăzeci de ani prin războaiele lăuntrice între cârjalii şi aianii Rumeliei[1]." In principatul muntean chiar, în cursul unui an, Maiu 1809-Maiu 1810, trec în spitale peste o sută de mii de bolnavi ai foamelei şi suferinţilor ce-o urmează.

Furios pe Români, ca şi cum ei ar purta vina, soseşte Camenschi fiul. Şi el, în noile operaţii peste Dunăre, strămută peste 40.000 de locuitori ai malului drept, cu aceleaşi triste resultate. Boierii trimet tot ce au la Sibiiu; sătenii se gătesc a fugi şi ei în Ardeal. Mitropolitul Ignatie, un Grec, care, afiliat la Eterie, se retrase apoi la Pisa, cercetă pe generalisim ca să-i spuie desperarea credincioşilor săi. Aceasta aduse o îndreptare, şi Camenschi ar fi ajuns astfel

---

[1] Aiusi on parvint à tromper l'espoir des peuples qui jusqu'alors attendaient nos armées comme devant les affranchir des maux dont ils étaient accablés depuis vingt ans par les guerres intestines entre les kirtzalines et les ayans de Roumélie; p. 370.

„idolul” Românilor, când moartea-i iea pe pământul lor.

Cutuzov ar fi fost mulţămit că are „şănţuleţul” *(petit fossé)* al Dunării ca garanţie. Soarta-l serveşte însă când trupele Marelui-Vizir sânt închise în insula Slobozia, lângă Giurgiu, de generalul Marcov. Era vorba de graniţa Siretiului, pe care Sultanul o refusă hotărât.

Sosit la Iaşi, în ziua de 31 April, Ciceagov nu bagă de samă că preşedintele Divanului moldovenesc, senatorul Milaşevici, dă de ştire lui Cutuzov, cu îndemnul de a iscăli cât mai răpede pacea, — ceia ce se şi face.

In calea spre Bucureşti, află case părăsite, păduri pline de bejenari; soldaţii ruşi pradă şi de la ţerani şi de la negustori. Oştile în cartiere prăpădesc ţara; disciplina lor e cu totul scăzută; bolile se încuibaseră şi în trupe; la Divanuri viermuiesc consilieri, revisori, interpreţi, secretari; provisiile sânt furate de contabili, aşa încât ţara, cu un venit de „peste 1.500.000 de galbeni”, nu poate hrăni o armată scăzută. O rechisiţie de cinzeci de care înseamnă în realitate două sute, ba chiar cinci sute[1]. Şi totuşi ţara e o „mină de aur”, capabilă de a da anual vre-o douăzeci de milioane de ruble în argint, o cincime din ce dă Rusia. In Capitala munteană e o Capuă; bătrânul Cutuzov face pe placul ţiitoarelor lui, jertfind şi bogatele vămi de la Dunăre; odată a trimes cu sila în Rusia pe soţul uneia din ele.

Ciceagov încearcă îndreptări; cantonamente sănătoase lângă magasiile de provisii, restabilirea autorităţii Divanului, înfrânarea hoţilor, supravegherea

[1] Locuitorii răscumpără carul cu doi-trei galbeni de fiecare bou.

vămilor, îngrijirea producţiei, care constă mai mult în porumb, fiindcă el cere lucru de douăsprezece zile, căci pâne mănâncă doar boierii, negustorii bogaţi, iar restul grâului se exportă. Se gândia şi la o armată românească, supt un şef bun, şi redactă un „proiect de organisare”, la răscoala în Bulgaria şi Bosnia, la un mers spre Adriatică. Voia să facă şi o hartă a Principatelor. Mitropolitul, pe care-l presintă ca om „fără prejudecăţi”, având legături în Grecia şi până la Ali-Paşa de Ianina, pe lângă care trăise fără a se putea împăca, departe de a fi trecut în Rusia pentru că fusese arătat ca mâncător de carne în post, e întrebuinţat ca să câştige de la Ali încredinţarea că nu va luptà contra Ruşilor şi va opri şi pe fiii săi, din armata otomană, de a luptà, atacând chiar pe alţi Paşi, credincioşi. In schimb, l-ar fi făcut „rege al Epirului”. Se capătă şi asigurările Paşei de Vidin. Peste Prut Ciceagov a trimes pe bătrânul Sturza ca „guvernator civil al Basarabiei şi al părţii din Moldova cedate de Poartă”, cu un regulament special: va trebui, spunea el, ca de acolo să se lucreze şi asupra spiritului populaţiei vecine (23 Iulie). In Iulie însă greutăţile din Rusia aduceau chemarea în sprijin a armatei Dunării, — abia 35.000 de oameni după stabilirea micelor garnisone în cetăţile de apărat. La 13 August, Ciceagov ieşia din Bucureşti, trecea la Giurgiu, Brăila şi Ismail, dar el alergă la Iaşi când primi vestea că Austro-Francesii ar sta să între în Moldova. Neadeverindu-se ştirea, părăsi definitiv Principatele.

IV.

Războiul ruso-turc din 1806-12 în descrierea călătorilor străini

Veacul al XIX-lea s'ar putea începe şi la noi de pe la 1791, când în cererea boierilor munteni de a nu mai fi consideraţi ca locuitorii unui „sangeacat sau paşalâc", căci mai curând i-ar înghiţi pământul ca pe cei din Lima sau Lisabona, ci ca „naţie valahă", se vede înrâurirea imediată a ideilor Revoluţiei francese. Şi îndată, la 1802, vedem pe boierii Moldovei plângându-se de aceleaşi abusuri turceşti, provocându-se la aceleaşi drepturi tradiţionale şi dorind acelaşi regim *orânduit*, „de Stat" constituit, având deci şi el o Constituţie, care va fi ţinta tuturor revendicarilor, în timp de două generaţii, de o potrivă însufleţite de gândul reformelor, până la triumful acestor idei de refacere şi restituire în dreptul cel vechiu, îmbrăcat însă în formele nouă ale veacului, prin „Regulamentul Organic", deci constituţional, de la 1831. Pe urmă o literatură modernă avântată va duce mai departe idealul unei naţiuni care acum se va simţi una singură, peste hotarele Principatelor întâiu, peste corpul chiar al Imperiului otoman, în care ne ţinea sila, pe urmă.

Asemenea fenomene sufleteşti, adesea greu de observat şi care, mai ales, dat fiind scopul şi riscul ur-

măririi lui, trebuiau ascunse de străin, afară de casul când acesta însuși era un inițiat, un îndemnător și un sprijinitor posibil, se întâlnesc, firește, puțin și târziu în paginile călătorilor, preocupați de colorate sau bizare lucruri interesante, fără a cheltui multă vreme pentru a-și da samă de unde vin aparențele și spre ce țintă se îndreaptă realitatea acoperită de dânsele. Dar, în ce privește prefacerea după Apus în cladirea casei, în port — mai ales și mai curând al femeilor—, în felul de petrecere, în ceremonii și pompe, acestea sânt lucruri care se observă imediat și a căror pomenire, plină de recunoaștere, de mirare sau, mai adesea, de ironie, se întâlnește de la unul din visitatorii străini la celalt.

Am văzut și cu atâtea alte prilejuri că acești visitatori vin la noi, nu pentru noi, pentru încetul proces de transformare al vieții noastre naționale, și nici, deocamdată, pentru a cunoaște bogății la a căror exploatare ar voi să participe, ci pentru evenimentele de politică generală, pentru conflicte mondiale, care se petrec pe teritoriul celor două țeri românești. Veacul al XIX-lea nu presintă însă niciunul din aceste evenimente până la acel războiu ce se deschide la 1806 între Ruși și Turci, supt pretextul că Sultanul a călcat garanțiile acordate prin tratate Principatelor înlăturând Domnii bănuiți de trădare față de Ruși, dar, în realitate, din dorința lui Alexandru I-iu de a participa la împărțirea de pământuri pe care o deschisese glorioasa aventură napoleoniană.

Altfel, un Rus, consilierul de colegiu Pavel Sumarocov, va putea vorbi în 1799 numai de Basarabia, și, anume, de ambele maluri, mărgenite cu înalte ierburi, pe care le pasc cirezi, ale Nistrului: Tiraspolul, plin și de Români, Benderul, cuib turcesc, Mă-

Iăieştii, cu femeile care merg torcând, cu alte localităţi de Moldoveni până la Dubăsari, unde, iarăşi, ei nu lipsesc[1].

De la diplomaţia francesă întrebuinţată în Orient de Napoleon I-iu pentru scopurile, foarte mari, dar lipsite de basa necesară şi chiar de o definire suficientă, pe care el le avea faţă de Imperiul otoman, ni vin singurele ştiri — afară de ale generalului frances în serviciul Rusiei, Langeron, de care ne-am ocupat mai sus — pe care le avem asupra înfăţişării Principatelor în cursul acestui războiu de şase ani, menit să se termine cu pierderea Basarabiei.

Cine scrie e soţia, germană, a diplomatului frances Reinhard, fost ministru la Florenţa şi în Elveţia, căruia i se încredinţase tocmai în anul hotărâtor 1806, la 18 Mart[2], o misiune specială la Iaşi[3].

Reinhard, cu soţia şi cu un copil, intră în Ţinutul locuit de Români pe la Seghedin şi urmează calea pe care o cunoaştem. Şi scriitoarea vede hoţi în furci şi aude de isprăvile bandelor, a căror alcătuire era determinată, cum ştim, de abusurile administrative şi de o grea tiranie, naţională şi socială. „Valahii", în care presupune Slavi, îi apar servili faţă de autorităţile care-i apasă; şi ea vorbeşte de preoţii lor ignoranţi. In Banat îi place, în treacăt, doar parcul contelui S., din familia contesei de care vorbesc călătorii germani. Pe la Lugoj, ea se îndreaptă spre „poarta" Ardealului şi intră în această provincie pe la Dobra, care i se pare un „sat miserabil", mai

---

1 Original german din 1802. traducere suedesă din 1805. Notiţă de d. C. Karadja, în *Revista Istorică* pe 1928, nl Octombre-Decembre.

2 Hurmuzaki, *Supl.* I³, p. 341. no. CDLXXVII.

3 *Une femme de diplomate. Lettres de Madame Reinhard à sa mère (1798-1815)*, Paris 1900.

ales ca diplomatica familie e redusă a dormi pe două maldăre de fân. Este totuşi şi o bătrână contesă maghiară, a cării aristocratică ocupaţie e să crească porci. Orăştia-i apare însă ca un orăşel civilisat, în legătură cu bunul otel pe care-l află aici. Sas-Sebeşul e numai pitoresc. Sibiiul, părăsit de Guvern, care s'a mutat la Cluj, îşi păstrează primblările.

La Turnu-Roşu, unde din partea Austriei are paza hotarului un maior cu soţia germana, se înfaţişează, cu complimente orientale pentru ministrul frances, mehmendarul numit de Domnul muntean. Ţara sperie pe călătoare. La cel d'intăiu popas, stăpâna casei se mută în „grajd" pentru a face loc oaspeţilor, dar patul lor nu e numai laviţa acoperită cu o scoarţă. De aici alaiul, cu doi Tatari, doi Arnăuţi, paznici, mehmendarul şi şaizeci de cai, ajunge la „Şirţ", care ar putea să fie Şuici, în Argeş, Aici se presintă ispravnicul călare, cu o întreagă suită, care, la capătul discursurilor de întâmpinare, după obiceiul locului, iea mâna lui Reinhard şi o săruta. In casa boierească unde i s'a păstrat locuinţă, nu s'ar fi aflat, pe lângă măreaţa sobă, decât o canapea.

La Argeş i se vorbeşte călatoarei de Neagoe Basarab, de legenda veşnicită prin cântec. La biserica, foarte stricată, *lucrează doi zugravi*, — amănunt interesant; călugării, cu toată presenţa acolo a unui episcop de valoarea culturală a lui Iosif, nu ştiu nicio limbă.

Mai rau e la Piteşti, târguşor cu strazile înguste. Casa boierească e plină de ploşniţe. şi ministrul frances, desperat, cere imperios să se treacă peste tot planul călătoriei pentru a pleca imediat spre Bucureşti. In cale se semnalează „aspectul feodal" pe care-l are castelul brâncovenesc de la Mogoşoaia.

La Bucureşti, gazda e iarăşi într'o locuinţă de bo-

ieri cu soba în mijloc. D-na Reinhard se plânge că în casa cu multe divanuri, pe care se tologesc şi slugile, nu află oglindă, nici masă de scris. Se primeşte visita consulului frances, de Saint-Luce, a senatorului Ledoulx, a boierilor. „La izvoare”, adecă la Herăstrău, din calcaşcă, ea poate să vadă pe elegantele Capitalei fanariote în rochii care i s'au părut de modă grecească, călduros blănite şi vara, şi având pe piept un supţire *fichu*.

La audienţă, în trăsură de gală, cu şese cai, ministrul se află alături de Ledoulx, pe când consulul conduce pe soţia lui. Ea trece printr'o curte cu găini şi grajduri. Salele străbătute până la gineceul Doamnei, până la „harem”, sânt întunecoase, rău podite, îngrămădite cu slugi. Ici şi colo, prin odăile date cu var şi având la fereşti perdele proaste roşii, câte-o oglindă.

Dar soţia lui Cons'ant'n Vodă Ipsilanti, restabilit prin voinţa Impăratului rusesc, în posesiunile căruia, după ce fusese ca un rege dacic, va avea sa-şi ispravească viaţa de pribeag, arată „a fi fost foarte frumoasă”; o ştim de alminterea din portretul care înfăţişeaza pe aceasta odrasla, cu faţa rotunda, grasă, cu ochii mari, cu sprincenele îmbinate, a neamului Vacareştilor. E îmbrăcata european, într'o rochie de crep roşu. Fetele de casă poartă vechiul veşmânt de curte; ca ele sânt şi domniţele. Pentru Sainte-Luce şi tălmaciu s'au pus scaune; fetele stau pe margenea divanului; Doamna şi visitatoarea se aşează greceşte de-asupra, iar, când apare Reinhard, cu Postelnicul, se ridică în picioare pentru a saluta. Persoanele princiare nu ştiu destul franţuzeşte pentru a putea purta o conversaţie. In schimb, cu şervetul la gât, d-na Reinhard iea dulceaţă şi cafea, e stropită şi afumată cu parfumuri.

A doua zi, pe căldura amiezii de 16 Iulie, masă la Curte. Visitatoarea e așezată între Doamnă și mătușa ei, care știe italienește. O interesează mai mult Vodă. „Prințul Ipsilanti are o fisionomie interesantă; trăsăturile... sânt fine și tipul grecesc; expresia e din cele mai atrăgătoare, și i-ar câștiga de sigur simpatia stăpânului lumii; privirea lui spune mult, de și mai mult ascunde. Mi-a vorbit în limba noastră, pe care o vorbește curent. S'a interesat de călătoria noastră și a făcut să reiasă deosebirea moravurilor noastre... „— O să vă placă mai mult la Iași, unde totul amintește Europa civilisată." Și, mai departe, după ce spune că, în două audiențe, Domnul a întrebat pe Reinhard dacă Napoleon are, cum crede el, ceva împotriva lui, pe care, de altfel, l-ar putea strivi: „Hospodarul face impresia unui om foarte deștept, cunoscând în cele mai mici amănunte politica Europei; e ambițios, viitorul îl neliniștește, și purtarea i se îndreaptă numai după socoteala interesului personal." Pare a se teme, cum o arată Postelnicul, de un războiu, care în adevar e. a să izbucnească în toamnă.

La plecare, prin același Postelnic și prin secretarul Doamnei, Reinhard capătă o tabachere cu diamante, soția lui două cașmire, pe care binevoiește a le găsi frumoase. Cum tabacherea valora 2.000 de lei, ministrul francés o lasă lui Parant, agentul frances [1], cu expresia părerii de rău că instrucțiile ce are nu-i îngăduie a o primi. „Imi face plăcere să recunosc", așa se încheie scrisoarea, „că Valahii ni-au arătat totdeauna cea mai mare prevenientă și că erau recunoscători de cea mai mică atenție ce li se arăta."

[1] El moare la treizeci de ani, în Novembre.

Drumul spre Iaşi trece peste câmpul de bătălie de la Râmnic, unde mehmendarul arată vechile tranşee năpădite de bălării. Ici şi colo turme; în locuri mlăştinoase ciobani stau în cuşti de răchită, la care se suie pe scară.

La jumătate de ceas de Focşani se înfăţişează ispravnicul cu un alt mehmendar, tânăr de bune maniere. Aceiaşi primire solemnă, aceleaşi complimente. Moldovencele vin în rochii apusene să roage pe oaspeţi a-şi amâna plecarea mai departe. Ea se face numai a doua zi; Doamna-şi trimisese caleaşca pentru soţia ministrului, căruia, de la Paris, Talleyrand nu-i recunoştea decât calitatea de consul general[1]; secretarul o întrebuinţează. La fiecare popos, se află din bielşug păsări şi plăcinte.

La Galata aşteaptă trăsurile de ceremonie, cu perne de brocart de aur, şi alaiul. Cu toată ploaia şi noroiul, trebuie să se urmeze ceremonialul. Intre ostaşii de curte, cu uniforme albe, iar în cap căciuli, Reinhard se înfăţişează cu consulul, având lângă el pe secretariul Fornetti, viitorul consul; lângă soţia lui e cancelariul Martin.

Doamnei Reinhard nu-i plac nici podurile sparte ale străzilor; nici „lugubrul" otel al consulatului. Aici are să instaleze frumoasa mobilă de Viena, şi va avea răgaz să se certe cu slugi dintre care numai unul ştie franţuzeşte, dar nu e de ispravă.

In palatul provisoriu al Domnului — celalt e aproape gata — are loc audienţa; casa e aproape goală, fără covoare măcar. Alexandru Moruzi câştigă şi el, de la început, simpatia soţiei diplomatului frances: e un om bine văzut la Poartă, care ţine cu Sultanul reformator el însuşi o corespondenţă secretă.

---

[1] Hurmuzaki, *Supl.* I[3], p. 347, no. CDLXXXI.

După ce a cetit scrisoarea lui Talleyrand, el vorbeşte în taină despre marile pregătiri ale Ruşilor, cari vor să treacă prin ţerile noastre în Serbia revoltata; se plânge de bănuielile că ar ţinea cu dânşii [1]. Reinhard crede că poate da asigurarea unei eventuale intervenţii militare franceze. Se observă în lumea boierească lipsa cadourilor domneşti.

Mai mult îi place însă călătoarei de Doamnă, care de şi bunică, „e încă foarte frumoasă; are graţie şi maniere plăçute", e plină de „bunatate înăscută": vorbeşte cu farmec în limba francesă, „şi literatura noastră nu-i e necunoscută". Ea aşează pe visitatoare lângă dânsa, pe divan, şi acesteia i se pare că ar fi „la o Curte din Europa". Doar fetele din casă dacă, mirându-se de rochiile străinei, le şi pipăie.

Lumea-i pare obosită, strivită de robie, leneşi ca oamenii de Sud, trişti ca acei din Nord. Nicio faţa vesela, niciun râs pe stradă. Se hrănesc insuficient, din usturoiu *(sic)*, pepeni, fructe crude, pâne grea. Negoţul îl au în mâni Greci şi Nemţi ambulanţi, Evrei, „cari strâng mulţi bani, dar cari sânt aşa de răspingători, de nu-ţi vine să cumperi de la dânşii". Impărţiţi în trei clase, cu bărbi dupa rang, boierii, în slujbă pe un an, se închină unii altora, cu sarutări de mâni şi de poale, iar toţi, lui Vodă.

Femeile sânt „foarte plăcute; de înfăţişare drăguţă *(avenantes)* ca Italiencele, dar nu poate fi vorba la ele de o adevărată creştere". „Obiceiuri italiene": somn după amiazi, plimbare „la o vâlcea unde e chioşcul Doamnei", ori la Copou, între stejari, „unde Domnul a pregătit un plăcut loc de întâlnire în margenea unui izvor". Se opresc caleştele ca

---

[1] Pasagiul (p. 209) e neclar în traducere. Nu înţeleg ce raport poate avea ambasadorul frances Sébastiani cu Cabinetul din Berlin şi ce legături puteau exista între Fanarioţii noştri şi „politica Prusiei".

la Apele Dulci lângă Constantinopol. se scot pernele, şi doamnele se aşează pe iarbă.

„Nu e teatru, nici alt loc de adunare." Seara, se joacă cărţile. Prilejuri de petrecere sânt nunţile. Astfel aceia pe care a văzut-o la Curte, mireasa plecând genunchiul înaintea Doamnei, care o ridică şi o sărută pe frunte. Domnul aduce pe mire. Sala tronului slujeşte de biserică; Mitropolitul oficiază. „Isaia dănţuieşte" îi pare un joc de urşi. Joacă şi cutare femeie care stă să nască, şi peste câteva zile d-na Reinhard o află în pat cu perdele şi perne de matase având galoane şi franjuri de aur, despletită, dar în rochie de satin alb cusută cu aur şi împodobită cu pietre scumpe; leagănul e o minune. Nunţile ţin trei zile.

Dintre consuli, familia Reinhard are legături cu Hammer, orientalistul, viitorul istoric al Imperiului otoman, care şi-a adus mobile de la Constantinopol şi face să-i vie publicaţii. Consulul rusesc, Bolcunov, e un „fanfaron", cu care relaţiile nu sânt bune. Peste puţin, când se petrece schimbarea Domnilor, apare şi agentul extraordinar al Rusiei, Grecul Rodofinichin, întrebuinţat ca agent şi în Serbia; la balul dat de Hammer în ziua de 1 Octombre, el e „eroul zilei", şi uniforma lui plină de decoraţii atrage toate privirile: mic, negru, vorbeşte uşor şi mult şi se zbuciumă necontenit; nu se încurcă sa critice pe boierii „trândavi".

Când Poarta izgoneşte. pentru banuieli de tradare, după îndemnul lui Sébastiani, pe Ipsilanti şi pe Moruzi, acesta protestă de sentimentele lui franceze. Doamna, care se gătia să între în palatul cel nou şi căreia-i murise unul din copiii mai mărunţei, e foarte necăjită, de şi asemenea schimbari nu sânt noi pentru dânsa. Familia pleacă la 1-iu Septembre,

cu favoritul lui Vodă, boierul Manu. Boierii regretă pe Moruzi, şi poporul „l-a întovărăşit cu binecuvântările lui, aruncând pâne şi flori în cale-i ca să-i arăte câte nenorociri a ajutat el în ţară”. Doamna se porneşte pe urmă spre a-l găsi la Varna. Cât despre Ipsilanti, el „se pregătise de mult” şi, supt pretext că merge la Afumaţi, trece prin Ardeal spre Rusia, lăsând în urmă „garda” neplătită şi gata de răscoală.

După un interegn, în care zilnic boierii ţin Divan, presidaţi de Mitropolit, Veniamin Costachi, noul Domn, Scarlat Callimachi, soseşte. I se atribuie un caracter exclusiv grecesc; ar veni cu Greci, a căror atitudine politică faţă de Ruşi inspiră mai multa încredere. Caimacamul lui nemulţămise prin totala lipsă de interes, pe când în largul ţerii pradă cine vrea. Domnul cel nou grăbeşte sosirea lui, luând o suită mică şi refusând ceremonia îndătinată la Galata; aşteaptă pe Doamnă, fata lui Mavrogheni, pentru a îndeplini ceremoniile tradiţionale. Când Reinhard e primit în audienţă, soarta lui Scarlat-Vodă era însă hotărâtă; Rusia biruise, şi Domnii mazili erau să fie opriţi în cale şi retrimişi la scaunele lor. Depunerea lui Callimachi soseşte după abia două zile petrecute la Curte: trăsurile boierilor se îngrămădesc la consulatul Rusiei, dar, sosind ştirea biruinţii lui Napoleon la Iena, gavanoasele de dulceaţă se îngrămădesc în dulapurile consulatului frances.

Moruzi nu revine, şi nu trimete măcar un Caimacam. Peste câteva zile Rodofinichin dă ordine în calitate de comisar militar, şi în dimineaţa zilei de 29 Novembre avangarda de 600 de Ruşi intră, odată cu întâia ninsoare, în Iaşii fără Domn. Când Moruzi sosi în Capitala sa, unde se pomenia Ţarul în bi-

serici, Reinhard şi familia fură trimeşi, ca prinşi de războiu, contra oricării obişnuinţi internaţionale, spre Rusia, pe la Crâuleni la Dubăsari; li se spusese că vor fi îndreptaţi spre Suceava...

Să adăugim că, în cele câteva luni ale petrecerii în Moldova, autoarea acestei interesante corespondenţe ieşise din Iaşi ca să vadă la cutare iarmaroc de lucruri „folositoare" ţerani cari nu i se par a se ridica mai sus decât „animalitatea", Ţigani deştepţi, vioi şi cinici, ca aceia pe cari-i văzuse şi în tabără la Copou — şi ea spune cum boierul Sturza (Scarlat), crescut, cum ştim, în Germania, căuta a deprinde cu lucrul în fabrica sa de postav, întrebuinţând meşteri germani, un număr de ţigănuşi; aceştia mor de lipsa libertăţii, iar unul din părinţi oferă şaizeci de lei ca să-şi scape odrasla. A fost şi la Neamţ, la Agapia, şi a văzut acolo frumoasele lucrări cu acul pe care le conducea însăşi Doamna lui Moruzi [1].

Rapoartele consulare ale lui Reinhard însuşi lămuresc asupra afacerilor politice a căror grijă i se dăduse. Sébastiani era nemulţămit şi de Reinhard şi de Parant pentru că „ofensaseră Poarta". Acesta e cuprinsul rapoartelor Trimesului, care sosi, în drumul spre Poartă, la Bucureşti în ziua de 28 Iulie [2] şi plecă în ziua următoare. Cunoaştem interesanta lui conversaţie cu Ipsilanti, căruia-i cerea să nu sprijine revoluţia Sârbilor, pe care de fapt Domnul din Bucureşti o ajutase din toate puterile [3]. Intre documentele care se păstrau înainte de războiu

[1] Hurmuzaki, *Supl.* I[3], p. 346, no. CDLXXX.
[2] *Ibid*, p. 358, no. XDIV.
[3] Cf. *Revista istorică*, VII, pp. 142-3; *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, VIII, p. 67 şi urm.

în Biblioteca Academiei Române era şi o scurtă descriere franceză a trecerii ambasadorului extraordinar francez, şi aveam copia ei între hârtiile mele: în momentul de faţă n'o regăsesc, dar originalul se află probabil printre piesele care. în 1916, au fost transportate în Rusia.

Englesul Thomas Thornton. negustor, fost consul la Odesa 1801), înseamna în titlul chiar al lucrării sale din 1807 (a 2-a ediţie 1809; multe traduceri, „Starea de faţa a Turciei" tradusa. parţial, şi în româneşte, de Dinicu Golescu (Buda 1826, după u nele semne, după altele de un scriitor necunoscut calitatea sa de a fi petrecut „cinsprezece ani în Constantinopol şi în provinciile turceşti". Avem dovada ca el a fost şi la noi în nota prin care spune ca a aflat la Iaşi cum ca un „casap-başa, boier de prima clasă" (!), a fost bătut de Vodă cu buzduganul chiar atunci, pentru că înşelase la furnituri.

In lucrarea lui el reservă un capitol Principatelor, tragându-şi informaţia şi din lecturi, de la Raicevich la Carra. Cea istorică e de împrumut: observaţiile lui filologice n'au vre-o valoare. Descrierea însă a dealurilor ce se apleacă spre şesul muntean, acoperit de vii, arată o experienţă personală, dar şi aici se întrebuinţează izvoare din secolul al XVIII-lea, notele generalului rus Bauer. Tot aşa şi în ce se spune despre producţia solului; însă că vinul nostru samănă cu aşa-numitul *cassis* din Provenţa aceasta arată omul care a băut dintr'însul. Dar iată cum rosteşte el impresia puternică pe care i-a produs-o natura ţerilor noastre: „Am străbătut ambele Principate în toate direcţiile, şi-mi amintesc cu o vie plăcere întipăririle ce mi le-a lăsat măreţul şi romanticul lor peisagiu: şivoaiele care se aruncă în prăpăstii şi

şerpuiesc prin văi, mireazma încântătoare a florilor şi a ierburilor călcate în picioare de turma ce paşte, coliba singuratecă a ciobanului pe vârful muntelui, muntele însuşi ridicându-se departe, mai presus de nouri, acoperit peste tot, afară de regiunile cu zăpadă, de un strat adânc de pământ vegetal şi pretutindeni împodobit cu înalţi şi maiestoşi copaci de pădure ori cu o verdeaţă bogată şi vioaie, — tot acest amestec de frumuseţă, carė odată-mi multamia vederea, încă mă interesează în icoana pe care mintea o păstrează[1]."

Locuitorii, pe cari i-a văzut şi în satele de guşaţi din munte, îi fac impresia unor făpturi îndărătnice, care se cer bătute ca să dea ceva. Veşmântul lor îi apare sălbatec, şi totuşi sânt atât de bicisnici[1]. Toţi îi maltratează: Turci, Greci, Nemţi şi Ruşi în vreme de razboiu. Cel din urmă caporal austriac loveşte înainte de a vorbi. De aceia vederea unui dregător, unui străin face ca toată lumea să fugă. Şi totuşi ce oameni buni! Mergând cu un Frances de la Constantinopol la Viena, prin Bucureşti, cei trei Arnăuţi ce-i păzesc provoacă spaima obişnuită, dar „câteva parale date copiilor sau, dacă nu se aflau pe acolo, câteva parale date unui ţeran ca să cumpere, fără a limita, ceva vin bun din sat şi o mică răsplată la întors, dovedind sătenilor că n'aveam de gând a li stoarce nimic, ni dădeau toate din belşug. N'am întâlnit o îndatorire mai grăbită, şi, cu toate ca neobişnuita cheltuială era prea neînsemnată ca să merite pomenită, nu ieşiam dintr'o casă fără a fi încunjuraţi de toată familia şi une ori de toţi bărbaţii din sat, cari de bună voie sprijiniseră trăsura noastră prin locurile grele ori noroioase, la întrare."

[1] Să fi văzut şi în Basarabia „lacul Ovidiului", pe care-l scrie aşa p. 354 nota).

Venind în Bucureşti cu treisprezece cai la căruţă, el a auzit zvonul multor clopote; i se părea că sânt atâtea biserici şi mănăstiri de-ar ajunge pentru toate satele amânduror ţerilor. A văzut danţul molatec şi voluptoase[1]. A asistat la zgomotoasa întoarcere a Arnăuţilor domneşti, din corpul format în Ţara-Românească la 1802, după ce-şi răzbunaseră contra unui boier pe care l-ar fi bătut la tălpi pentru că-i dăduse afară din casa lui, — ceia ce ni se pare foarte îndoielnic[2].

Nu-i place nici Capitala munteană, nici a Moldovei, cu podurile murdare, înoite la cinci-şase ani, cu case boiereşti mari strivind bietele colibe, cu bisericile fără gust, greoaie, purtând icoane „grotesci" [3], cu pivniţile-cârciume care otrăvesc poporul. De boieri vorbeşte fără simpatie, dar recunoaşte că a fost primit bine în casele lor de ţară [4].

Pomenind şi de legăturile cu străinătatea — aminteşte[5] şi de Stamaty, doritorul de consulat frances la noi, care s'a presintat la Convenţie cu Anacharsis Cloots, representantul naţiilor apăsate—, Thornton doreşte unirea noastră. Supt Austria, ea ar opri pe Ruşi; supt Ruşi ar aduce sfârşitul Imperiului otoman. Oricum, „aceste provincii nu mai pot rămânea mult timp supt o stăpânire împărţită", dar „nici nu se pot ridica la independenţă când puternice imperii le încunjoară din orice parte" [6].

---

1 Şi la p. 345, nota 1, din vol. II, ediţia a 2-a, scriitorul spune că a fost pe la noi „only a traveller through the country".

2 Pp. 347-8.

3 P. 363.

4 P. 370.

5 P. 373, nota.

6 P. 378.

D. C. Karadja a descoperit de curând şi ciudata călatorie făcuta în ţerile româneşti la 1817 de un German cu mintea plină de mistice consideraţii religioase, J. F. J. Borsum[1].

Calfă de croitor, de loc de lângă Hildesheim, el vine în căutare de lucru prin Liov spre Iaşi, în tovăraşia conaţionalului său Meyer, în vara anului 1817. Din Cernăuţi, el se îndreaptă spre graniţă, unde un vameş voià să împartă cu dânsul camaşile care-i erau pe plac, primind în schimb taxă sau ceia ce i se părea cuvenit. Pana la Herţa drumeţii dau de boieri cu Arnauţi, de negustori poloni, iar în acest sat moldovenesc, cu cârciumă evreiască — 6 parale prânzul — de Ţigani şi alţi indigeni fioroşi. Dincolo de Herţa, în codrul vestit, unde se ratacise un Evreu cu lulele, altă spaimă în faţa unor ţerani cari se dovediră cei mai politicoşi oameni din lume. Ca sa ajungă la Dorohoiu, încunjurat cu lanuri de porumb, încă un popas la cârciumă: mămăligă la masă şi pat de lemn cu rogojini. Iar codru, iar frică şi iar ajutorul dumnezeiesc prin trecerea unor boieri cu Arnauţi. La Botoşani află ocupaţie, — o sută de lei pe an — la un conaţional din Posnania, însurat cu o Unguroaică. Aici mănânca harbuji, ascultă musică de Ţigani la cafeneaua cu băncile îmbrăcate în rogojini şi văd un vinovat bătut la falangă, apoi frecat la tălpi cu sare.

La Iaşi, dincolo de o regiune splendidă, 20.000 de locuitori în 2.000 de case, între care câteva palate

[1] *Reise t l Constantinopel, Palaestina og Aegypten eller aebenbart bevis paa, hvor naadigen Gud tager sig af Den, der slader sin hid til Ham. Efterarbeidet af David Traugott Kopf. Paa Dansk, after den anden Orig'nalutgave af T. Ph. Hansen,* Copenhaga 1828. Resumat în *Rev. istorică* pe Octombre Decembre 1928.

boiereşti, case de consuli, ateliere de fierari şi rotari, cafenele cu lăutari, plus un birt german, lăudat foarte mult. Vodă Scarlat Callimachi trece între luxoşii[1] lui Arnăuţi.

In drum spre Bârlad, turmele îndreptate spre Constantinopol. Scăpând de carantină, croitorul ajunge, pentru a o regăsi, la Galaţi, cu case de lemn, dar mult negoţ, tocmindu-se la un Evreu, între alţi mulţi, care-l hrăneşte cu carne putredă, răcituri şi pătlăgele vinete. Zilnic pleaca din comercialul port optzeci pană la o sută de cai de olac la casa de postă, cu un căpitan, un logofat, un ceauş şi un Tatar. Necontenit vin corăbii care aduc orez, smochine, lămâi, pentru cereale, ceară şi miere, pastramă, brânză, unt şi său.

Plecând, el observa ca Moldova ar număra, în oraşele cu populaţia amestecată, în satele acoperite cu stuf şi fereştile de hârtie unsă, până la 550.000 de locuitori români.

In Muntenia, Brăila, văzută în treacăt, de pe un vas cu grâne, are 10.000 de locuitori. La Sulina patruzeci şi două de vase aşteapta încetarea furtunii. Cum se va întoarce după Eterie, va gasi, în 1821, toamna, la Galaţi, numai resturile caselor mistuite de foc.

---

[1] Ca reţetă cafea cu lămâie.

V.

Călători de la răpirea Basarabiei până la Eterie (1812-1821).

Ca un învăţat, „membru al Academiilor din Varşovia, Cracovia şi Neapole" şi cetăţean polon onorar al Republicei trecătoare din Cracovia, vine la Bucureşti, supt Vodă-Carageà, contele Auguste de La garde, care şi-a publicat în 1828 călătoria de la Moscova la Viena prin părţile noastre [1].

In Chiev (Iunie 1811) el găseşte ca guvernator pe generalul Miloradovici, care comandase la noi. Dar tot aici întâlneşte pe Constantin-Vodă Ipsilanti. căruia-i fusese recomandat de fiul lui, Alexandru, un prieten de la Petersburg [2]. Bogatul pribeag stă de doi ani în oraşul asupra căruia plutia amintirea lui Petru Movilă, din neamul înaintaşilor lui pe Scaunul Moldovei. Costumul oriental al Doamnei, al Domniţilor îi aminteşte familia lui Tippoo-Saib, prinţul indian. Ipsilanti tatăl avea legături în aristocraţie, şi tocmai stătea să facă o visită la Uman.

---

[1] *Voyage de Moscou à Vienne, par Kiew, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt ou lettres adressées à Jules Griffith*, Paris 1824. D. C. Karadja cunoaşte o formă mai întinsă.

[2] In altă serie de amintiri, Lagarde vorbeşte de rolul jucat la Viena de beizadeaua-general.

„frumoasei contese Sofia Potocka", cum se ştie o Greacă din Mudania, foastă şi d-nă Witt. Alexandru e crescut de Ţarul şi înscris la început ca iuncăr în cavaleria gardei imperiale, pentru a fi apoi generalul schilodit de o ghiulea în lupta de la Lützen şi eroul unei revoluţii zgomotoase, dar neizbutite.

La Ovidiopol se constată o populaţie românească, de care ce se da numele de „Lacul Ovidioli" (*sic*) limanului Nistrului. Lagarde se îmbarcă întâiu la Odesa pentru Constantinopol, unde se află în toamna. Aici vede instalarea lui Carageà, al cărui nume i se pare a fi Constantin. Trei tuiuri stau înfipte la poarta celui numit de Sultan, Aga Ienicerilor îi pune cuca pe cap, caftanul i se aruncă pe umeri de însuşi Marele-Vizir. Patriarhul îl unge cu mir şi-l binecuvintează. Familia e la Terapia, dar corturile sânt fixate la Buiucderé, unde se duce în cercetare prealabilă Domnul cel nou cu ginerii (Arghiropulo şi Vlahuţi), călări pe cai scumpi, cu valtrapuri, şi având în urmă paznici bogat înveşmântaţi; într'o caleaşcă săracuţă e Doamna, cu fetele ei, şi la coborâre paicii ţin cozile rochiilor; robi şi roabe încunjură pe Măriile Lor. Tot la Terapia, Lagarde e oaspetele unui Arghiropulo şi iea parte la o adunare de Fanarioţi, cari şi ei fuseseră „înăuntru", între altele un tânăr prinţ grec, care, ca dragoman, întovărăşise pe ambasadorul turc la Varşovia. Tot acolo face o visită „prinţului Suţu", la care „cele mai frumoase mâni din lume" îi dau magiun. Câteva zile mai târzîu el vede la poarta Palatului capul tânărului Moruzi, tăiat, în curtea Seraiului, ca „nerecunoscător şi *hain*", spre marea groază a conaţionalilor săi.

Plecarea lui Carageà, cu o musică oribilă pentru urechile Apuseanului, i se pare acestuia o scenă de carnaval parisian. Supt cuca împodobită cu pene

de struț, lungi de „două picioare”, în bataia vântului, Domnul singur e frumos. Pe cai și în harabale. suita, femeile, caraghiosul. O mare mulțime stă de privește.

Pe Mare, cu dragomanul lui Carageà, Iosif, Lagarde pleacă, în Decembre, spre București. La Sizeboli (Sizopoli) află un prinț „Comnen”, foarte cult — vorbeș'e de *Génie du christianisme*—, cu o fată, Tarsița, deosebit de frumoasă. Cu dânsa și ai sai merge la Varna, iar de aici, în harabale, spre Dunăre. „Comnenii” se duc la Iași cu vre-o zece harabale pazite de Arnăuți. Se ajunge la Silistra, unde comandă Salih-Pașa, care-i dă călătorului un Coran tiparit de Ibrahim-Efendi la Constantinopol în 1727, niște mătănii de trandafir și o recomandație catre ispravnicul de Călărași.

Aici e „un biet sătucean valah”, dar tânărul ispravnic, Bogdan, se arată amabil. Căruța de poșta, cu un poștalion care văzuse înecarea în apa Râmnicului a fiului lui Suvorov, îl duce la București, oraș cu 80.000 de suflete, 366 de biserici și 20 de manastiri. E găzduit de vice consulul frances, Barbier, negustor. Trece apoi la un boier, unde masa e servită „franțuzește”. Vine și „Catinca de S.”, probabil Slatineanu, sora Agăi și văduvă de mare boier, despre care auzise la Odesa, unde ea mersese cu tatăl, exilat. Ea cânta la piano arii grecești și prinde inima contelui nostru. La dânsa e și o vară, călugărita de jale pentru pierderea logodnicului rus, Lobanov.

Cea d'intaiu priveliște e a unui foc cumplit, cu care prilej Lagarde vede lucrând pompierii cu coif și cu haină romană. Curtea însași arsese (de unde: Curtea Arsă).

Aducând scrisorile frate'ui pentru Caimacamul Arghiropulo, e pretutindeni bine primit. După obiceiu,

boierii îi fac prima visită. Oameni culţi, vorbesc greceşte, franţuzeşte, ba chiar şi nemţeşte şi ruseşte. Il fac să zâmbească işlicul, dar rochiile orientale ale femeilor mai în vrâstă şi ale boieroaicelor de clasa a treia nu-i displac. Restul se îmbracă tocmai ca în Apus. Sânt trândave, dar femeile din popor se văd cu greutăţi pe cap şi cu furca între degete.

Intre visitatori este şi Iosif, devenit Şătrar.

Străinul merge şi la Divan (aici anecdota ca Alexandru Ipsilanti cerea Armaşului să-l întrebe de trei ori la execuţii capitale). La intrare împricinaţii fac cruce. Boierii sărută poala Domnului. Vodă judecă, numeşte boierii de a treia clasă şi, părându-i-se că un curtean n'a fost respectuos cu Domniţa Ralù, îl atinge cu buzduganul. Ginerii îl ţin de supţiori la plecare. Păharnicul şi Spătarul, Arnauţii îl urmează.

O altă ceremonie e a primirii la Curte a consulului Ledoulx. Vine în trăsură precedată de Arnauţi, cu şase cai, având pe cancelariu lângă el şi pe supuşii francesi în urmă; tabulhanaua sună la întrarea oaspeţilor: cinzeci de tobe mari, tot atâtea ţimbale, plus trei „musettes" şi şase „oboe", — singura descripţie ce avem despre „infernala simfonie". Ciohodarii duc în sala tronului. Carageà apare supt baldachin de catifea cusut cu fir şi margaritare. In faţă-i consulul stă pe scaun, tovarăşul lui de audienţă pe sofale. Raspunsul lui Vodă la discursul consulului e „mormăit" numai. Se vorbeşte, pe când umblă dulceţile şi cafeaua, de politică, de iarnă, de ciumă. Contele e presintat şi primeşte zimbetul politeţei fanariote. Doamna şi fetele din casă, „foarte frumuşele", primesc pe urmă, şi se oferă oaspeţilor şi sunetele unei minavete. La plecare, navala de slugi după bacşiş şi răpezirea consulului în trăsură, ca odinioară Reinhard.

O masă la Banul Brâncoveanu, bogat de patru milioane de lei, urmează, în Mart. Se spală, ca pe vremea Domnului al cărui nume îl purta, mânile cu felurile săpunuri. Se servesc mâncari după toate gusturile. La desert, boierul ar fi oferit musafirului sâmburii merelor ce mâncase. Vinurile sânt variate şi bune. Nouă spălături, apoi fumigaţii de parfumuri. In saloane se dau, cu cafeaua, dulciuri şi îngheţată. Fetele Brâncoveanului cântă din piano şi din harpă, din gură, greceşte şi ruseşte, ba chiar danţează.

De acolo primblare la Herăstrău şi la Băneasa, întreţinută de Văcărescu, şi, ca ultim act al unei zile bine întrebuinţate, joc de cărţi, pharaon, până 'n ziuă.

Nunta la iubita contelui frances. Primblare două zile a miresei cu zestrea în car. Ceremonie la biserică, ospăţ şi bal. Se joacă „danţul grecesc”, cu învârtirea în loc şi ridicarea mânilor peste cap. La cină două făclii verzi, mirositoare, se sting într'un vas plin de vinul Arhipelagului.

Primirea fostului Capudan-Paşa, întors din Rusia, urmează. Arnăuţii îl întâmpină la două leghi, cu musica. Domnul, venit înaintea oaspetelui, descalecă în faţa lui. Dar atunci un capugibaşă trage asupra hainului şi o luptă se încinge; capul, rapede răstezat, al lui Ramih-Paşa e dus într'un şal la Bucureşti, de unde va merge la Constantinopol. Straja Agăi Grigore Filipescu străbate uliţile, liniştind lumea.

Şi iată a doua zi icioglanii jucând geridul la Herăstrău înaintea lui Vodă, a 500 de boieri călări şi a o mie de caleşti. O sută de tineri se întreceau cu dibacie în recea zi de primăvară.

In April, cu „contele” bogat Dudescu, mergând la Baden, pleacă amorezatul, silit a rupe legatura lui.

Doisprezece Arnăuţi încunjură pe micul boier ocucoşat, vestit pentru risipa lui, care-şi duce slugile şi dulceţile. La Pileşti un boier local primeşte oaspeţii de cinste, şi cea mai frumoasă mămaliga fiarta în lapte abureşte pe masă. Altă nobilime se presintă cu daruri: vutci şi dulceţuri, şi în schimb Dudescu împarte „pastile de şeraiu" din adâncile-i buzunare. Peste podurile de lemn de la hotar se trece cu greu la Câineni şi la Turnu-Roşu.

Şi, în plictiseala carantinei, călatorul îşi aduce aminte, şi din Wilkinson, de ţara ce părăseşte, cu un milion de locuitori, cu un venit de douăzeci de milioane pe an, cu exportul la Constantinopol: 300.000 de oi, 3.000 de cai, cu cirezile de boi ce trec la vecinii ceilalţi, cu birul de 10.800.000 de piaştri şi tributul de 2.000.000, la care se adauga enormele presenturi. Moravurile nu-i plac, şi vorbeşte de fetiţele de cinsprezece şi şaisprezece ani desparţindu-se pentru nimica toată, abia măritate.

La Sibiiu Dudescu îl face pe Lagarde frate de cruce, „pe cruce, pe pită, pe sare". Cei doi „fraţi" merg la Operă, unde se dă opereta „Orbii". A doua zi văd bâlciul, cu cai mărunţi, manufacturi. metale. Vând şi Greci din Constantinopol, în costume speciale, şi Ţigani cu unelte, mai ales cuie. Se cercetează şi Museul Bruckenthal, supt conducerea proprietarului. Dudescu e visitat de Armeanul, fost secretar al Vizirului Mustafà, Manuc-beiu, cel cu hanul, pe care Turcii venisera să-l taie, dar putuse fugi cu averea aceluiaşi Mustafà, motiv al urmăririi lui. Boierul şi contele ieau cafeaua la un han de afara, alături de lucratorii cari beau vin, şi, viind vorba de miseria ţeranilor noştri, Dudescu observa că macar nu-s robi şi că ţara n'are cerşitori. Pe la „Neumarkt", cu biblioteca Teleky şi colegiul calvin,

pe la Sas-Sebeş, pe la Jibot, cu crescători de vite şi de oi, pe la Orăştie, „unde se vorbeşte aceiaşi limbă ca în Muntenia" şi ţeranii au acelaşi port ca al „urmaşilor Cesarilor şi Ciceronilor", pe la Deva, cu femei frumoase, şi pe la „Lesnek" urmeaza „Esoenesd", „Rosova", „Boschur"); pe la Făget; se trece în Banat. La Lugoj, unde abia s'au stârpit hoţii, se fabrica palarii ţerăneşti, şi Ţigani, veniţi de la Braşov şi în cale spre Carlsbad, cântă. Doua staţii duc la Timişoara, — cu frumoase grădini şi femei urâte, nu ca la Sibiiu—, unde se joaca „Hoţii" lui Schiller. La Arad nu se observa nimic interesant, localitatea fiind atunci neînsemnata. La *Remscho,* din potriva se semnaleaza Macedoneni negustori. La Pesta, Dudescu. poftit la masa Guvernatorului, prinţul de Coburg-Koháry, daruieşte doamnelor care-i admirau cingătoarea preţiosul şal şi turbanul, rămânând cu capul ras şi cu iminiii în vine.

De la Ludovic, fiul Internunţiului von Stürmer, care venia din Austria sa la Constantinopol, avem, în colecţia de călătorii publicata în limba germana la Graz, în 1830, o descriere a Ţerii-Romîneşti la sfârşitul anului 1816, care e, fără îndoială, de tot interesul[1].

Intrarea se face pe la Turnu-Roşu, care e descris cu de-amănuntul, ca şi *Via Carolina,* construită supt Carol al VI-lea, şi cursul Oltului. Calatorul trebuie să petreaca un numar de zile la carantina, unde se doarme de obiceiu pe paie şi se manânca foarte prost. Scrisorile sânt înţepate şi afumate, de unde aspectul curios al corespondenţei din acel timp.

[1] *Taschenbibliothek der wichtigsten Reisen,* hggb. von J. Jäck, fasc. LXXII. Traducere francesă în Iorga, *Scènes et histoires du passé roumain,* Bucureşti, 1902, p. 30 şi urm.

Căruţa de poştă, care trebuia să-l trântească de două ori, aştepta afara, cu cei patru cai şi maldărul de fân; surugiii chiuie, şi maşina se porneşte. La hotarul Loviştii, al cării nume ar însemna „şanţ cu peşti", se găseşte plăieşul muntean. De la Câineni, unde se vede alcătuirea casei de poştă, cu căpitanul, logofătul, ceauşul şi rotarul, se trece, prin păduri, la Dealul Turcilor, la Poarta Romanilor — numele sânt date în româneşte , la Pripoare, la Salătruc, pe un drum captuşit cu scânduri de fag. Popasurile sânt căsuţe de lut, acoperite cu paie şi având la fereşti hârtie unsă în loc de geamuri; fumul iese prin coperiş; în jurul focului stau copiii aproape golaşi, lângă părinţii lor. Mamaliga e întinsă înaintea tuturor. Tânarul Stürmer observă îmbrăcămintea de vară a oamenilor, care „samana absolut cu a strămoşilor lor, aşa cum sânt înfaţişaţi pe Columna lui Traian". Dar „toată înfăţişarea de afara vădeşte o mare neîngrijire şi o adâncă decadere catre animal". Chiar acei dintre locuitori cari nu sânt guşaţi au „sufletul însemnat cu marca robiei": „între locuitorii Turciei Europene Românul e acela caruia-i pasă mai puţin că şi-a pierdut libertatea". Pe un pământ aşa de bogat trăiesc abia 650.000 de suflete.

La Curtea-de-Argeş, „târg mare cu o biserica mănăstirească, ce se zice a fi cea mai frumoasa din Ţara-Românească"; şase altele se mai afla în localitate. „Se văd încă ruinele vechiului castel al Domnului, şi multe case de piatră."

Prin Măniceştii lui Radu cel cu Evanghelia din vremea lui Petru-Voda Cercel, pe o cale bună, se ajunge la Piteşti, în mijlocul unei câmpii bogate în porumb şi orz: mănăstirea pe care o vede e de sigur Trivalea, clădita de Vlădica Varlaam în veacul al XVII-lea; se mai văd „opt biserici şi multe case im-

punătoare". Podurile de pe străzi sânt ca pretutindeni.

Prin Cârcinov şi Găieşti, prin Bolintin, Floreşti, se ajunge, luându-se şi calul de ajutor al unui biet om de pe drum, la Bucureşti, unde Stürmer va trage la Agentul austriac Fleischhackel de Hakenau.

Cu caleaşca Agenţiei el străbate podurile aşternute peste murdăriile acumulate şi vede, în lipsă de alte monumente, bisericile, care i se par să aibă „cinci şi nouă turnuri". Nu-i plac zugrăvelile, care sânt aşternute şi pe din afară, cu „înfăţişările grotesce de sfinţi şi scene miraculoase". Zidurile le încunjoară. Mitropolia şi locuinţa Vlădicăi sânt cele mai frumoase. La Colţea, pe turn se văd „două statui represintând doi ostaşi înarmaţi după obiceiul german de la începutul veacului trecut şi având puşca pe umar". De biserici sânt legate şi hanuri, ca al lui Şerban-Vodă, plin de mărfuri. Calătorul ştie că este o biserică a catolicilor, în legatură cu mănăstirea Franciscanilor şi aflatoare supt ocrotirea episcopului, ce stă la Nicopol; Austria are dreptul de protecţie. Asupra bisericii luterane se întinde protecţia ambasadorului Suediei la Constantinopol. Evreii n'au decât o singură sinagogă.

Ca stabilimente de cultură este liceul grecesc — cu dascali vestiţi, şi chiar cu bibliotecă publică.

Cârciumele sânt în parte prin pivniţi; cafenelele n'au bună reputaţie.

In audienţă la Voda Carageà, el vede, într'o odaie varuită, foarte simpla, pe un divan, scriind pe genunchi, un prinţ care „uneşte cu un exterior nobil multa educaţie şi perspicacitate". După obiceiu, Domnul se ridică şi-şi dă cuca puţin pe spate. Se aduc ciubuce, şi Carageà chiamă slujitori batând din palme. Convorbirea, în limba francesă, vădeşte

la Voevod „o judecată pe atât de pătrunzătoare, pe cât îi erau cunoştinţile de întinse”. Pe păreţi se văd portretele familiei domnitoare în Bavaria, şi al prinţului Eugeniu de Beauharnais, fost vice-rege al Italiei, care era ginerele Suveranului bavares; Impărăteasa Austriei, al cării chip se află alături, aparţinea aceleiaşi familii. Vodă nu ştie nemţeşte şi cere traducerea inscripţiilor. La plecare, îmbulzeala personalului după bacşiş, ca la Constantinopol, de altfel. Arnăuţii, şaizeci la număr, în uniformă roşie, fac strajă. Oastea n'are, în total, decât două sute de oameni [1].

Boierii încunjură pe Domn la Divan, făcând cruce la intrarea în sală. Au barbă lunga şi, adăugim, toiege. Vinovaţii sânt pedepsiţi cu bătaie, şi pe burtă, cu tăierea urechilor şi mânilor (?, cu trimiterea la ocne. Când se rosteşte osânda la moarte, ştim că se întrebuinţează ştreangul: deci punerea capetelor în par douăzeci şi patru de ceasuri e un obiceiu turcesc, care nu se obişnuia la noi decât în vremi mai depărtate, pentru trădare.

Intâlnirile dintre boieri sânt ceremonioase: se ridică puţin işlicul şi se simulează peste umăr o sărutare. De fapt, se sarută mâna superiorului, care sărută pe frunte. La visită, se lasă papucii afară ori se depun pe scările divanului, scaunele fiind pentru străinii mai mărunţi. Cei ce se află pe Divan cu picioarele supt dânşii salută, şi ridicându-se, până ce noul venit se aşează.

Distracţia cea mare e jocul de carţi, placerea cea mare extremul lux în veşminte şi în caleşte, caci „toată lumea umblă pe sus, numai poporul se în-

[1] Dar o corespondenţa numteana la capatul carţii lui Wilkinson v. mai departe arata ca p tru sute de Arnăuţi au petrecut până la hotare pe Vodă Carageà în fuga lui.

tâlneşte pe jos". Primblările la Herăstrau, cu chioşcul, la Colintina şi Cişmeaua lui Mavrogheni, în alt foişor — este şi foişorul de lemn pentru foc, frumoasa insulă a Sfântului Elefterie, între vii şi grădini, cu bisericuţa singuratecă—, atrag femeile.

Din partea lui, omul de rând se distrează cu cântecul Ţiganilor, cari sânt în stare să înveţe „şi ariile cele mai grele".

Turci nu se văd decât doar ca negustori în treacăl; lângă Domn, Divan-Efendi traduce, judecă, face rapoartele sale. Corespondenţa o poartă în ţară lipcanii, iar călăraşi duc cea cu Constantinopolul.

Plecând de la Bucureşti, Stürmer trece Argeşul pe trunchiuri de salcie. Prin Copăceni, Fălăstoace, Pietre şi Daia, el ajunge la Giurgiu, ale cărui mahalale se îndreaptă către marele lac Greaca, cu bielşug de crapi. Pe o şeică se trece apa, nu fără greutate, la Rusciuc.

VI.

Călători străini in ajunul Domnilor pămînteni.

N'avem o bucată de vreme, de la 1812 pană la 1817, niciun călător care să străbată Principatele Şi cu toate acestea e o epocă interesantă: aceia în care sistemul de guvernare prin Fanarioţi şi intimii, servitorii, credincioşii lor, care va fi amenințat un moment, când, la plecarea, în 1818, a lui Ioan Gheorghe-Vodă Carageà din Bucureşti, boierii propuseră o Domnie indigenă[1], iea ultima-i înfăţişare, care în ambele ţeri e în legatură cu noua cultură naţională grecească, mai puternic represintata în Bucureşti prin Academia cu profesori de frunte din toate părţile elenismului[2], şi mai puţin în Moldova, şi cu noul ideal ieşit din această cultură, care aduce până şi introducerea, totuşi timidă şi sporadică, a limbii greceşti în administraţia ţerii.

Dar pentru anul 1817 avem doi străini cari străbat amândoi tot numai Moldova: un Engles medic şi un Frances, ofiţer pribeag, urmărit de poliţia Restauraţiei bourbonice.

Cel d'intăiu, William Mac-Michael, academician în

[1] V. *Revista istorică*, III, p. 3 şi urm.
[2] V. *Analele Academiei Române*, XXXVIII, p. 379 şi urm.

ţara sa şi misionar ştiinţific al Universităţii din Oxford, plecase din Moscova, împreună cu un explorator în India, Legh, în Decembre 1817. Incă de la Ovidiopol, în calea spre Capitala turcească, el gustă „vinul moldovenesc", care se exporta deci şi în această direcţie, ca şi în Galiţia, în Ardeal. La Dubăsarii-Noi, târguşor strâns în jurul cârciumelor împărăteşti şi al carantinei, se ajunge Nistrul, care nu mai e hotar al Moldovei, caci cu cinci ani în urmă diplomaţia Ţarului smulsese diplomaţiei Sultanului, la capătul unui războiu cu soarta schimbătoare, partea de Răsărit a ţerii.

Pe malul moldovenesc, pustiu. Se caută o căruţă, şi se capătă obişnuitul vehicul al poştei, cu cinci cai mărunţi şi iuţi, a cării groaza o prinsese Englesul înainte de a-l vedea cu ochii. Vizitiul are capul strâns într'o năframă ca o cealmă, dupa datina Turcilor vecini.

Ţara nu şi-a schimbat caracterul în nimic; umbla şi banii turceşti de mai înainte, şi plata poştei — ale cării socoteli le avem chiar pentru această Domnie a lui Scarlat-Vodă Callimachi [1] — e de douăsprezece parale de cal pe ceas [2]. La Chişinău, noua Capitală, strada târgului are tot dughene de modă veche turcească, „clădiri joase acoperite cu şindilă", cu fereşti goale asupra cărora se lasă pentru noapte obloanele de lemn; negustorii—, pe cari-i ştim Români, Greci, Armeni, cu un episcop şi, ocupând o strada întreagă, câţiva Evrei, mai ales zarafi [3]—, vând „miere, smirnă, piper, săminţuri de tot felul, strafide, portocale, pucioasă, sodă", precum şi sare în bolovani, care se desface cu 10 parale oca. Vechiul negoţ

[1] Iorga, *Studii şi documente,* XIX, p. 97 şi urm.
[2] 30 de lei fac o litră sterlingă.
[3] N. Iorga, *Basarabia noastră,* p. 130 şi urm.

cu peşte de Dunare, dar şi de Nistru, de la Bender, se menţine. In alte părţi ale oraşului sânt case boiereşti de piatră. Aceia dintre fruntaşii moldoveni cari au rămas supt stăpânirea straină se primblă de Crăciun în butce luxoase. Sânt mulţi Ţigani, şi un taraf de lăutari cântă la fereasta calatorului. Mac-Michael dă o bună descripţie a lor, arătând meseriile multe şi foarte deosebite pe care le practică: laieţii călătoresc în grupe de cinzeci, şaizeci de corturi, plătind un „oboroc" de 18 lei pe an pentru fiecare cap de familie; ei sânt îngăduiţi să câştige şi pe sama lor. In ce priveşte pe Ruşi, nu se văd decât ofiţeri cari se primblă pe străzile Chişinăului.

De la Chişinău la granița cea nouă din Apus, drumul era foarte rău şi, pe lângă aceasta, tulburat de hoţi, „Sârbi şi Arnăuţi", ascunşi prin paduri. O noapte se petrece la căpitanul de poştă, într'o casuţă având başici în loc de geamuri şi ca mobilă obişnuitul divan. Ţara e foarte bogată în grâne şi în vite, care se exportă pe la Mohilău, ca şi pe la Camenița.

Pe la Sculenii-Ruşi, unde colonelul împărătesc s'a îmbătat de sfintele serbători şi strânge de gât, „cordial", pe Englesi, speriaţi, se trece Prutul pe ghiaţa. plătindu-se totuşi vadul şase lei, plus treì lei bacşiş vameşilor şi alţi patru, în schimbul „cinstei" obişnuite, secretarului paşapoartelor. Sculenii-Moldoveni, cu străzile pline de cară şi butoaie, cuprinde contrabandişti greci şi evrei în cafenele, pe lângă ţerani cari, pe pământ, joacă cărţile.

Pe un drum mărgenit de frumoase case boiereşti se ajunge la Iaşi, unde gazda e la vice-consulul engles, represintat, în lipsă, de dragoman, un Grec ionian din Corfù, care povesteşte călătorului prin ce vicisitudini a trecut mai de curând ţara şi dă ştiri

asupra boierilor, unii foarte bogați, cu un venit anual până la 30.000 de galbeni, cari-l cheltuiesc și în joc de cărți, singura lor distracție.

Orașul i se pare visitatorului un amestec de biete căsuțe și de clădiri de cărămidă, mai ales din vremea Rușilor. Observă biserica Trei Ierarhilor, cu sculpturile care, i se spune, erau odată aurite.

Cel d'intăiu gând al drumeților, treziți de clopotele și toaca multelor biserici, e să vadă pe Domn. Audiența fu zăbovită de moartea unei nepoate de fiică: mama era chiar Domnița favorită a tatălui ei. Mac-Michael descrie alaiul de înmormântare: preoții, sicriul îmbrăcat cu mătasă verde, cu trupul cel mic descoperit, mulțimea Arnăuților în haine de paradă, caleștile, care sânt socotite sărăcăcioase, cu femeile din casă.

La 13 Ianuar 1818, ziua audienței, călătorii merg la Curte, așezată atunci în eleganta casă de piatră care a adăpostit Universitatea ca să fie apoi Facultatea de medicină. O trăsură deschisă duce acolo în tovărășia dragomanului, un Corfiot. Englesii întră prin poarta, păstrată încă, de-asupra căreia se vad fin sculptate armele Moldovei, inițialele lui Alexandru-Vodă Callimachi, tatăl lui Scarlat, și inscripția că aici e ușa dreptății. Multe calești așteaptă în ogradă fiindcă e ziua când pentru un nou an se împart caftanele boierilor. Cel ce iea în primire blănile și conduce e un măscăriciu săltăreț, dacă nu un simplu Arnăut prea vioiu și iubitor de bacșiș. Sala tronului cu semnele județelor pe păreți, cele rămase și cele pierdute, apoi aulă universitară, avea în fund tronul, și de-asupra arcul și tolba. Dregătorii Curții așteaptă împreună cu slujitorii ostași și cu consulii, al Austriei și al Rusiei, von Raab și Andrei Pisani,

care acesta din urmă avea să-şi lase oasele la noi [1].

Solemn, Vodă intră. Postelnicul şi alt mare boier îl ţin de subţiori. E slab, bolnav, îngrijorat. La „patruzeci" de ani pare zdrobit de greutăţile situaţiei sale. Căci e foarte harnic şi face, ca şi Ipsilanti în povestirea d-nei Reinhard, rapoarte directe la Poartă. Foarte mult stăpânit de cultura constantinopolitana în care trăise, el ţine un discurs în greceşte despre datoriile unui bun funcţionar. Cu Postelnicul la stânga, Grecul Negri, el împarte toiegele boierilor, şepte la număr, cari, cu caftanul pe umeri, suie cele câteva scări păna la estrada care-i sprijine jeţul. Sarutând mâna şi poala, cel numit trece prin asistenţa, dus de acelaşi Postelnic, şi afară caimacamul îl presintă în calitatea lui oficiala mulţimii adunate. *Foarte interesant amănunt, care dovedeşte şi el participarea poporului la toate actele de Guvern.* Postelnicul ar fi primit în daruri şi pană la 100.000 de lei. Dragomanul, care nu uită să spuie oaspetelui că Domnul se trage dintr'un „ţeran moldovean", da şi însemnarea dregătorilor moldoveneşti, însemnând şi numărul de scutelnici ce revine fiecaruia, de la 10 la 80.

Dupa ce Scarlat-Vodă dispare, cu acelaşi ceremonial ca la intrare, vine momentul audienţei. Afară de economiile pe care le-am întâlnit de atâtea ori, se înfăţişează convorbirea, cu condoleanţe pentru moartea principesei Carlota de Anglia şi cu întrebări despre Moscova şi despre îngramădirea de trupe ruseşti spre hotarul apusean.

Mac-Michael a văzut şi straja Iaşului, trecuta în revista acasă la Hatman, Constantinica Paladi, gi-

[1] Iorga, *Studii şi documente,* I-II, p. XLVIII. Nascut în 1785, el moare în 1856 abia şi e înmormântat la biserica catolică din Huşi.

nerele Domnului. O masală e înfiptă în mijlocul curţii; este şi musică, „o tobă şi un fluier". Pazitorii sânt îmbrăcaţi turceşte, fără nicio uniformitate; unii n'au încălţăminte; multora li lipseşte orice altă armă decât iataganul sau pistolul de la brâu.

Boierii, pe cari i-a şi zugrăvit, trec în caleşti sau şi călări, cu pompă mare; vizitiul are uniforma de husar, Arnăutul din coadă, cu ciubucul stapânului în mână, e scăldat în aur. Spre seară, între patru şi cinci, trăsurile cu doi cai acoperiţi cu valtrapuri mari albastre duc la Copou bărbaţi şi femei, peste podurile scuturătoare. Pe urmă vine jocul de cărţi: joacă toţi, cu Aga, „prefect de poliţie", în frunte; pierd şi până la 500 de galbeni pe seară. Un aventurier polon a făcut avere cu norocul lui, începând de la inelul de pe deget.

Cultura e represintata prin setea de noutaţi — de fapt se aduceau multe ziare şi, ceia ce nu ştie Mac-Michael, şi o sumedenie de cărţi bune — prin convorbirile în limba francesă, prin lecţiile câtorva emigraţi, la cărturăria carora se adăugia — pe lânga o literatură de care călatorul n'are habar — a celor doi medici hanoverani şi a doi, trei Greci din Creta, între alţii proprietarul tipografiei unde s'a tipărit şi Condica de legi a lui Callimachi, din care un exemplar e trimes la Bucureşti consulului Wilkinson, pentru a fi transmis Universitaţii din Oxford. Acest tipograf, care a dat lucrări excelente — şi cu ilustraţii, portretul Domnului fiind facut de unul din aceşti dascali de franţuzeşte, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, un Silesian, care ajunse apoi consul prusian la Iaşi . se oferă Englesilor dacă vreau să-l ducă înapoi în insula lui de naştere, unde ar putea călăuzi descoperiri arheologice interesante.

Cu aceiaşi hurducătoare căruţa, trecând pe drumuri

unde numai ici și colo se văd popasurile cărăușilor cu vin, între lanuri bogate și suhaturi unde pasc cirezi de boi și herghelii de cai, rare ori pe lângă sate sărace în jurul curții boierești, se ajunge la Bârlad, la Pereschiv, la Tecuciu, unde casa poștei, e ocupată de călărașii domnești. Siretiul se trece pe ghiața, cu sfatul țeranilor, cari arată locurile slabe. La Focșani, găzduirea e la staroste, și acesta un Ionian, din Zante, arendaș de vie la munte, care iea de la sudiții săi zece lei pe an. E nemulțămit de „lenea" celor patru sute de țerani ai săi. Se vorbește și de vinul de la Odobești, care și acum— ca și pe vremea Cazacliilor —se exportă în Rusia, cu zece parale oca.

Focșanii, în care două cete de Turci fac strajă, are 5.000 de locuitori și douăzeci și patru de biserici în cele două părți ale sale: moldovenească și munteană.

Cu cai de la ispravnicul muntean călătorul merge spre București. Păduri de stejar tineri, lanuri de porumb pe întinsul șes de supt munți. Pe la Buzău trebui să petreacă noaptea într'un bordeiu supt pământ, unde mai erau două biete femei cu trei copii. Nici în Nubia și în Egipt nu văzuse tovarășul lui Mac-Michael o miserie umană mai desăvârșită. Satele din șes au acoperișuri de stuf. Pe sănii se ajunge la București.

Aici consulul Wilkinson, un om foarte distins, care avea și el drept la tainul de patru ocă de carne și opt pâni, plus lemne și hrana cailor, îi va spune ceva din cele ce se vor cuprinde în lucrarea lui însuși: despre tronurile cumpărate, pe lângă bacșișuri, cu 3.000.000 de lei la Constantinopol, îndatorit fiind Domnul a trimete pe an acolo douăzeci de milioane, Totul se cumpără, în dauna țeranului singur, care e adus a da pe an, fără rânduială, și până la două, trei sute de lei, când nu scapă prin fugă de îm-

plinire sau de chinuri. Munca i se plătește celui ce se poartă din loc în loc după mai bine cu cinzeci de parale pe zi, ceia ce, față de prețul obiectelor necesare, e foarte mult. Ar fi și țerani cari, întorcându-se de peste hotare, se fac sudiți ai consulatelor.

Bucureștii samănă cu Iașii, afară de posiție, care e nesănătoasă. Aceleași poduri de lemn, aceleași case boierești, aceleași mănăstiri între ziduri. Ca și la Iași, călătorul e primit la Curte într'o zi de mare solemnitate, de Bobotează. Domnul, Carageà, locuia, după arderea palatului, în două „case mai curând sărăcăcioase", legate printr'un cerdac de lemn; în cele câteva încăperi se îngrămădesc slugi lacome de bacșiș; oastea se reduce la douăzeci de Arnăuți, — ceia ce n'am crede. Și aici se sărută mâna stăpânitorului de către boierii adunați. De față e și Doamna, cu fetele ei, stând turcește pe divan. Vodă e un om cult, care plătește o mie de galbeni pe lună vestitului Frederic de Gentz, la Viena, ca să aibă din Apus știrile proaspete și bune pe care le trimete Porții.

La Mitropolie, pe zidul căreia pajurea bicefală a Rusiei ține pe piept vulturul muntean, Mitropolitul Nectarie, al carui venit, câte cinsprezece lei de preot, se ridică la 100.000 de lei pe an, face impresia unui *bon v'vant* roșcovan; vorbește numai grecește, despre visitele lui și alte nimicuri. Biblioteca, în care se aflau și cărțile călătorului frances Sonnini, lasate de un boier, zac amestecate cu manuscripte slavone și grecești. Și aici primblări și joc de cărți, afara de balurile de la *club*, unde niște actori germani calatori represintă o farsă proasta înaintea boierilor, cari-și traduc în grecește. Doamna însăși și cu fetele ei asistă — între care și Domnița Ralù—, foarte gătite și vesele; fiul Domnului poartă haine turcești și turban: el ar fi întrat în sală ducându-și la braț

amanta, care lăsase la soţul părăsit şese copii. Costumul e turcesc la bărbaţi; femeile poartă rochii europene, de fabricaţie vieneză, dar cingătorile sânt orientale şi pantofii de modă constantinopolitană.

Drumul spre Giurgiu se face apoi pe şleauri noroioase şi printre sate cu locuinţile cufundate în pământ.

Călătorul frances — sau mai bine calatorii, fiindcă sânt doi fraţi, urmăriţi pentru acelaşi trecut napoleonian de acelaşi ură a regalitaţii restaurate — vine în Moldova prin Galiţia. De aici se îndreaptă spre Sud, în tovărăşia unei doamne francese, aşezată în Polonia încă de la 1793. In vara lui 1817 trăsura soseşte la Liov şi de acolo tovarăşii de cale, nu fără greutăţi din partea poliţiei, trec spre Bucovina. Sosesc deci la Cernăuţi în calitate de expulsaţi. şi li se dă ordinul de a ieşi imediat din ţară. Lângă hotarul Moldovei li piere calul şi, când se pregatiau să întâmpine cu armele pe acei ale căror glasuri necunoscute se auziau în apropiere, au în faţa lor, un boier din împrejurimi, cel d'intăiu Român întâmpinat în toată viaţa lor, care-i duce acasă, îi hrăneşte, îi mângâie şi-i duce până la Iaşi, unde se află în ziua de 22 Iunie [1].

Pe aici cei doi Francesi visau să afle Greci, Turci, pe cari să-i înveţe tactica glorioasei armate în care serviseră, Dar, duşi la Spătar, află că ţara nu are o armată. Se gândiau să treaca la Constantinopol ca să se îmbarce pentru America. Consulul frances i-ar fi scos fără zabavă din Moldova, dar Domnul făcu să se ceară părerea Porţii, şi ea fu favorabilă

[1] Un exemplar din cartea lor şi la Institutul sud est european şi o stampa).

expulsaţilor. Ei primiseră încă de mai înainte şi cinzeci de galbeni pe lună pentru fiecare.

Observaţiile pe care le face autorul asupra ţerii sânt puţine şi vage. Să culegem doar luxul femeilor, cărora li trebuie caşmiruri din India şi mătăsuri din Lyon; opt sute de trăsuri pe an sosesc din Viena. In Iaşi, cu 10.000 de locuitori, sânt destule case de piatră, construite după obiceiul „italian", şi biserici multe, care i se par „remarcabile". Armata o represintă 200 de Arnăuţi din strajă, şi fiecare boier ţine până la douăzeci de apărători şi întovărăşitori de aceiaşi naţie, cu toiag lung şi pistoale.

Fratele scriitorului se face profesor de matematică; el însuşi încheie cu un boier care învaţase la Berlin[1] contractul următor: „Intre d. Ioan Cananău, Spatar al Moldovei, şi căpitanul Bascheville. D. Bascheville va intra la d. Cananău ca sa predea limba francesă fiului lui, va fi tratat cu toată consideraţia ce se datoreşte unui adevarat prieten. D. Cananău va da d-lui Bascheville locuinţa, masa, spălatul, o slugă numai în serviciul lui, şi 1.200 de lei pe an platiţi de înainte, pe trimestru. Părţile se vor înştiinţa cu trei luni înainte, etc. Trecut în dublu la Iaşi, 26 Octombre 1817".

Cu gândul la vre-o nuntă cu o „boyarde", la o apropiata revolta a Grecilor, el statu, împreuna cu fratele, mult timp în acele locuri primitoare. Casa de ţara a lui Cananău era la cinsprezece leghi de Iaşi; Doamna vorbia franţuzeşte; copilului, căruia nu-i lipsia inteligenţa, se cerea sa i se deie ca educaţie ceia ce-ar trebui pentru un ofiţer din garda imperială, căci în ţară alţii din boierime nu ştiu nici atâta. Dar băiatul nu învaţă; umiliri foarte explica-

[1] Iorga, *Acte şi fragmente,* II, pp. 374-5.

bile se adaugă: odată se iea la ceartă cu Arnauţii, altă dată, cum servitorii treceau pe lângă el, „dascălul”, cu mâncările, de la un boier oaspete la altul, el îi loveşte cu mânerul cuţitului, fără ca stăpânul să-l desaprobe. Fratele trece de la boierul Mavrogheni, pe care-l îngrijeşte în ultima boală până la moarte, la Hatmanul Paladi, ginerele lui Scarlat-Vodă-Callimachi.

In primăvară, după sfatul acestuia, Barthélemy Bascheville pleacă spre Constantinopol, şi nu-l împiedecă niciun accident de trăsură, care fusese luat ca fiind de rău augur. Ajunge bolnav greu la Bucureşti, unde iarăşi află bună primire şi îngrijiri. Ţara i se pare întocmai ca Moldova în bine şi în rău. Un milion de oameni au aceiaşi soartă ca fraţii lor. Se înduioşează de viaţa degradată a celor 80.000 de Ţigani, ale căror rătăciri le zugrăveşte potrivit cu adevărul. La 18 Maiu părăseşte Bucureştii ca să-şi caute norocul mai departe.

Pe vremea ciumei din 1819 Moldova a fost visitată şi de un Grec cu numele de Kosmeli, care a tipărit apoi la Berlin, în 1822, o cărticică: *Harmiose Bemerkungen auf einer Reise über Petersburg, Moskau, Kiew nach Jassy.*

E un *bel esprit,* care glumeşte cu subiectul sau, cu sau fără chemare pentru acest gen, şi care-i adaugă fel de fel de lămuriri subsidiare, a căror îngrămădire îneacă informaţia imediată, reală, folositoare. Vine din Moscova cu cei doi Englesi cari-l întovărăşiau de mult. Ba chiar a vazut mormântul lui Constantin-Vodă Ipsilanti, încetat din viaţa la 1816. „Era”, spune Kosmeli, „un om de spirit şi de cunoştinţi.” Grecul germanisat ştie că bătrânul tată al celui înmormântat la Chiev avea la uciderea

lui, în 1808, optzeci de ani. De altfel el legitimează aceste crude măsuri — şi aceia care atinse la 1812 pe fraţii Moruzi — prin spiritul trădător al Fanarioţilor. Dovadă şi fuga recentă a lui Caragea, care de la început şi-a depus banii în bănci străine[1]. A auzit vorbindu-se şi de Horea şi Cloşca[2].

La Odesa i se pare acestui perfect cunoscator al vieţii greceşti, care citează foaia din Viena, Λόγιος Ερμῆς, că Grecii locali se dau prea mult ca „Philomusi" şi „Helleni": el nu pare a prevesti apropiata revoluţie a acestor entusiaşti.

In Basarabia, călătorul are întaiu supt ochi melancolia cetăţii părăsite din Bender, cu amintirea lui Carol al XII-lea. La cinci mile de Iaşi află între flori columna care pomeneşte moartea în câmp a lui Potemchin, la 5 Octombre 1791; mormântul de la Cherson al „prinţului Tauridei" fusese deschis şi oasele amestecate în cimitir.

Trecerea Prutului se face pe la carantina din Sculeni. La Iaşi Grecul soseşte după mişcarea revoluţionară din Iunie contra măsurilor de paza sanitară. Şi aici se spune că Germanii din oraş fuseseră în fruntea tulburătorilor. In curţi, care-şi deschideau porţile numai pentru caleşti, ardeau grămezile de gunoiu; prăvaliile stăteau închise; vânzarea se facea dupa gratii, şi banii se puneau în oţet. Oamenii cu basmaua la nas se feresc pe străzi de a se atinge şi-şi vorbesc numai de departe. Căruţe cu bolnavi sau numai suspecţi şi bagaje merg cu steaguri roşii pe strada mare, precedate de un Arnăut călare şi urmate de cânii credincioşi. Cei ce întâmpină grozavul alaiu blastăma în urmă. Un profesor frances

[1] Pp. 185-6
[2] P. 197.

octogenar, Gaillard, crezu că află o alifie mântuitoare, dar muri în lazaret, alături de pacienţii săi.

Nu moaştele „Sfintei Paraschive de la Suceava", ci sau ale Sfintei Paraschive din Iaşi, sau ale Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava fură purtate pe străzi în nădejdea unei minuni. Poporul pune spini pe garduri ca să împiedece Ciuma de a veni: boierul cutare o văzuse doar pe gardul lui şi perise cu tot neamul; alţii cred că au recunoscut-o în chip de câne de vânat ori de copil. Unii ciumaţi ar ieşi din morminte ca „vârcolaci", probabil ca strigoi. Era însă un calugar de la Hlincea care îngrijia pe aceşti nenorociţi. Se pomeneşte şi de ciuma care la Bucureşti a luat o cincime din locuitori.

Oraşul îi pare lui Kosmeli urât, de şi sânt şi câteva case mai bune; noroiul, descris şi de Filipide, pe care învaţatul calător îl ştie că e traducatorul în greceşte al lui Iustin şi Florus, e îngrozitor; tineri obraznici poruncesc viziliului ţigan să-i distreze stropind pe trecatori.

Lumea femeiască-şi face în noroiu şi praf primblarea la Copou ori răsfoieşte romane francese: pe margenile „Corinei" d-nei de Staël o cetitoare notase, greceşte, pe Oswald de „dobitoc", de „magar" şi chiar de „măgar cu coarne". Se stă pe divane, învârtind matănii. Iubirea în căsnicie ar lipsi, judecă Grecul, din fugă, pentru că zestrea joaca la căsătorii rolul de căpetenie.

Şi bărbaţii, de şi cu „ighemeniconul" clasei lor, sânt primitori şi amabili: numai să nu iea străinul faţa de dânşii atitudini ca faţă de slugile lui de-acasă! „Se vorbeşte mult franţuzeşte: pronunţia Moldovenilor e mult mai bună ca a Grecilor." De altfel studiile elenice sânt în floare, şi Kosmeli gaseşte cuvinte de laudă pentru Gobdelas, adversarul lui

Asachi; se pomeneşte traducerea lui *Télémaque* de dânsul.

In Februar al anului următor 1820 sosise la Dunăre un învăţat engles de reputaţie, care făcuse cercetări ştiinţifice în vechea Haldee, sir Robert Kor Porter[1]. Trece râul platind douăzeci de lei luntraşului. In harabaua cu patru cai se îndreaptă spre Bucureşti prin oraşul sămănat cu case puţine, rele, murdare, pe lângă case de poştă murdare, trecând pe la Baia, pe la Călugăreni („Kerekeer" şi pe la Copaceni, unde află zapadă mare. Pretutindeni „poporul de jos era foarte amabil" *(extremely civil)*, în contrast bătător la ochi cu oaspeţii din Rumelia.

La 7 ale lunii Englesul e în Bucureşti, găzduit la Agentul austriac Fleischhackel von Hakenau, care e şi pentru Anglia (citează însă pe Wilkinson : îi duce scrisori de la ambasadorii respectivi din Constantinopol. Oraşul îi pare murdar în poduri şi murdar in chiar casele boiereşti. Cu Wilkinson merge la Voda, Alexandru Suţu, care abia înlocuise pe Caragea, fugar în Apus. E, supt calpacul lui bogat, un om de cinzeci de ani abia, dar foarte zgârcit, cu barba albă ca zapada, plin şi el de grija şi de frica, locuind în palat întunecos, rău mobilat, plin de slugi şi de Arnauţi. După o audienţa de un ceas Ker Porter e dus la trasură de supţiori, pe când consulul împarte bani, şi masalagii în zdrenţe se aşează înaintea caleştii pe care vor întovărăşi-o.

Seara, e bal şi concert la un boier, fiind de faţă Doamna, sora lui Suţu şi patru fii ai lui Vodă; sânt mulţi boieri, cu işlice verzi în fund, şi consuli. Pa-

---

[1] *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, etc, etc, during the years 1817, 1818, 1819, and 1820*, II, Londra 1817.

truzeci, cinzeci de Arnăuţi păzesc în fund. Musica o fac violonişti de profesie şi amatori. Se bea punch, se fumează şi se joacă cărţile. Bărbaţii chiar îi par acestui desemnator „remarcabil de frumoşi, cu linii fine şi expresie deosebit de blândă", deştepţi, capabili de a învăţa uşor limbile. Cât despre femei, ele sânt „extrem de frumuşele *(pretty)*, afabile şi vioaie"; era acolo ca „o adunare de *belles* din Paris". Işi aduseseră şi copiii, „cari ţipau în braţele slugilor". Când începe balul, boierii îşi lasă işlicele şi giubelele şi apar în scurteice roşii, verzi cu şnururi, cu brâu de şal, iar pe capul ras cu un fes roşu. Danţurile sânt greceşti şi româneşti, şi se pomeneşte unul în care se bate din palme şi se fac piruete. Toţi joacă din toată inima. La bufet, spre miezul nopţii se servesc îngheţate, bomboane, limonadă, prăjituri, fructe. Afară de asemenea petreceri boierii obişnuiesc a se primbla vara la Herăstrău, unde, în trăsurile făcute de careţaşi nemţi, sânt şi până la şase-şapte sute de persoane.

La 10 Februar călătorul se desparte de Wilkinson şi de colegul său rus. Pini. In brişca agentului austriac el porneşte pe largul şes desgheţat spre Focşani. Aici i se dau, de ispravnicul moldovenesc, cai pentru Iaşi, unde se ajunge în trei zile, pe drumuri înalt înzapezite.

De şi intră la Iaşi pe vremea ciumei, care abia se potolise, Ker Porter are o bună impresie despre acest oraş de 25.000 de locuitori, bine aşezat între vii şi grădini, bine clădit chiar, împodobit cu şaizeci-şaptezeci de biserici. Ii impune chiar Mitropolia, frumos zugrăvită — e vorba de bisericuţa Sf. Gheorghe—, în care se păstrează moaştele Sfintei Paraschive. A văzut şi, la Golia, piatra neagră

pe care se pomenește moartea lui Potemchin, a cărui inimă a fost lăsată aici la Iași.

Nefiind otele, Englesul trage la consulul austriac, von Raab. Vede în tovărășia acestuia pe noul Domn Mihai Suțu, om de treizeci și doi de ani, „foarte frumos și elegant în maniere" — acestor calități, apreciate de Turci, se spune că li datoria și tronul—, iar, pe lângă aceasta, și deștept, posedând perfect limba franceză. Palatul lui e mare, plăcut, bine mobilat, plin de slugi: în el toate ceremoniile îndătinate se fac cu o mai mare rânduială.

Boierimea e elegantă, cu o oarecare „nonchalance"[1]. „Ei trăiesc într'un lux și cu o splendoare care abia pot fi întrecute în vre-o Capitală din Europa. Balurile și partidele lor, cu rochiile cu pietre scumpe ale doamnelor lor, sânt peste orice închipuire."

Dovadă petrecerea la Logofătul Constantin Balș. E vorba de bătrânul, zis Ciuntu, unul dintre cei mai în vază boieri ai țerii. Asistă și Domnul, cu familia, lângă care iea loc străinul. Femeile-l încântă: ele sânt „tot așa de frumoase ca surorile lor din Țara-Românească; îmbrăcămintea lor e tot după moda parisiană", dar mai luxoasă decât în București. Se găsește la bufet cafea, înghețată, oranjadă, pe când boierii, de-o parte, joacă boston, whist, ombre, faro. La supeu, care se servește la miezul nopții, pe masă se văd temple cu ape care curg, corespunzând acelui „aufsați de zahăr, cu tot felul de figuri" pe care Hagi Stan Jianu-l cerea de la Sibiiu în 1787 pentru o masă de gală[2]. Pești vii se sbat în vase; lumina se revarsă din policandre; flori sânt răspândite pe mese. Balș însuși cu soția lui sânt pretutindeni. Danțul ține până în ziuă.

---

[1] Graceful carelesness of the manners.

[2] Iorga, *Studii și documente,* VIII, p. 14.

După ce a gustat din această „splendidă ospitalitate”, Ker Porter se îndreaptă spre Nord, la 17 Februar, în sanie, peste uşoara zăpadă ce se cernuse. Botoşanii îi p'lac, cu cele vre-o mie de case, în mijlocul cărora se înalţă opt pană la zece biserici. Boala fusese aici cumplită. Călatorul se opreşte un moment la agentul austriac Gorgias. Apoi, prin Mamorniţa şi pe la carantina austriacă, el trece spre Cernăuţi, care i se pare „un oraş important”.

Ca observaţii de ordin general, Englesul noteaza, după Wilkinson, însemnatul export de grâne la Constantinopol (două milioane de măsuri), apoi acela de oi (300.000 , de boi, de cai, cu un preţ impus, prea mic. Se trimit şi lemne. Galaţii joacă un rol mare în acest comerţ, pe care boierii l-ar dori liber. Se importa cafea, rom, vin grecesc, zahar şi bacanii, — fireşte în afară de multele şi multiplele articole de lux pentru îmbracăminte şi podoaba.

Călatoria lui Stürmer poate fi pusa alaturi de a trimesului prusian von Schladen, care strabatu Ţara-Românească la 1820. Cu acest prilej consulul la Bucureşti, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, fost profesor de limbi şi autorul portretului din codul lui Scarlat Callimachi [1], face descrierea.

Schladen e la Rusciuc în ziua de 10 Novembre şi e primit pe Dunăre de un funcţionar al consulatului. La Giurgiu se presintă capuchehaiaua munteană. Voevodul turc al oraşului dă trăsura cu patru cai; în oraş se pregăteşte o locuinţă pentru noul oaspete. Consulul întâmpină pe ministru la Goştinari şi-l conduce la Bucureşti, unde-l şi gazdueşte. Nicolae Mavros, „secretar al Afacerilor Straine”,

---

[1] Hurmuzaki, X, p. 85 şi urm.

face, a doua zi, visita de rigoare, cu salutările părechii domneşti. In trasura consulului, care refusa pe a lui Vodă, se merge la audienţă, după întoarcerea visitei Agentului austriac. Arnauţii pazesc în ploaie. Secretarul Mavros apare în josul scarii, margenite de slujitori. Vodă el însuşi e în uşa anticamerei şi înaintează în antret, descoperindu-şi capul. In sala lunga stau cele trei beizadele mai mari; ministrul iea loc pe sofà la dreapta lui Suţu. Şi consulul are loc pe divàn; boierii stau în picioare, de-o parte. Se fac politeţele de rigoare. Schladen refusând ciubucul, nu-l iea nici Domnul. Două semne din mâna lui Vodă fac sa plece toată lumea, şi Kreuchely se retrage şi el. Convorbirea secreta dureaza o jumatate de ceas. Ministrul iese condus în sala de Suţu, fara cucă. Din partea ei, Doamna paşeşte pana'n mijlocul salonului ei; fete de casa, frumuşele, o încunjura.

A doua zi, visita ginerelui domnesc Arghiropulo, a Marelui-Logofat Filipescu, a Marelui Postelnic Iacovachi Rizo-Nerulos, scriitorul, a consulului rus, Pini, — soţia lui Schladen primind pe domniţa beizadelei Nicolachi, Catinca lui Cantacuzino-Paşcanu, pe vara Domnului şi pe d-na Rizo-Nerulos, nepoata lui. Doamna von Schladen e primită apoi de Doamna. Alte visite se succedă.

Oaspeţii asistă la balul Curţii, care e foarte luxos, dar Kreuchely crede ca nu era şi gustul corespunzător. Contesa e încântată de Catinca Suţu şi de fetele lui Vodă. Ea danţeaza cu beizadeaua. Se joaca apoi hora, romaica, „albanesa”. Se trece la masa, Kreuchely conducând pe d-na Moruzi, cuscra lui Suţu.

Skupho, viitor revoluţionar al Eteriei, e mehmendarul care va conduce pe von Schladen la hotare:

a călătorit în Europa şi s'a iniţiat în cultura Apusului. In suită, bine înţeles, şi oficiosul consul. Prin Bolintin şi Găiseni, unde e o mănăstire pustie — cu frumoase inscripţii, adaug, din veacul al XVI-lea—, se petrece noaptea la preot. La Găieşti primeşte un boier, — şi primeşte mulţămitor. La Piteşti, a cărui situaţie între vii e rău dată, primirea e în sama ispravnicului Rastì, din familia traducătorului lui Molière sau acesta însuşi; fost agent al lui Carageà la Viena, el vorbeşte bine nemţeşte şi „mai multe limbi europene". La Curtea-de-Argeş se notează străzi strâmte, „castelul din care nu mai rămân decât ziduri *(masures)* cazute în ruină", biserica Episcopiei şi „destul de plăcuta" residenţa a Vlădicăi. Un negustor e aici gazda.

In munte caleştile sânt trase cu boii până la Sălătruc. Locurile sânt bine împoporate. Căpitanul de poştă oferă locuinţa sa, cu fereşti de hârtie sparte. Mămăliga place călătorilor, între cari un baron von Pritzelwitz, care nici n'o fi auzit de aşa ceva. Pe la Pripoare şi „Diţeşti" se ating Câinenii fără a face carantina.

Cartea lui Wilkinson, *An account of the principalities of Walachia and Moldavia,* „O dare de samă despre principatele Ţara-Românească şi Moldova", apărută la Londra în 1820, e o lucrare din acelea care, ca întindere, informaţie şi judecată — cel puţin în majoritatea casurilor—, pot fi puse alături numai de Raicevich şi, în mult mai mici proporţii, dar şi cu mai mult bun simţ, de Sulzer. Trei traduceri francese (1821, 1824, 1831) şi un resumat italian (Milano, 1821) arată importanţa ce i-au acordat contemporanii.

Autorul era la Constantinopol în 1806-8, când in-

teresele englese în Principate: îngrijirea curierilor la și de la Constantinopol și ocrotirea câtorva Ionieni supuși ai Regatului Unit, erau încredințate, încă de la 6 Ianuar 1802, lui Summerer, consul pentru o țară ca și pentru cealaltă. De aceia Wilkinson va vorbi ca un cunoscător despre motivele intrării Rușilor în Moldova la 1806 (între altele și măsuri de împiedecare a protecției acordate de ambasadorul rusesc supușilor creștini ai Porții), despre rolul jucat de Anglia în conflict, despre legăturile dragomanului Franchini cu Pehlivan, Aga Ienicerilor, despre caracterul și intențiile Vizirului Hafiz-Ismail, ale lui Chehaia-beiu. ale muftiului, de o parte contra Rusiei, în sfârșit ale lui Galib, Reis-Efendi, și ale chehaielei Sultanei mame, de alta parte. Tot așa și despre negocierile de pace ruso-turce, de la București, cu întreruperea și reluarea lor, și despre rolul lui Dimitrie Moruzi, care ar fi apărat stăpânirea Sultanului dincoace de Dunăre, sperând să domnească, ar fi cedat însă Basarabia ca să nu supere prea mult pe protectorul rusesc al țerilor noastre, — ceia ce-i aduce pieirea Petrecerea la Constantinopol, pe lângă ambasada Angliei, îi permite agentului sa cunoasca motivul numirii lui Scarlat Callimachi în Moldova și a lui Caragea în Țara-Românească: sprijinul lui Halet-Efendi, favoritul lui Mahmud I iu, care acolo fusese Divan-Efendi pe lângă Alexandru-Vodă, tatal lui Scarlat, și cunoscuse în Moldova, cu acest prilej, pe boierul ce era atunci Caragea. Circumstanțele ispitirii la Șumla a lui Dimitrie Moruzi, pe care unii îl sfătuiau să treacă în Rusia și care, îndată după plecarea din București, în Septembre 1812, fu arestat și apoi, la întrarea în casa Marelui-Vizir, străpuns de ceauși, îi sânt cunoscute scriitorului engles prin

aceiaşi mai veche presenţă a lui în Răsăritul turcesc[1].

La 24 Maiu 1814, după retragerea lui Summerer încă din 1806, Wilkinson, pe care l-am întâlnit şi în Rusia[2], fu numit consul engles în Principate[3]. El îşi făcea intrarea la Iaşi, în ziua de 24 Novembre. Indeplini funcţiunile lui până în 1818[4]. Avu astfel destul prilej să-şi adune informaţia.

Partea cea mai slabă, fireşte, e cea istorică, pentru care scriitorul întrebuinţează pe Bonfiniu, vechea Istorie a Turciei de Knolles, aceia a lui Dimitrie Cantemir, tipărit în greceşte la Viena, pe socoteala fraţilor Tunuslii, ca şi, neapărat, pe Thornton[5]. Din toate acestea a izbutit să alcătuiască un capitol oarecare, cu păreri ca aceia că „Slavii" fugari ai lui Crum *(sic)* şi Valahii sânt tot una, că viaţa politică a ţerilor romăneşti începe, după tradiţie, în Oltenia, că la 1241 s'au pus şi temeliile Moldovei şi ale Ţerii-Româneşti. Crede în tratatul încheiat cu Turcii de Vlad „Dracul". Dar, când e vorba de legăturile cu Ungaria, el înţelege că n'a putut fi vorba de o adevărată vasalitate, acceptată cu deplina înţelegere a situaţiei de Domnii noştri, şi, astfel, spune:

---

[1] P. 101 şi urm. Pentru numirile domneşti din 1812, p. 119. Pentru omorârea lui Dimitrie şi lui Panaiotachi Moruzi, ramas la Constantinopol ca vechil de dragoman, p. 120 şi urm.

[2] V. mai sus.

[3] V. şi Iorga, *Acte şi fragmente,* II, p. 200; Hurmuzaki, X, pp. 199 şi urm. 411, nota 2; *Documente Callimachi,* I, p. 214, no. 164. Cf. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines,* Iaşi, 1917, p. 80 şi urm.

[4] Wilkinson, p. 81

[5] Şi Mac-Michael e citat (p. 49, nota).

„Nu se pare că formalităţile recunoaşterii au fost de aşa natură, încât să-i lege succesorii ”.

In căruţa de poştă, de care şi el are motive— şi probabil atât de dese! — să se plângă, a străbătut toata ţara. Astfel aminteşte de Calea-lui-Traian, de Haţegul Dacilor, unde se mai văd ruine şi limba vorbită e numai cea românească, de Severin şi de Caracăl, cu urmele lor romane, de biserica din Argeş, care-i place foarte mult: „Totalul operei exterioare e întreg de marmură săpată, cam în genul turnului *(steeple)* de la biserica Sf. Ştefan din Viena, dar mai elegant. Intregul produce un efect foarte izbitor *(striking)*, şi, de oare ce a păstrat perfect frumuseţa ei originală, e de sigur un monument de care Muntenii se pot făli în orice parte a Europei[2]”.

A văzut la Câmpulung „vechile ziduri în ruină” şi pomeneşte de inscripţiile în „biserica de căpetenie”[3]. La Dealu a înţeles din piatra pusă peste tidva lui Mihai Viteazul că se înseamnă pe dânsa biruinţile lui de capetenie[4]. Pare a fi frunzarit şi prin „manuscriptele din manăstirile muntene şi moldovene”[5].

Ţara, pe care de atâtea ori a străbatut-o, îl încântă şi prin acele că ea „cuprinde în hotarele ei toate resursele productive care cad numai separat în partea altor ţeri”, dar şi „prin marea şi simpatica ei frumuseţă... Din toate sensaţiile de desfătare produse de frumuseţile naturii niciuna nu poate întrece pe cea trezită de aspectul părţilor mai din lăuntru ale ţerii. Dealuri şi văi romantice, râuleţe şi râuri, câmpii împodobite cu verdeaţă şi flori se înfaţi-

---

[1] P. 15.
[2] P. 5, nota, p. 10.
[3] P. 13.
[4] Pp. 27-8.
[5] P. 168.

şează pe rând într'o varietate de frumuseţa în anotimpul cel bun, mai ales la douazeci-treizeci de mile de la Carpaţi, de la Prut pana la Dunare, la Orşova[1]. Asămănând munţii noştri cu Alpii înşii, el adaugă că în adevar „impresiile sânt aşa de nu ştii care din ele este mai mândră".

Totuşi clima e nestatornică: foarte aspra iarna, foarte umedă pe urmă, fară primavară, şi turburată de ploi, şi în lunile cele mai calde, iar în primele zile de toamnă stricată prin raceala nopţilor. Rasa nu resistă la aceste zvâcniri şi la aceste rigori ale naturii. Omul ajunge astfel de „o disposiţie tâmpită şi greoaie" *(of a dull and heavy disposition* , şi anume „cu pasiuni slabe, fără putere a minţii şi vădind o firească raspingere faţă de o viaţă de străduinţă sau de încordare a minţii"[2].

Judecata lui Wilkinson asupra ţeranului e crudă şi nedreaptă, de şi plină de mustrare pentru storcatorii lui. „Poate că nu este un popor care să sufere supt o mai mare apăsare din partea puterii despotice şi să fie mai greu împovărat cu imposite şi taxe decât ţerănimea din Muntenia şi Moldova, şi nimeni n'ar purta pe jumătate sarcina lor cu aceiaşi răbdare şi aparentă reseinnare[3]." Locuind în case proaste, de lut cu coperişul de şovar, adesea în bordeie, îmbrăcându-se ca vechii Daci, cu femeile desculţe, hrănindu-se cu mămăligă, această „rasă aleasă" *(a fine race of people)* e supusă unui regim fiscal grozav[4], care, revăzut la câte şese luni, îi iea tot ce

---

[1] P. 165.

[2] With weak passions, no straight of mind and betraying a natural aversion to a life of industry or of mental exertion; pp. 128-9.

[3] P. 155.

[4] Boierii n'au voie să li platească birul; p. 162.

ar putea să-i ridice situaţia, şi unui regim agrar, în care, dacă, după măsura lui Constantin-Vodă Mavrocordat sătenii au libera stramutare, ei nu capată pamânt decât pentru a-l munci în parte la boier; une ori partea mai slabă a moşiei nu e arendată strainului, ca de obiceiu, ci obştii [1]. Religia lor e o superstiţie pe care n'o pot corectà preoţii ţerani, abia cărturari, precum şi observarea strictă a posturilor; petrecerea li e cârciuma, cu lăutari, Ţiganul care joacă ursul.

In munte, guşaţii se ţin cu căratul lemnelor.

Despre viaţa lor sufletească, atât de simplă, dar atât de adâncă şi dureroasă, Englesul n'are nicio ideie.

Mai jos decât aceşti harnici locuitori ar fi numai Ţiganii. In ambele ţeri aceştia sânt în număr de 150.000, dintre cari 80.000 ai Statului, plătind de la vrâsta de cinsprezece ani în sus taxe anuale de patruzeci de parale.

Aceştia şi cei boiereşti îşi câştigă pânea, — întru cât nu sânt slugi în casă, bucătari mai ales, batuţi împodobiţi cu coarne legate pe supt falci, rare ori şi ucişi, iar femeile ca doici şi dădace—, ca lautari, zidari, plătiţi un leu pe zi [2].

Clerul e alcătuit din acei bieţi preoţi smeriţi cari dau Mitropolitului câte cinsprezece piaştri pe an, din arhimandriţi, din călugări, pe cari Wilkinson nu i-a cercetat în mănăstirile lor, adesea închinate, dar supuse sarcinilor ţerii, şi din arhierei. La Munteni ei stau mai mult în Bucureşti. Mitropolitul Ungrovlahiei, un Grec, numit, are, şi de la moşii, un venit de două milioane de piaştri pe an. In Moldova

[1] P. 155 şi urm.
[2] P. 168 şi urm.

însă șeful Bisericii e ales de boieri și trebuie să fie om de țară.

Despre neguslorimea indigenă nu se spune nimic. Totuși comerțul Principatelor e foarte important, în legătură cu o bogată producție. In rândul întâiu, rodul câmpului, din care se lucrează însă abia o șesime; grâul, mai bun în Moldova, înseamnă, cu deșeisprezece până la douăzeci de ori sămânța, zece milioane de chile pe an, din care se vând însă Turcilor, cari trimet corăbii anume, 1.500.000, cu prețul impus, care e un șfert din cel obișnuit în țară (2-$2^1/_2$ piaștri chila), o șesime din acela care se oferă la Constantinopol [2]. Grâul nu se poate exporta decât cu firman, și el se capătă foarte greu; negustorii fac însă o riscată contrabandă. Se mai trimet în Capitala Imperiului otoman 250.000 de oi, 3.000 de cai. Lemnul e cuprins și el în furnituri: din codrii Moldovei el vine pe plute la Galați, unde se construiesc corăbii pentru stăpâni, întrebuințându-se și funiile de cânepă ale țerii [3]. Boi pot trece în străinatatea creștină, — ca în vechile vremi. Libere sânt numai trei articole, și anume: lâna, 10.000 de chintale de câte 44 ocă, plătită fiecare cu 35-40, lâna nespălată, 60 cea spălată, apoi peile de iepure, 500.000, a treizeci și cinci de parale, și în sfârșit iarba galbenă, 600.000 de ocă la export, 'a 40-45 de parale oca. Se cumpără marfa de la țerani, cari sânt foarte cinstiți, cu bani dați înainte. In acest „Perù al Grecilor", afară de aurul cules din râurile muntene de către Țigani, minele, pentru cercetarea cărora veniseră la 1811 mineralogi ruși din Petersburg, nu

1 P. 68 și urm.

2 Pentru plata Vistieria pune și un imposit special (p. 79).

3 P. 77.

se caută, de Domni cu stăpânirea prea scurtă şi prinşi de frica unor sarcini încă mai grele[1].

Prin Galaţi, — cu deposite de lemne de grâne, cu prăvălii, oraş care numără doar 7.000 de locuitori statornici, Români şi Greci, mulţi din ei supuşi austrieci şi ruseşti, câţiva Ionieni, supt cei doi pârcălabi, dar produce o impresie mult mai mare din causa populaţiei flotante a străinilor—, se face mai ales un import care duce la Iaşi ca şi la Bucureşti şi atinge chiar Bucovina, Galiţia, Ardealul, Banatul şi Serbia. Se aduc coloniale: cafea, din care se consumă pe an 800.000 de ocă, zahăr (900.000), piper (35.000), rom, lămâi, portocale, vinuri, care se importă din Constantinopol şi Smirna, plătindu-se şi vama moldovenească de 3%, pe lângă sarcini adause, de care poate scuti numai intervenţia consulară; drumul din Asia Mică prin Enos şi Adrianopol aduce cheltuieli mai mari. Germania trimete stofe de bumbac şi de lână (cele scumpe singure, de 200.000 de lire sterlinge pe an), calicot, fierării, sticlării, vase de pământ, ce se zic englese pentru a putea fi scumpite; muselina englesă şi chembrica francesă se plătesc bine, dar se caută mult. Din Rusia sosesc blănuri, în schimbul cărora, pe lângă galbeni de aur, se dă rachiu şi vin.

Sânt 30.000 de boieri numai în Ţara-Românească. Din familiile mari se citează Brâncoveanu; dintre Greci şi un dubios Paleolog[2]. Domnul îi numeşte pe cei din funcţii, după ceremonialul pe care l-a descris Mac-Michael, şi ciohodarii duc pe noul catănit acasa la dânsul. Dregătorii au veniturile funcţţiilor şi pe lângă aceasta scutelnici şi posluşnici. Cei d'intâiu, de cari aici se vorbeşte întâia oară, de şi datează de la 1736, sânt în număr de 15.000;

---

[1] P. 72 şi urm.

[2] P. 40, nota 1, p. 58.

boierul de prima clasă are optzeci, cari dau câte optzeci de piaştri, sau fac lucru vrednic de această sumă. S'a încercat la 1814 trecerea lor la Stat, dar Craiovenii s'au opus şi au aflat sprijin la Paşa Hafiz-Ali de Vidin, duşman al Domnului; totuşi în 1815 la fiecare scutelnic s'a cerut acolo taxa de douăzeci de piaştri. Ţerani refugiaţi, din Ardeal ca şi de peste Dunare, se tocmesc posluşnici la Greci şi la alţi străini, de vre-o cinzeci de ani încoace, făgăduind daruri în natura [1].

Pe boieri nu-i iubeşte Wilkinson de loc. Ei nu-şi cauta de moşii, arendate sau lasate în sama vechililor (şi, zicând aşa, el se gândeşte mai ales la Munteni, pe cari îi cunoaște mai bine. „Cele mai încântătoare locuri din frumoasa lor ţară n'au puterea de a-i atrage[2].” In materie de cultură şi aici e nedrept — ei ştiu doar greceşte, vorbind limba cu o puritate clasică, mai ales în Ţara-Romănească, franţuzeşte şi alte limbi occidentale, cunoscute mai ales în Moldova, mai puţin însă; poeţii noştri i se par Englesului că nu ştiu nici gramatica francesă, nici autorii. Creşterea e încredinţata în familiile mari vre-unui cleric grec; la şcoala, grecească sau românească, având fiecare vre-o doua sute de elevi, vin numai copiii boierimii mai mărunte şi ai negustorilor. De la gramatica pe care a cerut-o Constantin-Voda Mavrocordat nu s'a facut alta pentru „amestecata” limbă româneasca [3]. Femeile, care totuși iubesc musica germana, care cântă din piano şi, fară a fi frumoase, au graţie şi mladiere, primesc şi mai puţină învăţatură sistematică [4].

---

1 P. 63 şi urm.
2 Pp. 137-8.
3 P. 133.
4 Pp. 135-7.

Sporturile nu sânt obişnuite. Caii de ţară sânt resistenţi, dar mărunţi şi nu pot servi la calarie, pentru care se aduc cei din Rusia şi Ungaria. Dar nici Vodă nu merge calare, ci-şi ţine caii pentru Arnăuţi [1].

Teatrul lipseşte, de şi se menţionează actori germani cari „au dat opere germane şi comedii traduse în româneşte (*comedies translated into wallachian*, cu participarea, vre-o doua, trei luni, a unui public de toate clasele, pana ce, la urmă, rămân doar boierii de clasa întăiu şi consulii [2]. Incolo sânt „cluburile", unde se joacă *pharaon* (unii boieri de aici au un venit şi de 2-3.000 de piaştri), *clubul nobil* în frunte, balurile mascate, de trei, patru ori pe săptămână, seratele particulare [3], jucându-se valţul, mazurka, de bărbaţii în haine orientale cu oarecare greutate. Visitele, cu şi fără rost, ocupă zilnic pe acei cari n'au mult de lucru la funcţia lor, cu cele „două sute zece" serbatori legale şi cu vacanţele, de serbători şi în lunile calde ale anului.

Ca distracţie principală, primblarea în caleştile fabricate în ţară, ca şi în cele aduse din Viena, aurite, dar rău întreţinute, cu cai proşti şi vizitii ţigani. Bucureştii, „întins oraş murdar", de 80.000 de locuitori, cu „361" biserici, „20" de mănăstiri şi „30" de hanuri, Iaşul, cu 40.000 de locuitori, „70" de biserici, „mai bine zidite", cu multe case elegante, cladite în cel mai modern stil al arhitecturii „europene", oferă, cu podurile de lemn nivelate sau din simple loadbe [4],

---

1 Pp. 93 4.

2 P. 141.

3 Pp. 138-9.

4 Se zicea ca piatra nu prinde pe lut, dar Englesul aminteşte caile lui Traian (p. 90 . Erau şi canale, dar astupate.

spaţiu pentru asemenea defilări solemne. La Bucureşti se merge până la Herăstrău, unde e şi o cafenea — în oraş chiar şi un otel german[1] — cu îngheţată şi alte consumaţii. Dumineca se văd şi 6-700 de trăsuri care se întorc prin praf. Ori la Băneasa, cu parcul lui Văcărescu[2]. In acest timp poporul se coboară în pivniţile-cârciumi, cu lautari şi multe femei.

Acest fel de viaţă predispune la uşurătate mai mult decât la acea conrupţie pe care o critică Wilkinson. Divorţul, ajutat de dicasteriile bisericeşti miternice, e foarte obişnuit. Fete pe care părinţii le mărită la treisprezece-patrusprezece ani se despart; una pentru că soţul nu i-a luat o casă pe Podul Mogoşoaii, altă pentru că al ei, bolnav, a mers să se caute la Viena, o a treia ca să nu mai aibă copil[3]. E o nebună alergare după zestre.

Aceiaşi boieri, „zgârciţi", „lacomi", leneşi, au cutezat să ceară Porţii să li se încredinţeze lor Divavanul, cârmuirea ţerii, care nu vrea încă un Fanariot, de şi acesta îi veni, în bătrâneasca înfaţişare a lui Alexandru-Vodă Suţu.

Domnii nu se caracterisează individual, de şi fanariotismul e aspru tratat în bloc. Ei apar în ocasii solemne, ca la Crăciun, la Anul Nou, la Paşti, de ziua numelui lor. Atunci e primire la Curte: cea din Iaşi, încăpătoare de să poată cuprinde, în odaile ei, de stil „semi-oriental şi semi-european", peste o mie de oameni, cea din Bucureşti două modeste case legate între ele, după arderea, în 1813, a Palatului de pe deal[4]. De la nouă dimineaţa, la unu', parechea stă-

[1] P. 92.
[2] Pp. 139-40.
[3] P. 141 şi urm.
[4] P. 87.

pâniloare aşteaptă, în colţul divanului, sărutarea de mână, de care sânt scutiţi numai consulii şi funcţionarii lor. La Anul Nou se fac şi daruri. Incolo Domnul e ocupat cu sarcina ce i s'a dat din Constantinopol: strângerea banilor pentru Turci.

Tributul, „iertat" pe doi ani la 1812, dar reclamat supt alte forme, e de două milioane pentru Ţara-Românească şi în jumătate pentru Moldova. Se iea birul de la orice Român în vrâstă de şaisprezece ani, şi Wilkinson socoleşte suma de 600 de lei pe an de la fiecare liude, compusă din cinci până la zece contribuabili, asupra unei populaţii de un milion în Ţara-Românească (18.000 de liude în 1828) şi cinci sute de mii în Moldova; se culege un bir de 10.000.000 de piaştri numai pentru întăiul principat. La 100.000 se numără străinii din acelaşi cari au o învoială cu Vistieria: sânt, cum ştim, „ruptele" ei: cărătaşi, tâmplari, zidari, arhitecţi, medici, spiţeri, dascăli, croitori, arendaşi (opriţi un moment de câştig în 1815[1].

Salinele muntene dau 600.000 de piaştri, vămile 38.000, poştele 420.000, vinăriciul, oieritul, dijmăritul, ierbăritul 1.330.000; faţă de suma ce resultă: 2.730.000, Moldova dă 1.400.000 numai, după luarea Basarabiei. Arendatorii, negustori mari, au contracte pe şase ani. Din funcţii şi daruri la numiri Domnul mai face pentru dânsul două milioane[2].

Care poate fi soarta bogatelor şi frumoaselor ţeri? Wilkinson nu crede în putinţa unei vieţi independente. Ar fi dorit ca la congresul din Viena Turcii, cari refusaseră a veni, să propuie singuri trecerea Moldovei la Rusia, a Munteniei la Austria, pe care lumea n'o iubeşte, dar cu vremea s'ar deprinde a

[1] Pentru bisericile catolice şi protestante, pp. 183-184.
[2] P. 67 şi urm.

o preţui[1]. Atunci, cu o bună administraţie, aceste ţeri, care pot hrăni înzecit mai mulţi locuitori, „ar deveni cele mai populate şi mai înfloritoare din Europa. Portul Galaţi", adaugă el, „ar întra iute în concurenţă cu toate porturile Mării Negre, fară a excepta Odesa[2]."

In faţa cărţii lui Wilkinson trebuie pusă alta, mult mai sigură şi mai complecta, dând şi informaţie istorică pe lânga ştiri din toate domeniile naturii şi vieţii româneşti, pe care, în 1805, o publică medicul sas, aşezat atunci la Sibiiu, după o lungă petrecere în Moldova, Andreas Wolf. Cartea, în două volume, intitulată *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, e împodobita cu portretul ocrotitorului acestui strain, Mitropolitul Iacov Stamati, Ardelean de origine, portret lucrat de un alt German, Topler. Dedicaţia e către însuşi arhiducele Iosif.

Autorul, care a fost pe la Nucet şi Târgovişte, a stat în Moldova de la 1780, când e la Bacau, pana la sfârşitul lui 1782, pentru a fi în Bucureşti la 1784 şi a luat parte apoi, de la 1788 la 1790, la campania Imperialilor săi în Moldova, pe lângă prinţul de Coburg, în Roman, pe la Huşi, ca să revie la 1794 pentru alte zece luni şi, în sfârşit, pentru doi ani întregi, până la Februar 1797[3]. A fost medicul Mitropolitului Leon[4], al lui Iacov şi al Domniţei Sultana

[1] Se arata cum la 1806 Bucureştenii chemara pe Michelson contra garnisonei de 10.000 Turci, cum Miloradovici veni cu 7.000 de Ruşi, dar ei înşişi uciseră 150 de Turci şi goniră pe ceilalţi (p. 192. nota .

[2] Pp. 84-5.

[3] I, pp. VII-VIII, 83, 149, 151. nota. 1, 161.

[4] Pp. 156, 183

Sturza, fiica lui Costachi Moruzi [1]. A cutreierat țara și chiar regiunile vecine. Vorbește de extraordinara frumusețā a Nistrului de la Hotin la Soroca [2], cu cetatea, de pretinsul chip al Dochiei pe Ceahlău [3]. A mirosit petrolul la Grozești [4] și a văzut sarca la Ocnă. A cetit la Baia inscripții în „biserica nemțească" [5]. A văzut la manăstirea Neamțului, cu 500 de călugări, icoana făcătoare de minuni [6]. Spune Târgul-Spurcat Târgului-Frumos [7] unde a văzut ruinele Curții domnești ca și la Vasluiu [8]. Nu-i e necunoscută nici republica din Chigheciu, nici Hotarnicenii, cu căpitanul lor [9].

Cunoaște limbi și a cercetat datinile poporului pe care-l zugrăvește ca „incult" *(roh)* și „necunoscându-și chemarea". Ceia ce spune nu e după Cantemir, Carra, Sulzer, nici chiar, în a doua parte istorică, din *Istoria* lui Engel, apărută atunci chiar, ci din propria experiența [10]. A cunoscut pe Bauer, hărți rusești, „Geografia' Vlădicăi Amfilohie de Hotin. Pomenește și „un manuscript a d-lui secretar de Legație von Hammer din Constantinopol, pe care d. Engel a binevoit să mi-l ofere prin vestitul rector local d. Bin-

1 Medicul domnesc avea 700-1.000 de piaștri pe luna, de la Ocna (p. 126).

2 *Ibid.,* p. 12. Pentru silitra de la Soroca. p. 2J. Pentru oile pârnaie, p. 51. V. și pp. 80-1.

3 P. 21.

4 P. 30.

5 P. 71.

6 P. 72.

7 P. 74.

8 Pp. 77-8.

9 P. 79.

10 Pp. 7-8.

der"[1]. A cercetat cu logofătul Grigoraş în 1781 arhivele Mitropoliei[2]. A cunoscut, în 1784, pe Raicevich, atunci Agent în Principate, iar mai nainte în Moldova[3]. Şi a comunicat lui Engel, în 1780, inscripţiile de la Baia[4].

Expunerea e metodică, dându-se lămuririle despre nume, hotare, înfăţişarea naturală, fară literatură, foarte precis. După un plan împrumutat de la Dimitrie Cantemir, se presintă judeţele, cu puţine lamuriri personale, şi apoi se trece la sistemul de cârmuire, înşirându-se dregătoriile[5], la sistemul de legi şi de organisaţie judecătorească, la venituri şi cheltuieli: tributul de 325 de pungi sau 162-500 de piaştri, *poclonul steagului, ajutorinţă, lipsă;* 600-800 de lei pe lună lefile; venitul de la vinăriciu — 4 parale de ocă—: 190.000, de la văcărit 200.000, numai de la cai 40.000, de la albine 60.000, de la vămi, nearendate, în ultimii patru-cinci ani, 200.000, de la ocne 200-400.000, plus birul, 1.500.000[6], pentru anii 1780-96. Vorbeşte şi de monede (pendar, rupciu, tult, leiţa, zlot, leu, rublă, caragroş, iuzluc, zingirlic, zarma-

---

1 *Ibid.,* p. XII. Scrisori de boieri, p. 122. nota. Citează şi un articol din *Siebenbürger Bothe* pe 1804 (p. 123, nota).

2 P. 141.

3 P. 27, nota.

4 P. 71.

5 La Vistier se adauge că are 70 de pungi pe an (p. 101 ; Postelnicul primeşte 1.400 de piaştri (p. 104): e găzduit de un boier şi ospătat la Curte; un Cămăraş a strâns în trei ani 400 de pungi *(bid.);* Divan-Efendi are 1.000 de piaştri lunar (p. 105); se dă şi formula de pâră din partea unui Turc; une ori cadiii din cetăţi se chiamă la judecată. Ispravnicii, cu leafa de 200 de piaştri pe lună, fac pe an 20-30 de pungi (p. 110).

6 P. 120.

cop, funducliu), şi preţuri de comerţ, pentru a trece la Biserică, la confesiunile străine şi la creşterea copiilor. Limba e tratată deosebi, şi autorul cunoaşte deosebirea de termini între Moldoveni şi Munteni. Un capitol întreg se ocupă de boli, în care doctorul e deosebit de competent. Capitolul despre obiceiuri e particular de amănunţit. Nunta, cu „scoaterea la danţ” şi voinicul purtând buzduganul cu năframă, e foarte vioiu descrisă.

Ce e mai preţios în carte sânt însă amintirile personale: ridicarea de Moruzi în dosul Cetăţuii a unui chioşc *(Lusthaus)* cu heleşteu [1], care au fost părăsite de urmaş, inundaţiile Bahluiului [2], pe care-l arată, la 1780, ca putând fi regularisat, iarna grea din 1781, când Wolf calători din Iaşi la hotarul bucovinean, cea din 1788[3], când a văzut pe Rumienţov, comandantul rus, mergând la biserică de Sf. Ecaterina, cu o simplă blană pe umeri.

In 1780-2 era raportul pentru ciumă al comandei din Ardeal [4]. A cunoscut pe învăţatul şi deşteptul beizadeà Gheorghe, fiul al doilea al lui Moruzi, care a fost ucis, în insula exilului său, de rivali [5]. A văzut cinci cutremure, dintre care cel din Septembre 1781 şi cel din 1785 [6]. A cercetat himic apele din judeţul Neamţ, trimise spre analisa de bunul său prieten Nicolae Ruset Roznovanu [7]. A călătorit la ţară cu

[1] Pp. 2-8.

[2] P. 19.

[3] Pp. 23-5. Rumienţov îi scria la Sibiiu, din Iaşi, în ziua de 7 Mart 1779 (p. 24 nota).

[4] Pp. 75-6. Pentru carantina de lângă Bârlad, unde mor oamenii de foame, p. 77.

[5] Pp. 91-2.

[6] P. 27.

[7] P. 31.

„milionarul" Cantacuzino Deleanu, care aveà 12.000 de stupi[1]. A baut berea englesă, adusa de Polemchiu, şi cea nemţească, fabricată la 1793 în Iaşi [2], cum a mâncat şi mămaligă neagra de „Heidekorn"[3]. Pe la 1780 el arăta boierilor cum să-şi păstreze mai bine vinul[4]. Spune cum, ameninţând cu despreţul pe Agă şi toţi ai lui, a scapat de încă cinci sute de lovituri pe un biet carătaş austriac care primise o suta la falangă[5]. A cunoscut foametea din 1795, supt „Papuşoiu-Vodă", când oamenii mâncau coajă de ulm şi Mitropolitul Iacov aduse din Rusia hrană pentru suma de treizeci de pungi.

Dintre faptele istorice mai recente, el ştie mişcarea condusă de Mitropolitul Gavriil contra unui favorit al lui Grigore Ghica în 1775[7].

Ca unul care a stat mult în Iaşi, îl descrie cu strazile murdare, între frumoasele dealuri, cu primblarea Copoului, unde cele două cerdace sânt numai pentru Domn şi familia lui; dintre 5.000 de case alese, 200 sânt de piatră şi numai 40 cu două rânduri, vre-o două în „gust german". Pravaliile sânt mai mult de lemn, un singur han mai presentabil. Curtea, arsa supt Alexandru-Vodă Mavrocordat, n'a fost refacuta, şi Domnul stă, cu cancelaria Vistieriei, în casa lui Costachi Ghica, având abia 25 de odăi mai curaţele. Se descriu cele mai însemnate dintre cele şaizeci şi nouă de biserici: Mitropolia cu umila casă a Vladicăi, Sfântul Gheorghe, cedată de Mitropolitul Leon

[1] P. 58 nota.
[2] P. 35.
[3] P. 36.
[4] P. 45.
[5] P. 108-9.
[6] P. 129.
[7] P. 141.

lui Rumienţov, Trei Ierarhii, cu hanul de păstrare al marfurilor, Sfântul Nicolae domnesc, cu „foarte vechi clădiri” abia observabile, Barnovschi, Bărboiul, Sf. Ioan, Sf. Vinere, Sf. Ilie, Dancu, zguduita de cutremur la 1795, Golia, cu casa de nebuni, Sf. Spiridon, Sf. Nicolae, clădită de Potemchin, Nicoriţa, biserica Calicilor (a Mitropolitului Iacov, azi Banu), Frumoasa, cu şepte bâlciuri pe an, dar săraca, Socola, cu cinzeci de călugariţe, Cetaţuia, Galata, biserica catolică. Lângă Mitropolie e singura şcoală, cu biete patru odăi. Nu se uită cele trei bai turceşti, la Curte, la Beilic, la Bahluiu, şi fântânile. Spitalul Sf. Spiridon la Roman: Veniamin face încă unul, rău îngrijit.

La capat se înşiră familiile cunoscute: Sturzeştii, cu Scarlat, care învăţase la Lipsca şi e soţul Sultanei Moruzi, apoi fratele, Grigore, care a luat pe o Callimachi. Un Dimitrie-şi mărită fetele după Brâncoveanu şi după un Mavrocordat; fratele Ştefan are un fiu Săndulachi, însurat cu sora Sultanei. Apoi Roseteştii: Nicolae şi fiul Iordachi, primitori de Germani cultivaţi: Rumienţov stătea în 1788 la ei. In al treilea rând, Cantacuzinii de la Paşcani, oameni integri şi plăcuţi, cum a văzut prinţul de Ligne, oaspetele lor; mama, Greacă, are doisprezece copii, dintre cari doi mai mari învaţa fisica, matematică, filosofie, drept şi ştiu greceşte, latineşte, limbile francesă, italiană, germană; tatăl i-ar trimete în străinătate, dar nu e voie. Fiul lui Cantacuzino Delcanu a trecut la 1792 în Rusia; Logofătul Paladi († 1800) are o fată după fiul lui Bogdan decapitatul; Ioniţa, fiul lui Constantin Paladi, un nepot, e crescut de un Saxon: am o carte latină din biblioteca lui, Suetoniu. Sora lui Răducanu Roset, altă familie distinsă, e Doamna lui Alexandru Moruzi. Manolachi Balş a tre-

cut în Rusia, şi se pomeneşte alt Balş, probabil Vasile, cu călătorii în Apus. Familiile Casimir, Beldiman, Carp vin în al doilea rând: Beldimanii sânt pasionaţi de vânat şi sociabili. Costachi Ghica, dintre Greci, primeşte mai bine în frumoasa casă a Deleanului.

Despre Mitropolitul protector ştie să spuie multe; de pildă cum a adus meiu roşu din Rusia în vreme de foamete[1]. Ştie şi cum a căpatat Scaunul, şi cu ocrotire turcească, şi cum a scăpat de acel care, în 1776, vroia să-i ieie locul[2]. Intim al lui Iacov, crede că a auzit de la el — după Simion Dascalul — că ne coborâm din hoţii şi robii Romei[3]. La sfârşit se dă o biografie mai întinsă a lui.

Ce presintă mai bine Wolf e clasa de sus a Moldovei, pe lângă care a adus servicii de medic, pe care le credem că au fost bine răsplătite. Incepând cu Domnii, el a cunoscut pe mai mulţi, şi pentru unii află cuvenita laudă. Astfel pentru Alexandru Mavrocordat fugarul, care-şi propusese a rectifica Bahluiul şi se îngrijise de primblarea Copoului; pentru Alexandru Callimachi, căruia la sosirea în Iaşi îi face singur Wolf formula latină de întâmpinare: „Alexander Callimachus, patriae nostrae filius, pater futurus”[4]. Despre ambii Moruzi, Costachi şi Alexandru, n'are decât lucruri bune. Dar nu stă pe gânduri să spuie că Mihai Suţu a meritat să i se zică „Păpuşoiu-Vodă”, pentru că a stors şi sămânţa

---

[1] P. 35. Convorbiri economice cu el şi p. 53. Incercările lui cu albinele în 1796, p. 61.

[2] Pp. 144-5. Se dau şi ştiri despre ierarhul Gavriil, devenit episcop de Gotia, cu 12.000 de ruble pe an, şi cavaler al Sf. Andrei în 1801 (p. 145 nota).

[3] P. 178, nota.

[4] Pp. 203, 212.

porumbului provocând în anul următor foamete[1].

In genere însă nu e blând ca aceşti Fanarioţi, veniţi şi căzuţi prin intrigi şi dare de bani, incapabili de a guverna între emoţiile zilnice ale unei situaţii veşnic periclitate. De şi adună pe an 380 de pungi, ei nu pot simţi altă plăcere decât a trufiei momentan satisfăcute· distracţia li e deci primblarea la Cetăţuie, la Copou, unde cele două cerdace de lemn sânt interzise altora. La un singur negustor evreu cutare Domn are o datorie de 2.000 de pungi. Nu merg la vânat — totuşi ştim că bătrânul Ioan Callimachi avea un alaiu de vânătoare—, şi „armata" lor se margeneşte la 700 de slujitori, supt ordinele Agai şi Hatmanului[2].

Cu excepţiile pe care le-am arătat, boierimea nu-l încântă. Sânt în adevăr oameni bogaţi între cei 800 de membri ai clasei[3]. Au până la 4-5.000 de oi, la 4-500 de iepe în herghelii; câte unul ţine şi 5-6.000 de stupi[4]. Dar nu e iniţiativă: „aşa am pomenit, aşa om lăsa"[·], „Boierii localnici sânt deprinşi a-şi ţinea curţile curat; numai străinii sânt murdari[5]." Averea şi-o dau însă pe un lux inutil: trăsuri, haine. O blana costă pentru singură căptuşală 1.200 de piaştri, pentru femei rochia e şi de 20-30.000 de piaştri; juvaierele de pe degete şi din pieptănătură, fabricate de Evrei imigraţi, sânt o întreagă avere[6]. Işi pierd vremea primind în „casa de musafiri", în salon, jucând, pe lângă vechile jocuri: mariage, panţarola, cu „cărţi nemţeşti", cele nouă, cu „cărţi franţuzeşti": ombre,

---

[1] P. 211.

[2] Pp. 88, 91, 206. Pentru căpitanul de dărăbani, p. 107. Aga şi falanga, p. 108.

[3] P. 49.

[4] P. 49 nota (unii ţerani ajung şi până la 200).

[5] P. 20 nota.

[6] P. 108.

quadrille, pichet, pharo, cum şi turcescul ghiordum; pierd şi pană la 4.000 de galbeni pe seara [1]. Mesele, de 20-50 de locuri, cu maiolică de Danzig ca farfurii, costă scump.

Copiii, băieţii şi-i cresc cu Ţigance, care-i alăptează şi-i dădăcesc, apoi cu dascalii greci, cu „maîtres de langues", adesea aventurieri din Apus şi din Polonia — excepţie făcându-se cu Johann König, Silesianul, apoi consul prusian [2]. Dacă merg la şcoala publică, fireşte calări din causa noroaielor, află acolo, din budgetul anual de 30 de pungi, dascalul grec platit cu trei şi ajutoarele lui cu două şi cu 600 de lei, plus cel de latineşte, având aceiaşi plata ca acesta din urma [3]. Prietenul lui Iacov Mitropolitul nu pare a fi observat schimbarile de program introduse de acesta şi Scarlatachi Sturza [4]. „Coconaşii" tineri joacă biliard şi beau punciu după moda rusească [5].

Aceasta pentru Iaşi. In oraşele de provincie, cu case de lemn, garduri vii, grădini puţin îngrijite, străzi pline de bălţoace, iar, ca pravalii, placintăriile cuptoarele de pâne, hanurile cu ploşniţe, unde nu se va fi găsit numai vin şi mămăligă, ci şi pui de găină şi ouă — carne de vită şi mai ales de viţel nu se vinde —, boierul ispravnic este adesea într'o casă neîmprejmuită, cu coperişul nesigur, cu ferestrele de hârtie, cu interiorul dărăpănat [6].

Din cler a cunoscut, afară de Mitropolitul Iacov, pe bătrânul Inochentie de Huşi, otrăvit din greşeala de bucatar, pe Meletie, urmaşul lui, ales la douăzeci

[1] Pp. 137, 262-5.

[2] Pp. 219, 233-4.

[3] Pp. 175-6.

[4] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea,* II, p. 386 şi urm.

[5] P. 265.

[6] Pp. 81-2.

şi cinci, douăzeci şi şese de ani, pe Antonie şi poate pe Amfilohie de Hotin[1]. A vorbit şi cu Patriarhul de Ierusalim, Avramie, care călatorià la noi ca să-şi acopere datoria faţă de Turci[2], cu Mitropolitul Palestinei, Procopie, care face cartea de blăstăm, de patrusprezece foi. contra jupăneselor care întrebuinţează scumpe trese de fir pe rochiile lor[3]. Mitropolitul Moldovei, care şi el îşi cumpără Scaunul cu 30-40 de pungi, are un venit de 70-80 de pungi pe an şi el iea de la fiecare preot—dar Iacov scuteşte pe mulţi patru lei[4]. Sânt 20.000 de călugări, şi se vorbeşte de marea mănăstire a Neamţului[5].

Negustorii de ţară se amestecă în acest timp cu străinii, Greci, Lipscani, cari aduc de toate, pana şi cele mai nouă maşini. Evrei din Liov şi Brody, Turci cu cordovane şi odogaciu de parfumat, cari plătesc puţin, după preţul impus, Ruşi, cari aduc blănuri şi tutun. Se exportă cai pentru armata, în Austria şi Rusia, boi în Boemia, Silesia, Moravia, oi, din care Moldova are trei milioane, Muntenia patru (cu caprele), piei de dihor (10.000), vinuri, luate de Greci din Nijna Rusiei, miere, care trece la Constantinopol, ceară, dusa înca de Greci la Veneţia, Preţurile sânt foarte mici: iepurele 5-6 parale, cerbul 60 de parale, apoi şi doi-trei lei[6], oca de ceară 9 de parale. Muntenii exportă şi porci. Vin se produce până la 3.800 de măsuri *(Eimer)*. Albinăritul produce şi el 60.000 de piaştri pe an[7].

[1] Pp. 148-9, 155, 162.

[2] Aducea cu el şi un preţios „Proschinetariu" grecesc al Ierusalimului litografiat la Viena în 1781 (un exemplar în biblioteca mea).

[3] Pp. 198, nota 3, 49.

[4] Pp. 143-4.

[5] P. 157, nota, 163.

[6] Pp. 47, 55, 41, 63, 112-3, 131-3.

[7] P. 63.

Ţeranii, — în toată Moldova erau, în 1791. de toate, 77.000 de familii de locuitori [1] — îi par „aspri”, leneşi, „fără independenţă, sârguinţă şi spirit de întreprindere”, trăind „în frică, înjosire şi mută vegetare” *(stumpfes Hinbrüten)* [2]. Nici nu pot fi Romani [3] după socoteala acestui om care avea de sigur reţetele mai bune decât caracterisările.

Toată simpatia lui e, neapărat, pentru straini. Vorbeşte de catolici, supuşi sufleteşte prefectului misiunilor franciscane, Italianul Mauro; sânt numai treisprezece parohii în toată ţara. Apoi de protestanţii germani, şi până la patruzeci şi trei de familii, aduse de Vodă Grigore Ghica la Chipereşti lângă Iaşi, pentru fabrica lui de postav, şi cari, după cererea lui König şi a Saxonului Herlitz [4], capătă un pastor, pe Sasul din Mediaş, Andreas Scharsius; Costachi Moruzi luase, în Capitală, loc pentru biserică [5].

Il interesează însă mai mult medicii: vorbeşte de rău pe Greci—, Testabuza, Kosta, Andrei, care botează în sare copiii contra vărsatului [6]—, cu nepregătirea lor, cu caricatura de latineşte din conversaţie şi alte păcate, pomeneşte Nemţi— cutare „grenadir prusian”—, Italieni, ca Angelo Meucci, Francesi, ca Chenot [7].

Tot aşa farmaciile: cele din Iaşi: a Curţii, filiala condusă de un Sas, şi a unui Chiot, care ţinea şi velniţă, precum şi cea din Botoşani [8].

---

1 P. 88.
2 Pp. 3, 13.
3 Pp. 54-5.
4 Medic. V. Hurmuzaki, X, pp. 39, 588 nota 1.
5 Pp. 262-72.
6 Alexandru-Vodă Moruzi întroduce vaccina p. 192).
7 Pp. 192, 209 nota, 211, 213-4, 268, 283; II, 301 nota. Casa Săracilor, p. 268. Despre Chenot s'a vorbit dese ori în timpul din urmă.
8 Pp. 213-4.

VII.

Călători după 1821

Mişcarea românească de la 1821 a avut mai multe direcţii şi a produs mai multe urmări. Pe de o parte această manifestaţie a ţărănimii reclamându-şi cele mai vechi drepturi, a căror amintire nu perise din minţile lor, manifestaţie care nu-şi atinse scopul şi din causa suprimării, prin crima eteriştilor, a şefului ei, fără care toată istoria noastră contemporană, incapabilă de a pleca de la o acţiune orăşenească, de la un mic numar de tineri formaţi în Apus şi imitând singur Apusul, ar fi luat un alt drum. Apoi tulburările care izbucnisera în Moldova-de-sus pentru a răspinge silnicia eteristă. Şi, în sfârşit, pe când boierii cei mari, bătrâni, se arătau indignaţi, ca Alecu Beldiman în „Jalnica Tragodie" a lui, ca-i tulbură revoluţionarii în huzurul lor şi-i pun pe drumurile de străinătate ale pribegiei prin Bucovina şi Basarabia, pentru Moldoveni, pe la Sibiiu şi Braşov, pentru Munteni, cu toţii sărăciţi şi supuşi, fara nicio consideraţie pentru persoana lor, la un alt regim decât al obişnuinţei lor, altă boierime, mai nouă, mai tânără, mai îndrăzneaţă, se gândia să întrebuinţeze evenimentele neaşteptate pentru a crea o nouă situaţie patriei lor. Astfel, pe când cei d'intăiu visau de o

republică aristocratică, având doar un „baş-boier” în frunte, ceilalţi doriau ordine constituţională ca în Apus: Domn din ţară şi voit de ţară prin boierii ei, un „Senat” care să-l sfătuiască, o administraţie cu ierarhie şi împărţire de roluri şi despărţirea după ideile engleze, adoptate de Francesii de la 1789, a celor trei puteri. Şi un partid şi altul se adresau către Poartă, şi întâmplarea făcu să răzbata numai cererea acestor din urmă, „cărvunari” sau carbonari, care a şi fost primită. Arzului lor i se datoreşte Domnia pamânteană în Moldova şi, ca o consecinţă neapărată, şi în principatul muntean.

Odată ce se atinse acest resultat, învingatorii îşi dădură toate silinţile ca să ajunga la îndeplinirea integrală a programului lor. In 1822 ca şi pe urmă, cu ocasia plecării trupelor turceşti, după cererea Ruşilor, din Principate, şi a garanţiilor ce se cereau pentru aceasta de la Constantinopol, ei elaborară puncte de Constituţie care nu putură fi admise şi din causa statornicei împotriviri a Puterii protectoare. Dar, când se ajunse la o înţelegere vremelnica între Rusia şi Poarta prin convenţia de la Acherman, Constituţia mult dorită fu promisă ţerilor noastre. Cu clause grele pentru ţeran, împovărat cu zile de lucru şi nerecunoscut ca vechiu proprietar, această lege dadea, prin adunari oricât de strâmt alese, un control Domnilor, şi anume în aceiaşi forma pentru Moldova ca şi pentru Ţara-Românească. Un comitet de boieri din Iaşi şi Bucureşti, cu înţeleptul poet Conachi, cu priceputul Grec muntean dr. Arsachi, iar, ca secretari, cu Asachi, de o parte, iar, de alta, cu tânărul Barbu Ştirbei, format la Paris, se ocupa de alcătuirea acestei legi fundamentale, pe care Ruşii, din anume consideraţii, o numira „Regulament Organic”. Pe basa acestui act, care încu-

nuna străduințile reformiștilor, începură, la 1834, după încetarea ocupației cârmuite de generalul Chiselev, să guverneze în Principatul muntean Alexandru Ghica, fratele, de aspect occidental, al Domnului de la 1822, iar în Moldova istețul și energicul Mihai Sturza, care, fără egoismul și lacomia lui, ar fi lăsat o mai frumoasă urmă în istoria regenerării noastre.

Supt cel de-al doilea Ghica, supt urmașul său de la 1842 până la 1848, Gheorghe Bibescu, fratele, mai romantic și mai puțin capabil de a domina împrejurări grele, al lui Știrbei, supt Mihai Sturza, țerile noastre își schimbară aspectul, în sensul pe care-l lasă a se vedea și ultimii din călătorii pe cari i-am analisat. Un tineret format în școlile create și conduse de Ardeleni (August Treboniu Laurian, Florian Aaron, etc.), în ale Regulamentului Organic sau și în Universitațile Apusului, se pregatia sa ieie conducerea țerii, și calatorii străini vor gasi astfel, la Curte, în Adunări, în boierime, între negustori oameni cu alte idei și aplecari, dacă nu și cu hotărârea trebuitoare pentru a face binele pe care-l aveau în gând, biruind prejudecăți care de fapt erau și în esența mai ascunsă a propriei lor ființi.

Anul acesta 1821, când mișcarea lui Tudor Vladimirescu dădu astfel, alături de zbuciumul violent, dar burlesc în mare parte al Eteriei elenice în părțile noastre, o notă populară românească, nu ni e cunoscut în de ajuns prin călatori straini.

Cea d'intaiu dintre lucrările francese care dau, cu simț de dreptate, cu înțelegerea relativității împrejurărilor, o ideie exactă despre lucrările și oamenii de la noi e excelenta mică scriere, apărută la Paris, a lui François Recordon, *Lettres sur la Valachie ou*

observations sur cette province et ses habitants, écrites de 1815 à 1821, avec la relation des derniers événements qui y ont lieu.

Autorul e un tânăr Elvețian, din cantonul Vaud, care, după ce făcuse studii de literatură și filosofie, înainte de a se consacra arhitecturii, fu luat ca secretar în serviciul lui Ioan-Vodă Carageà [1], caruia îi dedică opusculul său. Zugrăvește în cartea lui priveliștea pe care, în Maiu 1815, i-a oferit-o Capitala munteană, cu livezile înflorite, cu salcâmii albi de-a lungul podurilor, cu înșirarea trăsurilor bogate la primblare. A stat la noi, în București, cum spune în titlu, cinci ani, asistând la procesiunile pentru ploaie în 1817, cu moaștele Sfântului Dumitru Basarabov, la intrarea solemnă a lui Alexandru-Voda Suțu în sunetele musicei turcești și românești, cu ospăț și bal pe urma. A fost chiar marturul nemulțamirii cu această nouă Domnie, în care banul era scump, dările nu se puteau plăti și mulți fugiau în Ardeal ori măcar la munte. Când vorbește despre începutul mișcarii lui Tudor Vladimirescu, supărat și pentru nedreptățile ce i s'ar fi făcut și lui personal, când arată ce spaimă a produs plecarea. în noaptea de la 10 la 11 Mart 1821, a familiei Banului Brâncoveanu, cu ce neliniște se aștepta ciocnirea Turcilor cu Grecii, despre cari se credea ca în dosul avangardei, de la Galați, 400 de oameni, au o armată de 30.000, când presintă tabloul risipirii înspaimântate a populației [1], el pare a fi fost de față.

Natural că Bucureștii 80.000 de locuitori, îi sânt foarte bine cunoscuți. Ii place orașul, care oferà un

---

[1] Unele știri sânt luate din însemnarile cu creionul pe exemplarul Academiei Romnâe.

[2] Pp. 119 și urm., 138 și urm.

„aşa de mare contrast cu celelalte ale Turciei, pe care le aflase aşa de pustii şi d etriste". Refăcută după marele cutremur din 1802. Capitala munteană oferă frumoase case boiereşti, cu porţi puternice, cu largi curţi, cu cerdacul deschizându-se înaintea salei comune care desparte odăile soţului de ale soţiei, cu acoperişurile de şindilă, dar şi de olane şi chiar cu tablă, cu sere de plante rare. Curtea lui Carageà, abia refăcută, arsese. Casele Brâncoveanului, ale lui Golescu— Palatul de azi—, ale lui Romaniti, lui Filip Lenş, lui Cantacuzino Râfoveanu)„ lui Vilarà, „merită să atragă şi privirile persoanelor mai îndepărtate, atât prin bogăţia şi măreţia ce se descopere, cât şi prin construcţia lor, care e deosebita în fiecare din aceste clădiri ".

Podurile, des refăcute şi cu cheltuială mare, sânt „de obiceiu bine întreţinute". Nu-i place micimea, închipuita lipsă de proporţii, întunecimea, pictura bisericilor, în numar de peste o sută.

Sânt trei bai turceşti, şi cafenele europene. In cele de moda orientală se serveşte cafeaua unui public sărac, înşiruit pe divane, ori jucând, pe când Ţiganii cântă şi se zbuciumă. Primblare nu e decât la Herăstrău, cu copaci din nou sadiţi, cu lacul şi bisericuţa. Poporul petrece prin grădini. Supt Mitropolie şi pe locul ei, înaintea viilor, este un chioşc, un basin, o fântână turcească între salcii: acolo se joacă geridul înaintea mahalagiilor.

Şi împrejmuriile Bucureştilor îi sânt cunoscute, cu carele trecând încet, pe când ciobanițe pasc turmele şi pescari vânează bălţile. Vorbeşte astfel de „de micul lac, coasta şi pădurea de la Mărcuţa"[2], ceia ce înseamnă Pantelimonul din faţă. A fost şi la Co-

[1] P. 23.

[2] P. 28 şi urm.

troceni, unde pe atunci erau călugari. Din restul ţerii pomeneşte Târgoviştea, cu vechea Curte arsă de Imperiali în 1736, Craiova, cu caimacam de la 1761, în locul tradiţionalului Ban, Buzăul, Giurgiul, cu cetatea darâmată în insula, Brăila, unde de două ori pe an nazirul primeşte daruri pentru Poarta. Toată ţara-i place, cu Dunărea ca lacul Genevei, cu livezile, pomii, viiile [1].

Din populaţie, socotită la 600.000, cu 80.000 de straini, mai familiari îi sânt boierii. Faţa de dânşii el vrea să fie drept, urmând principiul pe care de la început şi l-a pus înainte, criticând pe calomniatorii ţerilor noastre, cari „au exagerat abusuri şi au aruncat ridiculul asupra multor obiceiuri fară îndoială ca să merite aprobarea persoanelor ce caută mai curând sa se distreze *(divertir* în poveşti decât să se ocupe de lucruri cu adevarat utile, aşa cum ni le presintă cu grămada studiul caracterului diferitelor naţiuni".

Presintă pe dregătorii munteni ca luxoşi — veşmantul, fară giuvaiere, costă 3-4.000 de franci, trăsurile se pot compara cu acelea din orice Capitala. Li plac ceremonii cele de nuntă sânt date amanunţit, şi oamenii îşi trec vremea cu visite). Mesele cuprind cinsprezece la douăzeci de feluri, cheltuiala pe an se urcă la 2-3.000 de galbeni. De două ori pe săptămână în lunile de iarnă este bal mascat la „clubul nobil"; oamenii în vrâstă joaca faro, biliard, lotto. De la 1818 actori germani apar odată pe săptămâna acolo; pentru ei s'a făcut „un frumuşel *(joli)* teatru, destul de vast ca să poata cuprinde o mie de persoane"[2]. Se trece la piese francese traduse de ucenicii şcolii domneşti; dintr'o subscripţie de

---

[1] P. 107 şi urm.

[2] P. 92.

vre-o mie de galbeni era să se aducă în 1821 o trupă italiană.

Copiii sânt respectuoşi înaintea părinţilor; stau în picioare, sărută mâna. Educaţia lor de la doică la dascăl, între slugi şi părinţi, e proastă — şi pentru fete. Ele ştiu greceşte, piano şi limba francesă; fraţii, soţii lor, în plus: ceva geografie şi aritmetică. Nu se învaţă ca o materie limba lor, lipsită încă de norme gramaticale[1]. Există o şcoala nouă de alilodidactică şi gimnasiul cu trei sute de elevi şi profesori buni, prea dese ori schimbaţi prin intrigi: cutare dintre ei a ieşit de la şcoală destul de nemulţămit[2].

Un capitol se ocupă de funcţii, criticându-se purtarea ostaşilor străini, în număr de 12.000, mai răi decât hoţii: ispravnicii, unul Grec, unul Român, nu cruţă populaţia. Domnul îi numeşte pe un an, dar îi confirmă adesea. Folosul lui de la ţară se duce la Turci: el cheltuieşte trei-patru milioane pe an[3].

Poporul la oraşe e compus mai mult din lume care atârnă de boieri. Se bucură când în pieţe li se aruncă marfa confiscată de la un negustor abusiv. Ţeranii, *les bons paysans valaques*, sânt vrednici de toată lauda, fiind poate cam înceţi la lucru, dar blânzi, de bună credinţă, sinceri, respectuoşi, credincioşi, evlavioşi, — ca şi preoţii lor cei puţin învăţaţi. Cu furca în mână şi pe drumuri, femeile lor, „bune gospodine, întreţin toate persoanele casei într'o aşa de mare curăţenie, încât i-ai crede mai totdeauna în hainele lor de serbătoare"[4]. „Cu viaţa în

---

[1] P. 107 şi urm.

[2] P. 114. Cf. *Analele Academiei Române*, XXXVIII, p. 379 şi urm.

[3] P. 128.

[4] Ces bonnes ménagères entretiennent toutes les person-

căsuțe și adesea în bordeie, cu petrecerea de serbatori, dulap și lăutari, cu moravuri simple se vede că ei țin țara."

In ce privește străinii capitolul despre Țigani e complect și plin de lucruri nouă: la metodele aurarilor, la preț (500 de piaștri sau 400 de franci capul de Țigan), la formarea unei orhestre de Țigani în București[1]. Catolicii sânt 4-5.000; biserica lor din Câmpulung e pusă în legatură cu Doamna Ana a lui Negru-Vodă (autorul vorbește și de „cronici muntene" ; numărul Evreilor, în București, Ploiești și Craiova, e de 5-6.000.

Recordon făgăduise și o scurtă istorie a țerii: „un précis historique sur les princes de Valachie"; probabil că el s'a pierdut.

Un alt Frances, îndemnat de faima pe care o dăduseră țerilor noastre revoluțiile petrecute pe teritoriul lor, J. M. Lejeune, care se intitulează „profesor de literatură și profesor particular al Alteței Sale prințul Moldovei"— ceia ce înseamnă Mihai-Vodă Suțu, — dădea, cu adnotații personale, la Paris, în 1822, o traducere a lui Raicevich[2], după o recentă ediție, ieșită la Milan.

Lejeune are o informație foarte mărgenită; el crede sau se face a crede că „de mai mult ca douăzeci de ani nu s'a scris nimic despre aceste două Principate"[3], și făgăduiește o istorie osebită *(particulière)* a Moldovei" până la tulburările din 1821. Dar a fost de față în Constantinopol la crearea noilor Domni Alexandru

nes de leur maison dans une si grande propreté qu'on les croirait presque toujours dans leurs habits de fête.

[1] P. 48 și urm.

[2] *Voyage en Valachie et Moldavie.*

[3] P. VI.

și Mihai Suțu, în 1818 și 1819[1], a văzut în alaiu și steagurile țerii cu Sfântul Gheorghe, Sfântul Mihai și Maica Domnului. Ca amănunte mai nouă: *fiul mai mare al lui Vodă duce beretul; caii domnești, doisprezece*, au pe ei scuturi de aur cu pietre scumpe, Turcii din alaiu mantii roșii. După ceremonie, la poarta Constantinopolului, Domnul revine incognito pentru câteva zile. Se pare că scriitorul a fost în Iași, la 1819, când cu ciuma, și încă în 1821, judecând după știrile asupra cutremurului din noaptea de 3 la 4 Februar care a zguduit și „palatul domnesc, clădit numai în piatră și de o construcție solida"[2]. Iașul îi e foarte bine cunoscut, și la el se află însemnarea exactă a podurilor: cel de la Curte la Copou, și „o altă stradă transversală, care trece prin târguri" *(marchés)*[3]; regretă lipsa de luminat[4]. Vorbind de consulatul Prusiei, el arată că a cunoscut, dacă nu pe întâiul titular, măcar pe al doilea, de Kreuchely-Schwerdtberg, prieten al lui și „om cu adevărat stimabil în toate privințile"[5]. Din Moldova plecase la Odesa, unde află moartea lui Scarlat-Vodă Callimachi[6].

Având să corecteze și să întregească pe Raicevich, Lejeune dă, din bogata lui experiență, o sumă de fapte și de observații nouă. In ce privește descrierea Moldovei, el explică de ce nu se cultivă tutunul: fiindcă boierii întrebuințează pe cel turcesc, lumea săraca pe cel nemțesc. Arată cum gătesc cărăușii moldoveni în adăpostul lor mămăligă, pe care o

---

[1] P. 89 nota 2.
[2] P. 10 nota 1;' p. 59 nota 1.
[4] P. 127 nota 1.
[5] P. 56, nota 2.
[6] P. 76 nota 1.
[7] P. 140 nota 1.

taie cu ața[1]. Inseamnă deosebirea între oile mestrugane, pârnaie și țurcane[2]. Nu uită lemnul moldovenesc trimes la Constantinopol pentru clădiri[3]. Un profesor frances introduce cultura cartofilor[4].

Lejeune dă și statistice, după registrele oficiale, din care-și luase note. La veniturile țerii, suma de 1.600.000 de piaștri, în 1804, a birului țerănesc a fost scăzută după pierderea Basarabiei cu o treime[5], Scutelnicii fac ca Vistieria să piardă 360.000 pe an[6]. La 1820 veniturile moldovenești erau de 2.864.000 de piaștri, din cari 1.441.638 birul și poștele, iar rusumaturile, lista civilă, 1.423.000. Și se specifică: birul trimestrial 311.690, poștele și alte venituri 441.638. Cheltuielile sânt însă de 2.121.901, așa că resultа un deficit de 680.000 de piaștri[7]. Venitul listei civile fiind acel de mai sus, iar cheltuiala de 1.323.134, ieșia un câștig domnesc de 100.836, dar el trece în sama deficitului țerii, de 680.000. Tributul e de la 1812 de 47.769 piaștri, la bairam se dau 60.984, la o schimbare de miniștri încă 120.000[8].

Rolul lui Suțu în progresele Moldovei, pe care le notează la fiecare pas, e fixat cu îngrijire, în ce privește măsurile financiare[9] — între altele verificarea

---

1 P. 20 nota 2.
2 P. 22 nota 1.
3 P. 103 nota 1.
4 P. 89 nota 1.
5 P. 103 nota 1.
6 P. 89 nota 1.
7 P. 112 nota, 113 nota.
8 P. 173 notele 2, 4; p. 164 nota 1.
9 P. 57 nota 1. Pentru capanlâii turci, cumparatori ai produselor moldovenești, p. 58 nota 1. Pentru crearea unui Hatman al Prutului, p. 69, nota 2. Pentru grămăticul lui, p. 82 nota 2. Regulamentul pentru familiile îndrituite la Domnie (1818), p. 84 nota 4.

titlurilor boiereşti [1] — ca şi ocrotirea acordată culturii. „Ultimul Domn, care încuraja artele şi progresele educaţiei publice”, plătia pe profesorii şcolii allodidactice; el ocrotia gimnasiul ieşean, în care se preda şi limba latină, franceză şi germană, ca şi tipografia, în care se tipărise, greceşte, Condica de legi a înaintaşului său, Scarlat Callimachi. Pe lângă aceasta, *„el trimesese tineri ca să studieze pictura la Paris* [2]. Pe vremea lui apare, la Petersburg, Biblia românească într'o nouă ediţie, pe care Lejeune o socoteşte „foarte exactă şi foarte îngrijită [3]”. Palatul domnesc din Iaşi, isprăvit de Alexandru Moruzi la 1804, avea o frumoasă înfăţişare, în proporţii largi: înlauntru însă, cele mai mari din şaptezeci de odăi erau sale de aparat sau cancelarii, şi aspectul era oriental [4].

Traducătorul nu poate să afirme în de ajuns cât de mult s'a schimbat, mai ales după razboiul din 1806-12, în sens cultural occidental societatea boierească. Din trecut s'a păstrat costumul de ceremonie, ifosul rangurilor, cu masalaua reservată boierilor de clasa întăia [5], musica turcească, pe care femeile o tolerează [6], oarecare simpatie pentru Turci a acelora cari se tem de o mai strictă supraveghere creştină [7] S'au dus vechile farse ale „caraghioşilor” de modă

---

1 P. 87 nota 1.

2 Il avait encore envoyé des jeunes gens étudier la peinture à Paris; p. 136, nota 2.

3 P. 136 nota 1.

4 P. 123 nota 3. Iaşul i se pare „à beaucoup d'égards préférable” Capitalei muntene; v. şi p. 123 nota 2. Despre stemă, p. 72 nota 1.

5 P. 70 nota.

6 P. 79 nota 2, p. 122 nota 1.

7 P. 60 nota 1. Alţii trec la cel d'intăiu pericol Prutul; p. 85 nota 1.

constantinopolitană; Ţiganii apar numai la anumite ocasii, cu acele „cântece şi arii naţionale[1], de care, la nunţi, vorbeşte şi Recòrdon. Când boierii munteni, în 1820, trec în Rusia, schimbaţi de haine, ei pot fi luaţi drept Occidentali. Tinerii sânt crescuţi de profesori francesi şi germani, pentru fete se aduc institutoare din Viena şi Frankfurt; dascălul grec e mărgenit la limba lui numai şi la lecţia de religie. „Toţi boierii vorbesc azi franţuzeşte, şi nu e nimeni care, dacă a primit ceva educaţie, să nu fie în stare a ţinea o conversaţie în această limbă[2]." Femeile se deosebesc însă mai mult pe acest teren; ele danţează elegant danţurile noi. „Graţia şi amabilitatea cu care ele îndeplinesc ospitalitatea faţă de străini", „o îndemânare *(aisance)*, care n'ar fi repudiată *(désavouée)* nici la Francese chiar", le deosebesc, „şi îndrăznesc a spune că nu lipseşte acestor naţii decât o altă formă de Guvern şi bune instituţii pentru a se aşeza cândva la nivelul naţiilor existente[3]".

Altceva nu cunoaşte fostul secretar. Ştie numai că Mitropolia din Iaşi ca şi cea din Bucureşti are un venit anual de 400.000 de piaştri. Ţeranul i se pare aspru, înapoiat, de şi vrednic de compătimire[4]. Il interesează mai mult episcopia de Bacau a catolicilor săi, în număr de 50.000, cu două biserici şi chiar două „palate" episcopale, fiecare în ruină.

---

[1] P. 123 nota 1.

[2] Tous les boyards entendent et parlent aujourd'hui le français, et, il n'y a pas de personne qui, pour peu qu'elle ait reçu de l'éducation, ne soit en état de tenir conversation dans cette langue; p. 137 nota 1. Cf. p. 144 nota 1.

[3] J'oserai avancer qu'il ne manque à ces nations qu'une autre forme de gouvernement et de bonnes institutions pour se mettre un jour au niveau des nations existantes; p. 144 nota 1.

[4] P. 8 nota 1, p. 141 nota 1.

Contra lui Recordon, tratat de linguşitor faţă de Carageà, precum şi contra reeditării anacronice a notelor lui Salaberry [1] şi a unei lucrări anonime, pe care n'o avem, *La Valachie, la Moldavie et de l'influence des Grecs du Fanal*, după date mai vechi, scrie F. G. Laurençon, ca unul care a stat doisprezece ani în Ţara-Românească, o nouă lucrare, intitulată *Nouvelles observations sur la Valachie, sur ses productions, son commerce, les moeurs et les coutumes des habitants et sur son gouvernement*, cu pretenţia de a lămuri că „martor ocular" şi revoluţia grecea că şi aceia a lui Tudor.

Incepând cu producţia, Laurençon dă o slabă ideie despre calitatea-i de „martur ocular" când spune că în Oltenia este şi un râu de mercur care „se pierdea fără folos în livadă" şi a trebuit „să i se puie un zid destul de tare" [2], şi că minele de cărbune „se află la suprafaţă, aproape la fiecare pas", de s'ar putea trece produsul în Basarabia şi la Odesa. Ştirile nouă sânt foarte puţine; doar menţiunea celor două-trei case din Bucureşti care cumpără marfă francesă, mătăsuri de Lyon, postavuri fine, batiste, panglici, ceasorncie, parfumuri şi ceva romane; din Rusia se aduce acum şi ceaiu, în schimbul vinului, care merge şi până la Moscova. Se dau şi ştiri despre monede.

Capitolul despre administraţie cuprinde câte ceva despre veniturile bisericeşti (400.000 de piaştri Mitropolia, Râmnicul 150.000, Buzăul şi Argeşul 80-100.000) [3]; clerul i se pare abject, şi el pomeneşte cu părere de rău despre seminariul întemeiat de Mi-

---

1 *Essai sur la Valachie et la Molduvie, théâtre de l'insurrection dite Ypsilanti*, Paris 1821.

2 P. 3.

3 P. 18.

tropolitul Ignatie şi desfiinţat după plecarea lui [1]; numărul preoţilor, supuşi la birul şcolilor, de '8 lei pe an, e de 8.000. Armata se compune din cei 6-8.000 de panduri [2]. Populaţia e socotită la 1.100.000-1.200 mii, din causa multelor emigrări: autorul crede că din ele derivă „Cuţovlahii" ca şi Românii din Bulgaria, despre cari vorbeşte [3]. Nouă e şi ştirea despre Albanesii arendaşi, băcani, cârciumari, „harnici şi pricepuţi în afaceri", cari, după ce se îmbogăţesc, se întorc la ai lor acasă. Germanii, „croitori, cizmari, tâmplari", sânt la 11.000. Ruşii fac comerţ de marchitănie, Armenii sânt giuvaergii şi zarafi, Evreii „pecetari, sticlari, tinichigii", schimbători de bani, pe lângă câteva „prăvălii evreieşti asortate ca ale Lipscanilor". In ce priveşte pe Ţigani, Brâncoveanu ar avea 14-15.000[4]. Rudarii dau Doamnei de Anul Nou 2.000 de galbeni în praf de aur.

Pe boieri îi presintă ca foarte primitori şi darnici, dar leneşi şi gâlcevitori, într'un mediu viciat, foarte luxoşi (5-6.000 de lei o haină), jucători de cărţi, doritori de procese (la moartea lui Suţu erau peste 6.000 în curs) [5]. Un guvern „naţional" e dorit de ei [6]

Ţeranii sânt trataţi cu simpatie: suflete bune, isteţe, aplecate spre glumă, bucuroase de plăcere; buni ostaşi. Vistieria li stoarce până la 150-200 de lei pe an, în total 8.000.000 pe an [7].

Bucureştiul, cu 14-15.000 de case şi „100.000 de locuitori", nu-i place călătorului, afară de unele case

[1] *Ibid.*
[2] Pp. 19-20.
[3] Pp. 21-2.
[4] Pp. 23-5.
[5] Pp. 30, 121.
[6] P. 45.
[7] Pp. 28, 121.

nouă. Şi aici e vorba de trupa germană, care a dat representaţii doi ani, de planul unei trupe de operă italiană, de „clubul nobil", de primblări la Herăstrău şi la Filaret, dar numai pentru popor; la Broşteni sânt cârciumele pentru popor. La Târgovişte i se pare a fi văzut puţul lui Negru-Vodă, unde arunca boierii şi unde a fost aruncat însuşi [1].

O a doua parte e consacrată mişcărilor revoluţionare, cu bănuieli asupra morţii lui Vodă-Suţu, prieten al Franciei, dar copleşit de datorii şi „adevărat prototip al falsităţii şi perfidiei", neîntrecut în intrigă, care, pe lângă aceasta, e obosit şi supus ordinelor consulului rusesc. Lasă vre-o 20 de milioane familiei, şi fiul, însurat cu o Moldoveancă, e bogat însuşi; fiica e logodită cu un fiu al lui Aleandrux Moruzi [2]. Tudor ar fi cerut de la Divan 100-120.000 de lei pentru echiparea, odinioară, a pandurilor săi; de aici mişcarea lui [3]. *Boierii ar fi reclamat din nou dreptul de a-şi alege Domnul* [4], *înlăturând şi clerul grecesc.*

Se vorbeşte şi de promisiunea lui Tudor de a scădea birul la cinci lei şi de a desfiinţa văcăritul, vinariciul, etc., ca odinioară. Ţeranii nu-i ziceau decât Tudor-Vodă . El era deştept şi tenace, respectat de ai săi; Francesul îl crede capabil de a domni [6].

In ce priveşte mişcarea lui Ipsilanti, acesta fusese elevul lui Demangeot, dascăl frances, şi era foarte instruit; cei trei prinţi sânt frumoşi ca mama lor, care „trecea în vremea ei drept întăia frumuseţă din

1 P. 38.
2 Pp. 61-2.
3 Pp. 63 4.
4 P. 65.
5 P. 66.
6 Pp. 113 4.

București"[1]. Se dau portretele lui Christari medicul, traducător cunoscut; al lui Caravia, ucigătorul Turcilor de la Galați, sălbatec, cu ochii roșii, bețiv, prevaricator, fost soldat rusesc apoi buluc-bașă la Carageà; al lui Duca, agent al lui Alì-Pașa; al lui Iordachi, mic, slab, fără înfățișare, față distinsă; al lui Farmachi, înalt haiduc impunător, luptator de la 1806 la 1812, plin de răni așa încât nu putea să se suie pe cal, „drac împelițat"[2]. Se credea în cucerirea foarte apropiată a Constantinopolului cu strânsura de Greci, între cari și din Odesa, Nijna, și fii de boieri. Pare că a văzut pe Tudor intrând în București. între un preot cu crucea și „Teodor Macedoneanul" (Macedonschi), urmat de Farmachi. „Vremea era splendidă și dealul Mitropoliei plin de curioși, mai ales străinii"[3]. Preoți și căpitani cetesc după amiazi proclamația lui Tudor la răspântii și fac rugăciuni, întovarașite de descărcarea pistoalelor. Seara, se interzic luminile. Disciplina e strictă, dar panduri vând cu 10-50 de lei șaluri de 1.200-1.500, blanuri, ceasornice, giuvaiere[4]. Tot așa a văzut și pe mavroforii cu căciulă neagră și capul de mort, având cocarde tricolore: roșu, alb, negru. Se ridică și steaguri cu aceste colori și inscripția greacă: „în acest semn vom învinge". Ipsilanti nu vine în casa Brâncoveanu, care i se gătise; boierii îl caută la Colintina. Tudor i-ar fi jurat, dar invitându-l să plece[5]. Boierii se înbracă în costume de Arnăuți ca să scape.

La Ipsilanti vin fugarii din ocne, arzând palatul de la Mogoșoaia[6]. Se lucrează la Târgoviște, dar artileria

[1] Pp. 72, 115-8.
[2] P. 115.
[3] P. 74.
[4] P. 76, 78.
[5] Pp. 79-80.
[6] P. 85.

erau cele patru tunuri luate de la Pușcărie. Se anunțau 24 altele, cu beizadeaua Dimitrie și 16.000 de oameni. Se dau baluri, concerte, mese. Arnăuții aduc provisii de la țerani; la masa șefului se trimite pe zi: 50 de ocă carne de vacă, 30 de oaie, 20 de porc, 24 de păsări, 50-60 de pâni[1]; tot așa la beizadeaua Gheorghe. Turcii n'au făcut a suta parte din asemenea jafuri: „nu erau soldați; toți erau frați și prieteni, toți căpitani". Consiliul suprem, cu beizadelele, Cantacuzino, Christari, Lassani, comandantul pieței, și Orfano, „generalul", primul fost proxenet, celalt comis de magazie în Odesa, nu lucrează. Când un ispravnic aduce vestea că Turcii sânt în București. Caravia vrea să-l ucidă. Se afla că Turcii au venit de fapt și ucid ei, apoi că Tudor e prins, când se zicea că voise să-l atace pe Nicolae Ipsilanti la Câmpulung și să taie retragerea Grecilor, 1 500 de panduri trec la eteriști. Tudor, închis, s'ar fi oferit să lovească pe Turci. După două zile, Caravia-l omoară, aflând în haina lui 5.000 de galbeni, în aur și pietre[2]. Cantacuzino se retrage în Moldova, spunând că merge contra Brăilei, și păstrează 600 de luptători cu căpitanul Anastase, apoi trece Prutul[3].

Urmează lupta de la Dragășani, în care cade și prietenul autorului, Elvețianul G. F. Bordier[4], Ipsilanti scapă făcând să se celebreze bisericește venirea Austriecilor.

Putem considera între acești călatori și pe un Rus, Ignatie Iacovenco, funcționar la consulatul rus din București, care, pe lângă însărcinările oficiale ce va fi avut, a însemnat în scrisori evenimentele revoluției

[1] P. 87.
[2] P. 94.
[3] P. 96.
[4] Pp. 104-5.

şi faptele celor câţiva ani următori, strângând apoi tot acest preţios material despre ambele Principale într'o lucrare apărută la 1834[1].

De fapt, Iacovenco începe cu luna lui Octombre 1820, când o deputaţie din Târgovişte veni în Bucureşti, la Alexandru-Vodă Suţu, ca să protesteze contra intenţiei domneşti de a se lua moşia oraşului. Aceasta ar fi adus boala lui Vodă, care se prăpădi în luna lui Ianuar a anului următor. Ştirile despre începutul mişcării lui Tudor, pornită pe basa Adunării Poporului, ca în Serbia lui Caragheorghe, care şi ea pleca de la vechi tradiţii ţerăneşti din Balcani şi Carpaţi, — mişcare cu caracter revoluţionar mai mult în aparenţă, căci fondul era o restaurare a vechii stări de lucruri, încălcate de un regim de usurpaţie, contra dreptăţii—, sânt scurte, dar exacte. Se menţionează, ceia ce nu aflăm în alte izvoare contimporane, o a doua pornire, şi mai energică, a Târgoviştenilor, la sfârşitul lui Februar: Caimacamii ard în faţa lor anumite acte ameninţătoare pentru proprietatea oraşului[2]. Tudor apare, după adevărul însuşi al intenţiilor sale, numai ca „duşman al abusurilor din Ţara-Românească". Se arată înţelegere pentru causa lui şi compătimire pentru omul care, ca să fie de folos obştii lui, a pus în primejdie viaţa-i însăşi. In Maiu funcţionarul diplomatic rusesc credea chiar că, în casul unei acţiuni comune a lui Tudor cu Turcii, contra lui Ipsilanti, el ar putea fi făcut Domn în toate formele[3]. Peirea căpeteniei ţe-

---

1 *Moldova şi Muntenia de la 1820 la 1829, în 53 de scrisori,* Petersburg 1834. Traducere românească de preotul Ludovic Cosma, în *Neamul Românesc Literar* pe 1910, pp. 499 şi urm., 515 şi urm. Traducătorul vorbeşte şi de altă lucrare a acestui Rus, *Afacerile Valahiei.*

2 Scrisoarea a V-a.

3 Scrisoarea a XIII-a.

răneşti e pomenită numai în treacăt, scriitorul fiind încă din April la Braşov, cu emigraţia diplomatică şi boierească.

Despre cruzimile şi distrugerile săvârşite de armata ocupaţiei turceşti se dau ştiri interesante: în Ialomiţa se face războiul religios bisericilor. E curios că se presintă ca viind de la un „dascăl al lui Tudor Vladimirescu" ştiri despre planul pe care l-ar fi făcut acesta de a ucide într'o Duminecă pe Domn şi pe toţi Grecii; planul s'ar fi zădărnicit numai prin boala lui Suţu. Şi mai departe, despre gândurile lui asupra boierilor: „In Bucureşti se gătise să-i ucidă pe-un cap, cu familii cu tot, socotind aceasta ca singurul mijloc de liberare a poporului", dar „doi din cei mai buni prieteni ai lui" l-ar fi oprit de la o asemenea faptă[1] —, care nu se potriveşte cu întreaga lui psihologie şi nici nu reiese din declaraţiile lui scrise.

Şi mai departe Iacovenco rămâne la Braşov. La sfârşitul lui Iunie el deplânge de acolo trista stare, înfăţişată în amănunte inedite, în care Turcii aduseseră ţara: „Dumnezeu ştie când se va curma această stare nenorocită a ţerii, dată focului şi sabiei, lipsită de toate produsele pământului şi de vite, pe care le cară Turcii spre Dunare, şi prin cetaţi, precum fac şi revoluţionarii". Oraşele, ca Bârladul, se rascumpără cu bani; locuitorii, şi prin acele oraşe, sânt despoiaţi; la ţară sătenii sânt traşi în ţeapă, boierii chiar, ca la Găvanele din Buzău, îşi pierd viaţa. In Februar al anului următor, se presintă astfel situaţia Principatelor: „Poporul e foarte asuprit şi sărăcit, comerţul e întrerupt, crisa de bani la culme, vitele şi produsele se vând pe nimica[2]". Vorbindu-se

[1] Scrisoarea a XVI-a.
[2] Scrisoarea a XXI-a.

în Mart, de omorul, în Bucureşti, al Slugerului Drăgănescu, se adaugă că „beşliii din judeţe, al căror număr a fost crescut, săvârşesc toate neomeniile. Arendaşii satelor şi dregătorii umblă îmbrăcaţi ţărăneşte şi dorm noaptea prin poloboace, prin şanţuri şi prin alte locuri, ca să scape de primejdiile de a fi ucişi. Călătorii nepreveniţi şi neprecanţi au aceiaşi soartă.” Se credea că Iaşul şi Bucureştiul au fost trecuţi prin foc şi sabie încă din Februar pentru odihna sufletelor turceşti strămutate din aceasta lume prin măcelurile greceşti din anul precedent. „Starea Moldovei e, după cât se vede, încă mai grozavă decât a Ţerii-Romăneşti. Pretutindeni au rămas ogoarele nelucrate şi locuitorii au fost puşi de Turci să care felurite greutăţi, iar multe femei şi copii au fost luaţi în sabie şi trimeşi în Turcia.” Iar în April: „In Bucureşti uciderile tot nu încetează, şi locuitorii nici nu îndrăznesc să iasă de prin casele lor”.

Când, în sfârşit, se numesc noii Domni pământeni, Grigore Ghica pentru Ţara-Românească şi simplul, dar bunul Ioan Sandu Sturza pentru Moldova, Iacovenco observă că, gonindu-se Grecii, Bulgarii, Sârbii, au fost scoşi şi ţeranii bulgari emigraţi pe malul stâng al Dunării. Samurcaş, din Craiova, se turceşte la Poartă. Focul din Iaşi e pus tot în sama Turcilor, furioşi că li se iea rostul de până atuncea. Noile Domnii încep greu, Ghica datorind patru milioane de piaştri pentru ţară şi având el însuşi, pentru căpătarea tronului, o datorie de 1.500.000 alţii la Halet-Efendi, favoritul Sultanului. Se mai vorbia de un rest de trei milioane de la ultimii doi Domni.

In acest timp în Vlaşca se mânca pâne din scoarţă de copac, şi vitele, lăsate fără fân, rechisiţionat pentru ocupanţi, pieriau. „Pădurile particularilor, de o valoare incalculabilă, au fost taiate pentru flotila tur-

cească și cărate la Dunăre, fără nicio despăgubire.” Și prigonirile urmează: „Iertarea dată de Poartă tuturor Muntenilor nu se respectă, și Turcii continuă a aresta, expulsa ori ucide pe toți cei bănuiți a fi fost câtuși de puțin părtași la revoluție”.

In Octombre 1822, în sfârșit, Iacovenco e din nou în București, unde află schimbări: Pe străzi mulțime de Turci, precum și o sumă de echipagii, se primblau pe Podul Mogoșoaii, acum paval cu piatră, pecând mai nainte ulițele erau podite cu lemn și trunchiuri de copaci care erau și costisitoare și netrainice și împovărătoare pentru locuitori. Boierii stau destul de bine, și parcă n'ar fi suferit nimic. Eterna nesimțire în stratele de sus ale societății noastre față de cele mai grozave tragedii care-i zguduie adâncurile[1]. La Teatru, proprietatea lui Vodă-Carageà, actorii germani își dau și mai departe representațiile până ce, la 7 Februar, un foc distruge casa.

Ici și colo apare Domnul cel nou. In vara anului 1826 Turcii l-ar fi păzit sa nu fugă în Austria. Peste câteva luni, când se încheie convenția de la Acherman între Ruși și Turci, el face ca hatișeriful despre drepturile țerii sa fie purtat în alaiu pe străzile Bucureștilor, și el e cetit în Divan cu toată solemnitatea. Dar în April 1828 Ghica, în fața unui nou războiu între suzerani și protectori, se retrage la Câmpina, rămânând „a se întoarce la București ca simplu cetățean”.

La această nouă Curte sosește în primăvara anului 1821, trecând (April) pe la Sibiiu, unde mai dăinuia pribegia boierilor munteni, hrănindu-se din giuvaierele vândute până într'atâta încât la Monetărie se fac două milioane de florini din argintăria lor,

[1] Scrisoarea a XLVII-a.

consilierul de legaţie danes Clausewitz, care şi-a lăsat însemnări [1].

Prin carantina de la Câineni, plină de călători ce trec „înăuntru”, cu cai de poştă, plătiţi zece galbeni unul, peste scândurile şubrede ale bietului pod peste Olt, prin satul de bordeie Pripoarele, silit une ori a-şi scoate carăta cu boii şi a recurge la ajutorul meşterilor ţigani, el ajunge la Argeş, la Măniceşti, la Piteşti apoi. Aici îl găzduieşte în casă „modernă”, cu fotoliu engles, căpitanul poştii, grecul Steriopol, ştiutor de nemţeşte şi italieneşte, de şi poartă scufie şi papuci de coloare roşie.

Peste Cârcinov atinge Capitala munteană, oprindu-se la un han curat. Socoate la 80-90.000 numărul locuitorilor, cu 6.000 de Evrei şi 4.000 de Nemţi (în toată ţara 1,200.000 100.000 Ţigani). Podurile, prea des schimbate, par bune. Le străbat bogatele trăsuri ale boierilor luxoşi, pe cari i-a prins iubirea modelor Apusului: pe capră însă Ţigani desculţi şi în zdrenţe. Duminecа sânt şi până la şase sute de echipagii pe străzi, mergând mai ales la Herăstrău.

Dar în primul rând îl interesează pe diplomatul nordic recepţia dată de Vodă pentru ziua de nume a beizadelei Iorgu, recepţie presidată—în lipsa Doamnei, Mărioara Hangerlì, pe care soţul nu vrea s'o primească— de sora lui Grigore Ghica, Pulheria. Casă mică, după arderea Palatului lui Vodă-Caragеà dar multe saloane; curte plină de Arnăuţi. Domnul, aşezat turceşte, între mai marii ţerii şi doamne bogat îmbrăcate. Se face ceremonia sărutării de mână, iar străinilor, salutaţi de Ghica italieneşte, li se servesc dulceţi şi cafea, plus ciubucele obligatorii, care je-

[1] După *Nordisk Tidskrift for Historie, Literatur og Konst* a lui Molbeck, 1828, în *Revista istorică,* Octombre-Decembre 1828.

nează pe politicosul străin. Foarte bună impresie face conversaţia francesă a Pulheriei şi înfăţişarea apuseană a fraţilor Domnului (Alexandru, care-i va urma la tron, şi arheologul Mihai, tatăl Dorei d'Istria).

Seara, bal, dar nu la Curte, unde erau numai calemurile, birourile, ci „într'o casă boierească" (a Creţescului, cum ştim din notele acestuia [1]). Mare sală de danţ, cam joasă, patru saloane cu mobilă europeană. Boieri jucăuşi cu fesuri şi caftane pe care le vor lăsa apoi să cadă. Femei frumoase şi deasă conversaţie francesă; danţuri din Occident: polonesa, valţul. danţuri englese, lângă hora îndatinata, care nu lipseşte. Supeu pentru două sute de invitaţi, pe care eleganţa boierească abia-l atinge. Jocul de cărţi, obişnuit aiurea, nu e admis. Musica e slabă, dar gustul de musică e răspândit la femeile sprintene şi uşuratece. Cât despre Domn, i s'a spus că, fără o mare inteligenţă, se deosebeşte prin bunătate şi judecată dreaptă.

In această epocă se întâlnesc de alminterea şi călători cari ating mai uşor ţerile noastre.

D. Sever Zotta a dat în revista ieşeană „Ioan Neculce" (I, 2; 1912) un extras din memoriile unui nepot al ducelui de Richelieu, contele de Rochechouart, emigrat frances şi fost curtesan, la Odesa, al Anicai Filipescu, prietena lui Miloradovici, care, în 1807, pe vremea unui războiu ruso-turc, a călcat prin părţile noastre [2].

Boieri moldoveni, trei la număr, Balş, Iancu Canănău, acela de care vorbesc ofiţerii francesi din ar-

---

[1] V. manuscrisul mieu despre Creţeanu în *An. Ac. Rom.* pe 1928.

[2] *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration*, ed. a 2-a, Paris 1892.

armata lui Napoleon [1], şi încă unul, veniseră, în numele Divanului întreg, ca să poftească la Iaşi pe duce, creatorul Odesei. Cu doctorul frunces Scudéry şi cu câţiva ofiţeri, acesta se îndreaptă spre Chişinău, unde se aflau trimeşii.

Ţara-i place lui Rochechouart, şi în lumea săracă şi umilită, vorbind o latină stricată, el nu şovăie să recunoască „originea romană, după frumuseţa, regularitatea de trăsături şi puternica alcătuire a populaţiei, mai ales a ţeranilor". Peste Calea lui Traian se merge la Iaşi, plin de Ruşi în cartiere de iarnă, unde găzduirea e la boierul Costachi Balş.

Aici se urmează „concerte, represintaţii de teatru, prânzurile cele mai alese", la care ieau parte mai bătrânii boieri, în haine orientale, posaci, şi vioaie femei în rochii de Paris şi de Viena, „imitând apucăturile vechii Curţi din Franţa". Văzuta în budoarul ei mobilat după datina francesă, soţia lui Balş (o domniţă Hangerli?), culcată din causa „migrenei", uimeşte prin bogăţia mătăsurilor şi dantelelor, caşmirului scump, care o acopăr; „splendide vase de porţelan" se văd în toate unghiurile. O doamnă născută Sturdza, văduvă la nouăsprezece ani, furase o clipă inima unuia din Francesii suitei lui Richelieu, de Crussol, şi fusese vorba chiar de o căsătorie; ea se mărită cu un general H., care pare a fi Harting, apoi guvernator al Basarabiei.

* * *

Incă din 1903 Nerva Hodoş tipăria calătoria în Moldova, la 1809, a contelui de Moriolles, după manuscriptul însuşi [2].

---

1 Bascheville. V. mai sus.

2 *Le voyage en Moldavie du comte de Moriolles,* Bucureşti 1903.

Acest emigrat, ocrotit al cunoscutei contese Branicka şi apoi preceptor al unui fiu natural de Mare-Duce, — cunoscuse şi, la Chiev, pe Constantin Ipsilanti, retras şi întreţinut acolo, — plecă în tovărăşia contelui Branicki pentru a vedea la armata lui Prozorovschi, operând în Muntenia, pe fiul acestuia, ofiţer împăratesc. Pe la Mohilău, târg de Evrei, se trece Nistrul, şi în Moldova călătorul ajunge a cunoaşte pe şefii armatei ruseşti, pe cari-i descrie vioiu. Basarabia i se înfăţişează de-odată, acoperita de zăpada care începea să se topească la sfârşitul iernii. Sate sărace lângă iazuri, şi grupe rari de copaci. Boierii nu stau în mijlocul ţeranilor lor.

Inaintea Iaşilor apar boierii cari întâmpină pe marele senior polon şi-l conduc la Curtea domnească[2]. Era „o adevărată locuinţa de Suveran. De o construcţie elegantă şi modernă, clădită de puţini ani şi cu o împodobire grandioasă, era, pe lângă aceasta, aşezată într'o posiţie încântatoare... Imparţirea înlăuntru era vastă, impunatoare, puţintel în stil oriental, şi mobilarea măreaţă." Aici se ţinuseră — şi de aceia cheltuielile cu mobila nouă — negocierile de pace din iarnă cu Turcii. Oraşul, foarte populat, plin de boieri, n'are monumente. E o „villasse" plină de murdării mâncate de câni. Baia turcească singură place călătorului.

I se lăsase lui Branicki, de Prozorovschi, care plecase contra Brăilei, o escortă de o sută de infanterişti şi două sute de Cazaci, cu patru tunuri. Dincolo de Iaşi grâul de toamnă iese de supt acoperişul lui iernatec. Satele sânt mai bune de aici înainte. La Focşani lumea se dă în scrânciobul care se învârteşte, *une grande roue qu'il fallait saisir dans sa rotation*

---

[1] Se vorbeşte de Prutul din faţă *(sic)* şi de livezile de spate (p. 26).

et suivre en s'y accrochant: femeile râd de cei cari cąd jos, pe paie.

Lagărul feldmareşalului nu se află nici la Râmnicul-Sărat, unde drumeţii sânt primiţi de gazda acestuia, un boier care, crescut la Viena de un emigrat francés, vorbeşte perfect limba francesă, are „o frumoasă locuinţă", şi prânzul cuprinde pilafuri şi altă mâncare de modă turcească. Place numai cafeaua, a cării preparaţie se descrie. In cele şase zile petrecute aici se capătă ştiri asupra casei şi îmbrăcămintii româneşti. Boierul arată viile sale, a căror cultură e judecată ca primitivă de Moriolles, originar din Champagne. Hrana cu mamăliga a ţeranului i se pare a fi neîndestulatoare. Grâul, ovăsul sânt ascunse în gropi pe care, dupa lipsa de rouă de-asupra, le recunosc îndată, ca şi Turcii la războiu, Cazacii.

La Brăila chioşcul unui Paşă serveşte ca adapost provisoriu al visitatorilor, pană ce se mobilează o casă pe o înalţime vecină cu cetatea. Aici se primeşte visita lui Prozorovschi, care e descris cu cruzime, în totală lui decădere fisică, şi a lui Cutuzov. Scena sălbatecă a asaltului, raspins de Turci, contra cetăţii e înfăţişată ca în cele mai frumoase, şi mai umane, cărţi de istorie militară.

Cu prisonierii Moriolles trece la Galaţi, al cărui mare comerţ îl notează, fără a mai găsi alte lucruri vrednice de atenţie. Aici Hatmanul căzăcesc Platov aduce pe Turcii prinşi de dânsul într'o lovitură fericită contra urmăritorilor. O mănăstire adăposteşte pe mândrii păgâni goi, cari se mângâie de soarta lor fumând.

De aici contele polon iea drumul către casă, fără a se mai opri în Iaşi, La sfârşit se dau informaţii asupra acelora cari, în Principate, luară moştenirea învinşilor de la Brăila. Incheierea păcii de la Bucureşti prin dibăcia lui Cutuzov faţă de amiralul Ci-

ceagov, venit cu misiune specială de la Ţar, e înfăţişată ca în izvoarele cunoscute.

O lucrare de cea mai mare însemnătate pentru cunoaşterea în amănunte a condiţiilor economice şi fiscale în care au trăit ţerile noastre în momentul Revoluţiei greceşti, izbucnite pe teritoriul Principatelor, este *La Valachie, la Moldavie et de l'influence politique des Grecs du Fanal,* carte apărută la Paris, în 1822 — şi al cării autor se socoate a fi Pertusier.

Scopul publicaţiei a fost, de sigur, şi acela de a se arăta, în legătură cu mişcarea revoluţionară, partea pe care au avut-o Fanarioţii în nenorocirile şi suferinţile care au atins pe Romăni, şi Imperiul otoma însuşi. O parte finală are, de alminterea, numai acest rost. Dar şi, pe lângă aceasta, scriitorul a voit să apere, întru câtva măcar, pe una din marile familii greceşti care în acest timp s'au frământat pentru dragomanat şi pentru Domniile noastre, care-i erau încununarea.

E vorba de familia Moruzi. Asupra ei criticul moravurilor creştine din Constantinopol e bine informat. Se laudă astfel, pe lângă reformele, expuse cu pricepere, ale lui Constantin Mavrocordat, şi acţiunea lui Vodă Alexandru Moruzi şi a sfetnicului său, Postelnicul Manu, despre care adauge că are un fiu ce trăieşte la Paris. Moruzeştii sânt iubitori ai literilor [1]. Ştie despre Alexandru, care a introdus pe judecători lângă ispravnici [2], că a început ca tălmaciu la congresele de pace din Siştov şi din Iaşi, despre Dimitrie că s'a bucurat de o mare trecere şi că, dacă a fost de folos Ruşilor la încheierea păcii din

[1] P. 48 şi nota 1.
[2] P. 63.

Bucureşti, aceasta e din causa ambiţiei lui de-a ajunge prin ei „rege al Daciei”. Dacă nu cunoaşte pe fraţii lui, meniţi şi ei unei sorţi tragice, Costachi şi Nicolachi, pe Panaiotachi, tăiat şi el în 1812, l-a putut vedea la ambasada turcească din Paris [1]. Vorbeşte şi despre codul civil făcut de Alexandru Moruzi, după legislaţia veche a lui Iustinian şi cea nouă a lui Frederic-cel-Mare, în aşteptarea celui criminal, şi expune sistemul, cu o Curte criminală de şase judecători, doi inamovibili, patru numiţi pe un an, Curte care, în cas de îndoială, face apel la Voda pentru a judeca din nou, în Divan, alături cu el; apelul se face şi în chestii civile, de la judecătorii de districte. Domnul poate trimete chestia şi la un alt tribunal, de cinci membri aleşi de el. Cu acest prilej se arată şi rolul tribunalelor mixte pentru straini, din cinci membri plus dragomanul Consulatului, iar la apel consulul însuşi, — nu fără a se admite şi un suprem apel al acelor străini la Vizir [2].

In capitolul final citat se arată cum s'a ridicat familia Carageà, Ioan Gheorghe-Vodă fiind întâiu omul lui Constantin Ipsilanti, pentru a birui apoi, în unire cu favoritul Sultanului, Halet-Efendi, pe Alexandru Suţu, care şi după un exil de doi ani la Rodos, în urma încheierii păcii franco-turceşti, rămăsese ocrotitul Franciei, ceia ce nu-l feri de a fi executat pentru încheiarea tratatului Dardanelelor. De altfel pe lângă Halet s'a oploşit şi Dimitrie Moruzi [3].

Scriitorul, care ştie că palatul frances de la Terapia a fost al lui Alexandru Ipsilanti cel bătrân, jertfit de Turci pentru trădarea fiului Constantin [4], nu e.

[1] *Ibid.*

[2] P. 65 şi urm.

[3] P. 94 şi urm.

[4] P. 102.

de altfel, un duşman al Grecilor în sine. Relevează deci că limba francesă, pe care boierii, luxoşi, servili, trufaşi, o vorbesc mai mult de vanitate decât din inclinaţie, a fost încetăţenită la noi de Greci [1]. Femeile Fanarioţilor întrec pe cele de ţară, de şi acestea sânt totuşi „nu fără agrement" şi educabile [2]. Chiar lucrul arendaşilor greci din Rumelia li se pare mai bun, la moşii, decât al unei boierimi fără iniţiativă [3].

Pentru Sultanul Mahmud şi planurile lui de reforme arată înţelegere şi stimă. Dar crede că Poarta face rău păstrând o suzeranitate mai mult de formă, care o împiedeca de a găsi în Dunare o graniţă ca a Rinului şi Vosgilor. Prutul nu se poate apăra după pierderea Nistrului. Soarta Principatelor, odată liberate, se sfieşte el însă a o însemna [4]. Turcii ar face bine să emancipeze ei ţerile, care ar deveni, prin voinţa Europei, neutre.

Cunoştinţile autorului despre trecutul românesc sânt, fireşte, încurcate, dar nu atât de slabe cum s'ar socoti. Crede în Flaccus, întemeietorul, dar numele lui Radu cu „descălecarea" munteană, al lui Mihai Viteazul, al lui Ştefan-cel-Mare se par a nu-i fi cunoscute pentru întăia oară. Despre limbă are părerea că, pastrând un însemnat fond latin, e totuşi „o adunatură *(composé)* ciudată de expresii cu origini aşa de deosebite" [5].

In ce priveşte presentul, stima lui pentru deosebitele clase ale populaţiei e foarte slabă. Pompa domnească, ifosul Divanului de doisprezece, lungul şir al boierilor amănunţit înşiraţi, rostul lui Divan-Efendi

[1] P. 30.
[2] Pp. 30-1.
[3] P. 35.
[4] P. 32-3, 37-9. Ţarul e lăudat ca persoană (p. 33 nota 1).
[5] P. 18.

nu-i impun. Am văzut ce spune despre boieri: li par imorali, căsătoria fiind scăzută ca seriositate, cu însuşi concursul unui cler ignorant. Nu vorbeşte de vre-o clasă mijlocie. Ţeranii înşii, mai vioi în Moldova, îi apar ca leneşi, beţivi, înomoliţi în superstiţii [1]. In toate acestea nu e niciun impuls spre faptă, nicio dorinţă de luptă. „Dacă se face horoscopul naţiei acesteia, se va putea profetisa de sigur că nu se va întoarce la independenţă, afară numai dacă Rusia va renunţa la o moştenire în a cării stapânire ar întra mâne, azi chiar, dacă vrea astfel, sau dacă liberarea nu e scopul cuceririi [2]."

Numărul locuitorilor e dat după statistici locale, care par a datà, ca şi cele economice, de douăzeci şi cinci de ani, astfel: Pentru Muntenia 180.000 de familii a cinci membri (Bucureştii au 90.000 de locuitori; Ţigani sânt 80.000); Moldova cu Basarabia, 135.000, cifra oficială, redusă prin fraudă, fiind de 115.000, după sfâşierea din 1812 vre-o 80.000 (în Iaşi 3-5.000 de locuitori; Ţigani 50.000). Ar putea fi o populaţie de şase ori mai mare [3].

Organisarea fiscală interesează în deosebi pe scriitor, care dă în această privinţă cifrele cele mai numeroase şi mai precise. Ştie că o parte din dări e în credinţă (şi dă terminul romănesc). Cunoaşte causa tăierii lui Vodă-Hangerlì: impunerea văcăritului de doi lei pe cap de vită [4]. E informat asupra rolului zapciilor pe plăşi. Socoate, după statisticile menţio-

[1] P. 31 şi urm,

[2] Si l'on tire l'horoscope de celle-ci (la nation), on pourra prophétiser à coup sûr qu'elle ne retournera point à l'indépendance, à moins que la Russie ne renonce à un héritage en posession duquel elle entrera demain, aujourd'hui même, si elle veut ainsi, ou que l'affranchissement ne soit le but de la conquête (pp. 32-33).

[3] Pp. 19-23.

[4] Pp. 30-1.

nate, ludea — până la 1806 de 1-7 familii [1] — la cinci sămi de $4^1/_2$ lei, la care se adauge haraciul, alţi $6^1/_2$, şi răsura, pentru strângători, 16 parale. Vinariciul cere locuitorilor 5 aspri la zece ocă. De capul de porc, de oaie (mieii sânt scutiţi), de stupul de albine se ieau 8 aspri [2].

Veniturile, după acele hârtii de un şfert de veac, sânt acestea. Ţara-Românească: impositul funciar şi personal 4.000 de pungi, vinăriciul, 350, ocnele 800, vămile 500, vitele mici 550, albinele 200, condeie felurite 2.000, la care Moldova pune în faţă: impositul funciar şi personal 3.600, ocnele 500, vămile 500, vitele mici 400, albinăritul, deosebi, 300, condeiele amestecate 1.600 (până la luarea Basarabiei, care reduce numai cu un şfert).

Cheltuielile, la Turci, sânt orânduite astfel: rechiabè în Ţara-Românească 500 de pungi, în Moldodova, 300, din impositul funciar şi personal (?) 600 şi 350, plus cadourile Sultanului la bairam, câte 150 de pungi. Pe lângă aceasta Marele Vizir are, de la fiecare principat, 60 de pungi, Chehaia-beiu, 30, Reis-Efendi 20. Capuchehaielele cheltuiesc pe an până la 1.200 de pungi. Pentru administraţia internă se păstrează 1.3000 la Munteni, la Moldoveni 1.200 de pungi.

Astfel Domnului tot îi rămâne o sumă importantă, socotită pentru principatul mai mare la 4.650 de pungi, pentru cel mai mic la 3.700. De aici se scot neapărat scutelnicii breslaşi, postelniceii, logofeţeii[3], cari în Moldova se plătesc de Vistierie, doi lei pe lună, iar dincolo se scot, pur şi simplu, din roluri[4].

---

[1] Vechiul leu nu e de 40, ci de 56 de parale (p. 32).

[2] P. 73.

[3] P. 28.

[4] P. 70 şi urm.

Producția Principatelor e înșirată cu de-amănuntul. Nu se uită nici cea de metale. In județul Buzăului i se pare că s'ar culege aur și argint, și el dă cifra de 3-4 grame din unul, dublul din celalt, pe lângă plumb, pentru scoaterea aurului din Olt. Țiganii — pentru el o „companie" — dau Doamnei, pe an, trei oca și jumătate de metal curățit. In Moldova se semnalează viitorul petrolului [1]. Stejarul moldovenesc e însemnat deosebit.

Trei șferturi din moșii sânt ale boierilor ori ale clerului [2]. De acolo se ieau furniturile de grâne pentru Turci: 1.500.000 de chile de grâu și orz. Exportul de ceară al Moldovei, plină de păduri e de 50.000 de ocă pe an, al Țerii-Românești îndoit. Un articol important el al vitelor. La Munteni, se taie anual 70.000 de boi și se vând 2.500.000 de ocă de său. Inainte de 1812 Moldova trimetea peste graniță, mai ales în Statele germane, nu mai puțin ca 60.000 de vite, pe urmă însă numai 32.000. Ambele țeri exportă împreună 300.000 de oi și 50.000 de porci, dintre cari unii au și 200 de ocă. Pieile de iepure exportate sânt 800.000 pe an, Muntenia figurând cu trei cincimi. Exportul lânii e de 3 milioane de ocă pentru Țara-Românească, din care o șesime numai la Turci, restul în Austria, iar pentru Moldova de o treime. Din ambele țeri se exportă 1.500.000 de oca de brânză, un milion de unt, de cinci ori atâtea fasole, etc. In total Muntenia exportă 10 milioane de ocă de produse în Turcia, 2 milioane aiurea, consumând dublul în țară; Moldova trei milioane la Constantinopol și în Rumelia, 5 milioane în Polonia, 3 milioane consumație acasă.

[1] Pp. 24-5.
[2] P. 28.

Importul, în schimb, e mai mic. Se aduc opt sute de trăsuri din Austria pe an. Colonialele din Orient, blănile din Rusia sânt iarăşi articole importante.

Import şi export împreună dau aceste totaluri. La Munteni 16.000 pungi iese, 10.000 întră, pe lângă 2.000 de contrabandă; în Moldova întreagă 13.000 şi 9.000 [1].

Acestea sânt ştirile autorului, astfel nenumit. El a cunoscut, de sigur, direct ţerile noastre. Credem că mai ales Moldova, căci descrie Iaşul, superior Capitalei muntene, judecând că Palatul domnesc e frumos, că sânt interesante unele case boiereşti şi biserici, dar ceia ce strică sânt urâtele colibe ce li stau în preajmă. Galaţii, „mare întreposit" de grâne şi lemne şi punct de întrare al importului, pare a fi fost şi el în special cunoscut călătorului [2].

Intre călătorii de după 1821, însă, unii nu înţeleg nimic din această prefacere. Oameni ai lumii vechi, ei caută la noi, de obiceiu, pe aceia cari aparţin aceleaşi lumi şi nu se preocupă de tot ceia ce momentul scosese acum la iveală.

Intre aceştia găsim şi câţiva Ruşi clerici pe cari griji în legătură cu viaţa şi misiunea lor sau excursii cu scopuri literare îi aduc prin locurile noastre.

Iată întâiu unul care a fost dese ori pe aici, călugărul Partenie, care înfăţişează viaţa din mănăstirile moldoveneşti, şi puţin mai mult decât aceasta, de pe la 1837 până la 1847 [3].

A fost la schitul Mănăileşti de lângă Piatra-Neam-

---

[1] Pp. 79-85

[2] Pp. 44-5.

[3] *Din călătoriile ieromonahului rus Partenie prin Moldova în jumătatea întâia a veacului al XIX-lea,* traducere de Visarion Puiu, Vălenii-de-Munte, 1910.

ţului, între călugări, cari, ca şi aiurea, se ceartă. A văzut astfel Carpaţii goi, cu vârfuri ce fumegă, şi, de-asupra lor, Ceahlăul, „ca un tată printre feciorii săi”. Prin Bosancea a trecut la Suceava, — şi vorbeşte de biserica Sf. Ioan—, la mănăstirea Dragomirnei, la Fântâna-albă a Lipovenilor, cu cari a avut şi mai departe legături, la Cernăuţi, oraş „nu mare, dar frumos”, la Suceviţa, cu crucea Ţarului Teodor Ivanovici. Va vorbi apoi de mănăstirea Neamţului, atunci reformată de Malorusul Paisie, ucenic al Mitropolitului moldovean pribeag Antonie, acel Paisie căruia aici, la Secu, la Poiana Mărului din Râmnicul-Sărat, la Cernica lângă Bucureşti i se datoreşte noua viaţă mănăstirească a „obştejitiilor”, a chinoviilor, ai căror membri se dedau şi la îndeletniciri literare. In această mănăstire, care e „ca un oraş mare şi frumos”, el va vedea, întors din Rusia, de la Chiev, o cercetare solemnă a sfântului Mitropolit Veniamin Costachi[1]. Erau în această obşte, care, supt un stareţ Neonil ori supt Ardeleanul Dionisie Romanò, va avea relaţii culturale cu Biserica ortodoxă de peste munţi, opt sute de monahi.

In a doua petrecere prin Moldova, Partenie vede, pe lângă micul schit al întăii sale adăpostiri, marea mănăstire botuşăneană a Voronei, cu trei biserici şi călugări bogaţi, Secul, stropit încă de sângele jertfei, în 1821, a căpitanului Iordachi, „Vlahul” din Olimp, care, în fruntea Arnăuţilor săi, dădu un oarecare prestigiu militar unei revoluţii sprijinite pe cea mai netrebnică adunătură orăşenească. O sută de călugări numai locuiau aici.

Partenie merge la Sfântul Munte, unde pe lângă

[1] Pentru Neamţ pe vremea lui Paisie, vezi şi descripţia boierului grec Carageà în Hurmuzaki, XIII. V. tabla.

ctitoria lui Scarlat-Vodă Callimachi la Pantelimon (o evanghelie, un ceasornic, clopote, o casă cu cinci rânduri) află la Esfigmen darurile trimese de Mitropolitul Veniamin. De la Poiana Mărului, întăiul popas muntean, trece la Brăila şi de aici la Măcin.

S'au mai relevat importantele ştiri pe care călătorul rus le dă despre populaţia Dobrogii şi care înlătură anumite pretenţii ce se opuneau dreptului nostru de a sta în această provincie pe care întregul ei trecut o leagă supt atâtea raporturi de noi. După ce vorbeşte de săraca biserică a Măcinului, de cea din Babadag, care fusese arsă [1], de episcopul grec, care stătea în Tulcea, unde era şi o biserică rusească, Partenie se rosteşte astfel asupra locuitorilor: „Aceşti ţerani numiţi Români au portul bulgăresc şi vorbesc limba românească". De la Măcin în jos duc două drumuri, cel prin mijlocul ţerii, printre „sate turceşti", iar „al doilea drum pe malul Dunării în sus până la Rusciuc, cu locuitori de-ai noştri Români" îi spun cei din Măcin; „pe aici vă va fi mai îndemână şi hrană veţi avea îndestul. Iar de la Rusciuc umblaţi prin Bulgari". In aceste sate, cu ciorbagii în frunte, cu câte un preot-doi, cu biserici rare — trei în nouă zile de drum—, cu icoane de hârtie, cu veşminte proaste şi fără catapitesme, „ţeranii sânt aşa de buni şi primitori de străini cum în toate pribegirile mele nu mi s'a întâmplat să văd... Am găzduit ca la rude... Preoţii lor, cucernici şi blagocestivi, adese ori ne luau la ei de pe la oameni şi ne ospătau cum nu se poate spune de bine; mânile şi picioarele ni le spălau; aşa de iubitori de străini sânt oamenii aceia." In timp de răz-

[1] V. publicaţia colectivă *La Dobrogea Roumaine,* apărută în Bucureşti în 1919.

boiu, de altfel, locuitorii malului drept au obiceiul să-şi caute adăpost la noi.

In 1841 pelerinul se întoarce în Moldova pe un vas austriac. Sulina i se înfăţişează ca un port însemnat; ştie şi de pescăriile de la Sf. Gheorghe; la Tulcea află Lipoveni, „creştini din Rusia”. Pomeneşte de Ismail, de Isaccea, de Reni. Galaţii, cu patru pieţi şi cinsprezece biserici, e „un oraş mare şi întins”. In Iaşi, unde cunoscuse de înainte secta scopiţilor şi ocrotirea ei, până la un moment, de Veniamin trage la metocul Trei Ierarhilor.

Un al doilea drum la Athos urmează; abia la 1847 revine drumeţul la Iaşi, în care laudă străzile drepte, Golia: Mitropolia nu e gata. Se miră de luxul înmormântărilor cu musica militară, nouă, înmormântări care costă mai scump ca o nuntă.

Incomparabil mai învăţat decât acest biet calugăr cu patima cutreieratului, Porfirie Uspenschi (1801-85) fusese şi el la Athos, dar pentru căutarea informaţiilor ştiinţifice în manuscriptele rare. Intors prin ţerile noastre la 1846, ceia ce-l interesează e iarăşi arheologia religioasă.

Abia se coboară la otelul german al lui Brenner, şi el se ocupă de mănastirile închinate, la Sinai, la Alexandria, la Ierusalim (venit de două milioane de piaştri) şi aiurea, de Zlătari, cu prăvăliile ameninţate cu dărâmare, de Radu-Vodă, unde se află un diacon basarabean, de Mitropolie, cu moaştele ştiute şi cu zugrăveala, care-i pare a fi „fără gust” (în pridvor chipurile, dispărute, ale lui Radu-Vodă Leon, cu soţia Luchiana şi fiul lor Ştefan, ale lui Constantin Şerban şi Şerban Cantacuzino, ale Mitropoliţilor Teodosie şi Mitrofan), de Episcopie (pe locul Ateneului de azi), cu stilul ei „gotic”, de Sf. Arhangheli, de

Sărindar şi boierii Cocoreşti, de Colţea, cu şcoala, de Sf. Sava a lui Constantin Basarab, înoită la 1709, de Sf. Ecaterina, cu primblarea la modă, de Curtea Veche, unde cântă, supt conducerea unui seminarist din Chişinău, corul domnesc în mantii albastre cu armele ţerii, de Mihai-Vodă, cu spital în Curţile domneşti, ba chiar de Plumbuita, în afară. Constată veniturile mari: Mitropolia are de la moşii 1.250.000 de lei pe an, hanul Sf. Gheorghe produce 3.000 de galbeni.

Din alte rosturi, cunoaşte casa lui Vodă-Bibescu— şi descrie portretul, cunoscut, al Doamnei Maria în port naţional—, localul Adunării, la Mitropolie, cu miniştri la mese şi cu discuţii curtenitoare, grădina publică neisprăvită, cu chioşcul domnesc. A aflat despre Seminariul cu optzeci de elevi, în vrâstă de la şeisprezece ani în sus, pentru doi profesori, dintre cari unul e Dionisie Romanò, un bun cărturar.

A căutat pe clericii de la Bucureşti, cari i-au produs o rea impresie: vicariul Nifon, un Cernican, ştie greceşte, dar slab franţuzeşte şi n'are cunoştinţe de istorie. Domnichie de Stratonichia ţine „surori sau nepoate", şi femei se văd şi lângă egumenul de la Sărindar. La consulatul rusesc a găsit numai pe secretariul Cotov, care i-a spus că ar putea fi luat drept spion. Cea mai folositoare visită i-a fost însă la Ioan Eliad, care-i recomandă pentru trecutul ţerii pe Florian Aaron, pe Dionisie Fotinò şi pe Petru Maior, şi-i arată tipografia, unde literele latine supără pe clericul rus. Marele scriitor muntean e nemulţămit de societatea în care trăieşte şi el spune oaspetelui, cu emoţie, aceste cuvinte de dureroasă constatare: „n'avem preoţi, n'avem mame, n'avem iubire adevărată către patrie".

La Iaşi, unde cercetează Golia, cu casa de nebuni,

Bărboiul, Dancu, Frumoasa (10.000 de galbeni venit), el află aceiaşi egumeni greci trândavi şi stricaţi, cărora nu se sfieşte a li arunca în obraz lipsa de orice tragere de inimă faţă de ţara care-i găzduieşte. Negăsind pe Filaret Scriban, cleric înalt care-şi făcuse studiile în Rusia, nu poate afla ceia ce la Bucureşti îi spunea Eliad însuşi [1].

Cu şese ani înainte un Sârb, Vuici, care-şi publica amintirile ‚scrise în mănăstirea Hârjauca, la 1845, străbate Ţara-Românească, Moldova şi Basarabia, necunoscute lui mai înainte, culegând tot felul de informaţii şi mai ales — între altele după revista rusească *Albina Nordului* din 1841 — cele statistice, foarte bogate, pe care le vom da pe rând.

Plecând în Iunie 1839, el trece pe la Panciova şi Timişoara spre Orşova. Pretutindeni caută conaţionali şi află mai adese ori Români. Astfel la Timişoara în cartierul Fabrik sânt „Sârbi şi Români", negustori bogaţi, cu biserica Sf. Gheorghe; în Maierii aceluiaşi oraş, cu biserica Adormirii, „locuitorii sânt mare parte Români", — numai în Josephstadt se află Germani colonişti. Dincolo de mănăstirea Bezdiului, la Monora, „odinioară erau Sârbi (?), dar acum şi-au uitat limba străină şi vorbesc româneşte". La Orşova, cu şase sute de case şi 4.000 de locuitori, sânt Români, „printre cari se găsesc şi Sârbi (?), cari şi-au uitat limba familiară", şi puţini Germani. Ba chiar la Neoplanta (Novi-Sad), la Semlin, Aromânii negustori stau lângă Sârbi.

Pe Dunăre Vuici merge la Giurgiu, apoi la Brăila, la Galaţi, cu 3.000 de case şi 18.000 de locuitori, având

[1] Călătoriile au fost traduse pentru această parte de d. Ştefan Berechet, în *Neamul Românesc Literar*, şi reeditate în Bucureşti la 1921.

treisprezece biserici, o sinagogă şi cu însemnatu-i comerţ, ocrotit de şase consulate. Ştie că ţara cuprinde 22 de oraşe, 3.560 de sate, 339.422 case, opt tipografii (cinci la Bucureşti, apoi la Craiova, Buzău, Brăila) şi o bibliotecă la Sf. Sava; hrăneşte 1.751.182 locuitori. Despre boierii cari ştiu franţuzeşte ai Ţerii-Româneşti şi despre naţie, fără încredere în sine, n'are o ideie mare.

In Moldova, mai departe, află la Bârlad, unde întâlneşte şi un Sârb în serviciu la o casă boierească, cu doi fii la studii în Iaşi, 300 de case şi cinci biserici. Iaşul, cu 50.000 de locuitori, mulţi Evrei, în 8.000 de case (una singură de Sârbi), cu cinzeci de biserici ortodoxe, una catolică (cu patru dominicani), una luterană, una armenească şi două sinagoge, s'a înoit bine după 1821, având clădiri în stil „italian" ca la Budapesta şi la Viena. Curtea, odată frumoasă, a fost însă distrusă prin foc şi, după un lucru de cinci ani, care a consumat 120.000 de florini de argint, nu s'a isprăvit încă Mitropolia.

Prin Galaţi Vuici trece la Reni (250 de case, 2.500 de locuitori, 6 biserici), cu majoritate de Moldoveni, pe lângă Ruşi, Bulgari, Greci şi Evrei, la Bolgradul Bulgarilor (500 de case), unde sânt însă şi Moldoveni şi alte naţii, la Tatar-Bunar (300 de case), unde ai noştri vin între Bulgari şi Ruşi, la cari se adaugă mulţi Evrei. Cetatea-Albă e visitată şi ea (600 de case, 8.000 de locuitori), şi aici Ruşii sânt înaintea Românilor, Bulgarii după ei, urmând Grecii şi Armenii, Nemţii.

Se spune câte ceva şi despre Bender, unde se mai vede vechea geamie, dar mai ales despre Chişinău (4.000 de case, 18.000 de locuitori), având biserici de tot felul: şi catolică, evanghelică, armenească, trei sinagoge, iar, ca aşezăminte de cultură, seminariul,

gimnasiile, teatrul, tipografia. Se văd Ruşi şi Români, Sârbi şi Greci, Bulgari şi Armeni, Evrei caraiţi şi de ceilalţi, Germani.

Din Basarabia cea cu 2.000 de biserici şi patrusprezece mănăstiri de bărbaţi, pe lângă şase de femei, călătorul cunoaşte, afară de şcoala lui slavonă de la Hârjauca, lângă o colonie germană, Călăraşii (300 de case, 4.000 de locuitori, mai ales Români, dar destui Evrei şi ceva Ruşi) şi Sculenii (200 de case, 1.500 de locuitori). Constată că la Călăraşi, la Hârjauca se slujeşte sau numai româneşte sau şi româneşte.

Drumul de întors atinge Focşanii (2.000 de case, 9.000 de locuitori, de mai multe naţii), apoi Râmnicul-Sărat (200 de case, 2.500 de locuitori). Oprindu-se la Bucureşti, în Domnia lui Bibescu, el vorbeşte numai de strâmtele străzi murdare, şi încolo face interesante statistici: sânt 10.889 case, 80.000 de locuitori fără clerici (3.173 supuşi străini, 2.500 Evrei, 4.609 Ţigani); numărul bisericilor e de 130, şi se înseamnă cele străine: catolică, luterană, calvină, armenească, două sinagoge; se notează cele cinci spitaluri mari, cele zece hanuri şi o sută de „fabrici" [1].

Iată acum un German, care, după o mai lungă şedere în ţerile noastre, adecă aproape numai în Moldova, în calitate de consul prusian, acopere cu dispreţ şi stropeşte cu calomnii tot ce a cunoscut aici.

Lucrarea întinsă a lui Kuch, *Moldauisch-walachische Zustände in den Jahren 1828 bis 1843,* apărută la Lipsca, în 1844, şi care a fost tradusă şi în româneşte [2], e, pe de o parte, o descripţie a regimului

[1] In toată ţara 7.000 de preoţi. Descrierea, în *Omagiu lui N. Iorga* şi în revista *Spicuitorul în ogor străin.*

[2] In *Convorbiri Literare* pe 1890, de d. A. C. Cuza.

administrativ şi social stabilit de Regulamentul Organic, iar, pe de alta — şi mai ales—, o culegere de anecdote „picante”, presintate grosolan. Ca lucruri văzute la acest funcţionar consular: venirea ca Domn a lui Mihai Sturza, slujba la Frumoasa pentru tatăl lui, ungerea la Sf. Nicolae, scenele de resistenţă ale Ungurilor din Săbăuani, la întâia recrutare. Statisticile precise lipsesc aproape cu totul.

Partea de caricatură personală atinge pe Mihai Sturza, înfăţişat şi ca otrăvitor, citându-se victimele, ca jăfuitor al Evreilor, apăraţi de bogăţia lui Michel Daniel, pe Doamna lui, Greacă, fiica lui Vogoridi, luată din interes politic fără zestre şi fără cultură, incapabilă de a vorbi cu alţii decât consulul grecesc, pe boierii favorisaţi şi exilaţi de Domn, în special Alecu şi Elena Sturza, Ştefanachi Catargiu, Beldiman, pe bunul Mitropolit Veniamin, care ar fi demisionat — nu pentru că nu voia să admită subordonarea sa unui Ministru al Cultelor, ceia ce e o insultă, ci pentru că Vodă-i refusase păstrarea în funcţie a vărului, Nicolae Canta; apoi pe medicii din Iaşi, străini totuşi: unul fost băiat din prăvălie, altul un Evreu, din Brody; pe profesorii de la Academie, Tolhausen, care se ocupă, după înlăturarea pentru incapacitate, cu plasarea „hapurilor lui Morison”, şi Maisonnabe, contesa de Grandpré, până la bietele călugăriţe ale noastre, care ar umplea iazurile cu trupuri de copii nou-născuţi, cu poliţia care fură, etc.

Doi Germani însă ni vor da, cu înţelegere şi simpatie, înfăţişarea vieţii româneşti în Basarabia, şi reproducem din publicaţia noastră mai veche *Neamul Românesc în Basarabia* paginile de amănunţită analisă care-i privesc:

Intre cărţile de la Paşcani, în judeţul Ilfov, ale

bibliotecii lui Alexandru Dimitrie Ghica, Domn şi, apoi, la 1856 Caimacam al Ţerii-Româneşti, se păstrează şi o broşurică de care până la visita mea acolo n'aveam nicio cunoştinţă, precum nu pare s'o fi cunoscut nimeni dintre istoricii noştri sau dintre cei ce s'au ocupat de Basarabia. Ea se chiamă „Bessarabien, Bemerkungen und Gedanken, bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande" („Basarabia. Observaţii şi cugetări, cu prilejul uunei şederi de mai mulţi ani în această ţară"). Autorul e dr. I. H. Zucker. Lucrarea, de 86 de pagini în 8⁰, s'a tipărit la Frankfurt-pe-Main în 1834, şi prefaţa autorului e din 1-iu Maiu 1834. La această dată el se afla în Bucureşti, dar, după mărturisirea lui chiar, cărticica a fost scrisă în Basarabia, în 1831. Exemplarul are o dedicaţie francesă către Ghica, atunci Domn muntean.

E o ciudată amestecătură de capitole, dintre care unul expune pe scurt drumul prin Bucovina, pe care l-a făcut Zucker, cu douăzeci de ani în urmă, altul se chiamă „poşta", adecă poşta din Basarabia, cu care de la început a trebuit să se deprindă drumeţul, al treilea poartă titlul „Chişinău" (*Kyschneff*) şi e destul de bogat; după notiţe intitulate „împărţirea politică a Basarabiei" şi „deosebitele naţii ce locuiesc în Basarabia" — abia câteva rânduri pentru fiecare chestie, — vin nouă pagine despre „Moldoveni", despre băştinaşii ţerii deci. Deosebit, se vorbeşte de „legăturile proprietarului cu ţeranul"; „răzeşii" sânt descrişi pe urmă. Vin la rând apoi „agricultura" şi „limba moldovenească şi valahă". Ciuma de la 1829 şi holera de la 1830 ocupa acum pe scriitor, şi subiectele acestea îl stăpânesc aşa de mult ca medic, încât el li dă mai mult de jumătate din carte, începând cu fapte, amintiri, constatări şi mân-

tuind cu o lungă discuţie fantastică asupra pricinilor acestor straşnice boli, în care se expune teoria lui Brown asupra astmei şi iritabilităţii, cu tabele de cifre şi consideraţii asupra mişcării planetelor.

Aceasta arată că Zucker era doctor în medicină, om mai în vrâstă, cu multă aplecare spre metafisică şi teoriile năprasnice, — un bătrân original. Când îl mai vezi că zice sistematic Iaşilor: „Chassy” şi transcrie vorbele româneşti cam aşa: „aco” (aer), „wint”, „win” „bowe” (bou), „kynyc’ (câne), îţi închipui că vei găsi asupra Basarabiei dintre 1812 şi 1834 lucruri uşuratece şi fără socoteală, care nu pot avea interes, nici aduce folos.

Dar nu e aşa. Zucker era un bun observator, spirit cumpănit şi drept, un strain nepartenitor şi fără trufie faţă de noi, un medic milos, o inteligenţă în stare să găseasca totdeauna legaturile şi să tragă concluziile. Fusese şi în măsură să cunoasca bine pe Românii din Basarabia, şi chiar pe cei din alte părţi, până şi pe Ardeleni (el pare să fi fost Austriac. Stătuse un timp într’un târguşor „departe cinci mile de Chişinău”, şi se afla acolo pe vremea holerei din 1830; cu un an înainte, lucrase în carantina de la Sculeni, împotriva ciumii. Fusese prin Bucureşti şi mai înainte, şi într’un loc vorbeşte de doctorul Bogos Sebastiani, un Armean din Capitala munteana, care i-a spus cum al treilea doctor, Rafaelli din Constantinopol, a văzut cu microscopul sumedenie de lighioane care foiau pe tulpanul unei Ţiganci moarte de ciumă şi în care lighioane ar fi recunoscut ceia ce am numi noi astăzi bacilii acestei boli.

Iată, cu oarecare rânduială, ce e mai folositor în spusele lui Zucker.

In Bucovina, el crede că înainte de anexare (1775) fusese numai „o pustietate, care era în cea mai mare

parte stăpânită de mai multe mănastiri". Austria însă a făcut minuni. „Acum vezi câmpii înflorite cu sate prietenoase, având case de lemn mai mult nouă, clădite din grinzi, şi care bucură ochiul drumeţului." In părţile muntoase, el pomeneşte cele d'intaiu exploataţii miniere („mine de fier şi de aramă" ! Cernăuţii, pe cari Neale, călatorul engles – şi el doctor în medicină—. îi găsise, în 1805, cu vre-o 600 de case numai, trei biserici şi abia 3.000, adeca trei mii, de locuitori, dar cu strade largi, curate şi bine pietruite — ca într'o ţara de administraţie îngrijita -, cu case de piatră — mai rari la noi pe atuncea , şi cu un han chiar. pe care Englesul îl afla bunişor, Cernăuţii, cari nu speriară, prin acești ani 1830 tocmai, pe studenţii români ce mergeau în Apus, Mihail Kogălniceanu şi Nicolae Creţulescu, e descris de Zucker ca „un oraş plăcut, cladit din nou, regulat şi care 'nfloreşte mai mult prin negoţul său cu Moldova şi Basarabia". Nu se mai vorbeşte de nimic pănă la graniţa rusească; de spre partea Austriei, nu era atunci decât casa de vamă, şi Noua-Suliţa a Ruşilor nu stătea deci lângă o altă Nouă-Suliţa. cu Evrei mai supţiri, a Austriecilor. Noaptea. călatorul aude răsunând cântecele Cazacilor de strajă. dincolo de şanţul graniţei, şi se înfioară gândind pană la ce depărtări rasună lânga şanţuri ca acesta alte cântece de Cazaci supt arme.

La Noua-Suliţa rusească el are sentimentul ce se trezeşte în sufletul oricui când trece: anume că se coboară cu mulţi ani în urmă, ca intră într'o lume nouă, salbateca. „Saracăcioase case de Moldoveni" îl lovesc şi pe dânsul.

Fiindcă merge cu poşta prin Otac şi târgul — astăzi mai numai de Evrei al Orheiului spre Chişinau, el vorbeşte de bine poşta rusească, — ceia ce

dovedeşte că pe atunci nici Bucovina n'avea şosele, cum nu le are nici până astăzi Basarabia. Şi atunci particularii cari căpătau un bilet de voie de la Guvern. o *podorojnă,* puteau să întrebuinţeze caii de poştă, dar ei trebuiau, ca şi astăzi aproape, să-şi aibă trăsura lor sau să-şi găsească una în altă parte. Cu 7-9 copeici de verstă se putea face o poştă de 20 de verste în „ceva mai mult decât un ceas"; al treilea sau al patrulea cal se dădea fără plată, dacă prin unele locuri sau în unele timpuri grele era nevoie de dânşii.

Venim acum la înfăţişarea şi condiţiile de viaţă ale ţerii. Zucker nu descrie mai pe larg decât pe Moldoveni. Incolo, el spune mai întâiu că „în Ţinutul Hotinului se află şi Rusneci" (Ruteni). Ei se văd şi acuma într'un număr de sate din aceste părţi, şi ceia ce se spune în cărticica nemţească asupra vechimii lor se potriveşte şi cu ceia ce se ştie de aiurea. In adevar, Neculce scrie astfel despre urmările păcii încheiate între Poloni şi Turci la 1678, după luarea din partea celor din urmă a puternicii cetăţi Camenița, de peste Nistru: „Şi au ieşit mulţime de Ruși din lăuntru, din Ţara Leşească, şi s'au aşezat în olatul Cameniţei, de s'au făcut sate şi raià; şi au pus Turcii prin sate subaşi... *Atunci şi în Moldova s'au aşezat slujitori, pre la miziluri (de poştă) şi pre la margini, şi au început a se face şi slobozii pre la Cernăuţi şi pre la Hotin*" [1].

Alţi locuitori străini îi arată scriitorul numai prin oraşe. Astfel, în Chişinău, unde, lângă „căsuţele vechi din strade strâmbe, nepietruite, înguste", încep a se ridica solidele clădiri ruseşti de pe deal, acoperite cu ţigle, el deosebeşte pe „murdarul Evreu polon",

---

[1] P. 214.

„elegantul rusesc", „negustorul armean, Grecul şi Cazacul", „o ceată de ţerani bulgari — cari, mai sus, întemeiară satele Ţarigrad, Târnova, Sofia, — „sălaşe rătăcitoare de Ţigani", „funcţionari poloni", —veniţi de peste Nistrul hotinean, din părţile Cameniţei—, şi „Ruşi-Mici din Podolia", „meşteşugarul neamţ" — harnic, curat, ieften şi beţiv—, „bărbosul birjar rus". Societatea înaltă rusească se înmulţeşte din an în an, şi, ajutată de noul regim politic, începe a învinge în „port şi limbă", în paguba vechii boierimi moldoveneşti. Cei mai însemnaţi dintre proprietarii de moşii din alte timpuri, siliţi să treacă în Basarabia cu totul, sau să-şi vânda în optsprezece luni pământuri despre a căror întindere şi valoare nici nu-şi puteau da samă, căci nu le văzuseră poate niciodată, de frica Tatarilor şi de sila pustiului, le-au aruncat, pe preţuri de nimic, la tot felul de „boierinaşi, negustori, arendaşi sau vechili ai lor .de pana atunci".

Noua clasa de moşieri îşi cumpara un caftan moldovenesc oarecare şi se îmbogăţi foarte rapede în marea mişcare economică ce cuprinse Basarabia. Intre ei fireşte că Grecii şi Armenii luară locurile cele d'intăiu. Lângă proprietarii de ieri se aşezara în Chişinau negustorii de ieri; cei mai mulţi, o săracime, având un capital de vre-o 30 de taleri fiecare, şi bucuroasa să câştige ceva „mamaliga cu ceapa" pentru vre-o două, trei copeice. „Cu mult cea mai mare parte a mulţimii acesteia de negustori sânt Evrei poloni, cari fac de sigur a treia parte din populaţia întregului oraş." Este şi câte un meşteşugar evreu: „tâmplar, croitor, cizmar, sticlar, argintar, tinichigiu", care, „pentru o plată mai mica, da de obiceiu lucru de pospăială *(Pfuscherarbeit)*. Astfel se poate lupta cu izbanda împotriva Neamţului, care lucrează în aceleaşi ramuri, a Rusului, „tâmplar şi zidar", a *Moldo-*

veanului, „cojocar, şelar şi tăbăcar" (bresle ce se păstrează mai mult de către ai noştri). De concurenţa lui scapă numai zarzavagiul bulgar şi Ţiganul, „fierar şi lăutar".

Zucker recunoaşte, neapărat, că în cea mai mare parte sătenii Basarabiei sânt Români. „Cu ei sânt împopora'e toate satele care cuprind mijlocul şi partea cea cu mult mai mare a ţerii." Afară de Rutenii Hotinului, mai sânt numai în Sud, pe unde fusese stepa tătărească, colonişti plugari: Nemţi, Bulgari —mii de familii — şi Ruşi din părţile mai adânci ale Impărăţiei, mai ales şerbi fugari. Iată cum descrie el pe *Moldoveni:*

„Mulţi că'ători, cel puţin cei mai vechi" — se gândeşte la obraznicul Ungur franţuzit de Tott, care a vorbit, cum am spus, despre Basarabia, în *Mémoriile* sale *despre Turci şi Ta'ari*" („Mémoires sur les Turcs et les Tartares") — „atribuie Moldoveanului şi Valahului prostie, ciumă, hoţie, îndărătnicie şi altele ca acestea. Dacă-mi aduc bine aminte, ei pretind că un călător trebuie să fie întovărăşit de vre-un funcţionar şi ca, la sosirea într'un sat, acesta trebuie să puie în mişcare pe vornic, şi cu câteva bice, pentru ca să dea locuinţă, hrană, şi cai de poştă. Că această metodă a fost întrebuinţată, din nenorocire, dese ori, de dregătorii din timpuri ai Moldovei şi Munteniei, e, de sigur, adevărat, şi că ea poate folosi tot aşa de bine în Germania ca şi în Moldova, au dovedit-o războaiele din urmă", când Francesii s'au purtat aşa cu sătenii germani. „Dar e cu totul neadevărat că în alt fel nu s'ar putea căpăta nimic de la Moldoveni. Din potriva, bucuria de oaspeţi e o deosebită însuşire a Moldoveanului de orice stare; dar e firesc ca acela ce vine la el cu biciul în mână să nu-l afle tocmai bucuros de a-l primi pe spinare şi de aceia să şi creadă că a

găsit la el atâtea păcate cu care-l acopere pe urmă. De oare ce aceasta o spun, nu numai călători de aceştia, cari străbat ţara fără cunoştinţa datinilor şi a limbii, ci chiar mulţi străini aşezaţi în Basarabia. s'ar părea îndrăzneţ a combate o părere ce s'a spus aşa de des şi a recunoaşte caracterul Moldovenilor cel adevărat. Apoi e vădit că, în Basarabia ca şi în Moldova şi Ţara-Românească, s'răinul numai pentru ca e strain, fără a-şi putea sprijini pe ceva pretenţiile ca individ, se crede mai sus prin inteligenţă, socoate pe Moldovean, mai ales pe sătean, ca pe un om ce stă pe o treaptă mai de jos, se poartă cu el dupa această socotinţă şi crede că descopere într'insul greşelile pe care i le-a dat prejudecata lui însuşi. „Tu, Moldovene", a ajuns în gura Rusului de rând aproape un fel de batjocură. Neapărat că şi Moldoveanul răsplăteşte străinului după cuviinţă. Săteanul nu vrea să aiba nimic a face cu dânsul. şi boierul, de şi se poartă politicos cu strainul şi-l primeşte bucuros în casă, dacă acel strain are numai ceva ştiinţă de carte, arată totuşi pe urma experienţei sale întinse, măcar la început, neîncredere faţa de el şi crede că mulţi dintre aceşti straini, nefiind în stare sa se facă folositori în ţara lor chiar, caută un trai de aventurier pe spinarea Moldoveanului.

„Precum, de altminterea, se poate vorbi numai cu greu despre caracterul popoarelor, aşa e şi cu Moldoveanul." Boierul e grecit, franţuzit şi, în Basarabia, şi rusificat. — deci el şi-a făurit o fire deosebită de a ţeranului. Are şi ţeranul păcatele stăpânului sau? „Oare nu vi se pare ciudat că învinuirea de lene nu se potriveşte Românilor de orişiunde şi că acela care locuieşte în Ardeal, supt cârmuirea austriacă, se apropie de vecinul său, harnicul Sas ardelean? Ţeranul din Basarabia, mai puţin muncitor decât cel din

Ardeal, e totuşi mai muncitor decât cel din Principte. Temeiul acestei lipse de aplecare, netăgăduita, pentru muncă şi câştig mi se pare că stă, în parte, în afară de caracterul naţional." Ea ar fi o urmare a sistemului de stoarcere care domina în Moldova şi Ţara-Românească de multă vreme şi care dadea oamenilor încredinţarea că, oricât ar lucra, tot pentru alţii o fac. Foarte buna observaţia că, într'o gospodarie fără bani, ca a ţerilor noastre, ţeranul bogat n'are cum să-şi ascundă agonisita, care i se iea toata, după multe prigoniri: căci la noi, ca şi în Turcia adăugim, e bine de *cel sărac*. E ciudat însă că lui Zucker i se pare să nu mai fi rămas nimic din sistemul vechiu după cucerirea rusească (el nu vorbeşte nicăiri de administraţia proastă a Imperiului).

La frica de despoiare se adaugă, pentru a taia gustul de lucru, puţinătatea nevoilor, uşurinţa cu care săteanul român şi le împacă. Casa e făcuta de el, din crengi, lut şi papură. Femeia văruieşte şi lucrează scoarţele, care sânt mobila şi zestrea. Casa, plină de clădăria lucrului de mână, „pare, măcar pe d'inăuntru, *adevărat prietenoasă şi e ţinută totdeauna foarte cura!*" (aşa zice şi Del Chiaro despre casa munteană de pe la 1700, pe care Italianul nu ştie cum s'o admire). Oalele, sipetul, icoana mântuie podoaba casei. Pânza o ţese femeile: oile dau lâna şi pielea îmbrăcăminţii. Carul şi-l face ţeranul singur, *numai* din lemn. Pentru hrană, ajunge mamăligă cu brânză. pentru banii de bir şi de cârciuma e câştigul de la vite, de la un petec semănat cu grâu, de la vie şi de la prisaca. Cu aceasta, omul e bucuros. Nu e zgârcit şi nu-i pasă de ziua de mâne.

Tot aşa Zucker nu crede că ţeranul nostru e îndărătnic. La lucrul câmpului, îl înşeala proprietarul. Şi mai mult, arendaşul. *Cinovnicii* cei mici

fac şi ei ce pot ca să-l desbrace. „Fiind astfel deprins a fi înşelat de cei mai mulţi cari sânt mai sus decât dânsul, e lucru firesc să privească neîncrezător orice vine de acolo şi nu poate el înţelege de odată; fireşte că are oarecare neîncredere faţă de orice poruncă sau sfat ce-i vine dintr'acolo şi că, deocamdată, caută să scape de ele. Dar eu însumi am văzut că, dacă numai ţeranul e tratat câtva timp cu dreptate, de moşier. şi e apărat împotriva supărărilor ce-i vin din afară, el capătă răpede încredere în acel moşier şi se bucură, cum zice el, că „are un boier", şi atunci el urmează mai bucuros sfatul şi poruncile decât poate chiar ţeranul german."

Şi mai puţin dreaptă e învinuirea de hoţie. Se fură mulţi cai, e drept, dar în stepa nepăzită s'ar putea fura de o mie de ori mai mulţi. Apoi casele nu se încuie nici noaptea, *„şi nicăiri nu e mai sigur drumeţul de furt decât în bordeiul ţeranului*. Furt cu spargere nu săvârşeşte decât rare ori Moldoveanul: *mai mult obişnuiesc Evreii, Ruşii, şi, neapărat, Grecii*." In cetele de hoţi sânt mai ales „Arnauţi, Sârbi, Ruşi, Greci şi Bulgari". Invoielile i le scrie Moldoveanului al'ul: el „pune degetul" numai. „Şi n'am auzit niciodată ca un ţeran moldovean să fi tăgăduit acest fel de iscălitură."

Românii n'ar fi viteji. De mult, ce e dreptul, zice Zucker, lipsesc dovezile de vitejie. Şi aici sistemul e de vină. „Moldoveanul a fost deprins numai să asculte orbeşte şi să îndure." Dar ofiţerii austrieci i-au spus că, dacă Românul se prinde greu la oaste, el „poate sta alături mai târziu cu cei mai buni soldaţi". De altfel, purtarea acestor regimente româneşti e cunoscută din istoria războaielor de pe urmă. Neînfricoşare, chiar un fel de nepăsare faţă de moarte, se găseşte des între Români, şi felul cum vorbesc

ei despre dânsa bolnavilor lor, ni s'ar părea nouă asprime. Ei li spun ceasul morţii fără încunjur, vorbesc cu dânşii în privinţa îngropăciunii şi praznicului, şi de obiceiu bolnavul răspunde cu resignare şi linişte la aceasta. Cum treceam printr'un loc, un ţeran bătrân m'a rugat să văd pe fratele sau, cu care trăia bine şi pe care tocmai îl lovise damblaua. „Domnule", mi-a spus el scurt, „fratele mieu o sa moară: asta-i moartea lui",— parc'ar fi vorbit de un guturaiu. „Eh", „răspunde bolnavul zîmbind, „ce ştie frate-mieu? Nu mor eu încă!" Odată întrăiu în odaia unei neveste tinere în clipa când îşi simţia ceasul morţii. Ca şi cum s'ar fi gândit să se înfăţişeze cuviincios înaintea lui Dumnezeu, ea se uită la mânile ei şi ceru să i se taie unghiile, apoi mai ceru să i se dea un tulpan nou. O bătrâna, dintre rude, care ţinea la dânsa şi-i avea grija, spuse: „Acum nu, maică, întăiu o sa mori; pe urmă te-om spăla şi ţi-om pune pe cap şi tulpanul cel frumos". Bolnava ascultă liniştit şi răspunse: „Nu, mai bine acuma". După câteva clipe, ea dori să sărute mânile celor de faţă, li ceru iertare şi zise: „Eu mă duc de-acuma". Indată după aceasta, muri.

Gospodăria Moldovenilor li-o împiedecă nenorociri dese, ca lăcustele, boale de vite, seceta, ciuma, cu piedecile ce aduce după dânsa, multele serbători şi credinţi deşerte, lipsa de credit, vânzarea de înainte a produselor şi cârciuma, cu adalmaşurile ei şi beţia de Duminecă. „Evreul polon, care ţine cârciuma, dă bucuros şi pe datorie, dar pe urmă vine durerea când se ajunge la ceasul de plată şi la vânzarea lucrurilor din casă."

Ţeranul moldovean e cu totul lipsit de învăţătură, dar nu e prost. „Cei mai mulţi dintre dânşii vorbesc cu o limpeziciune şi hotărâre care se întâmpină

numai rare ori la ţeranul german. Pe când judecătorul german, după multe întrebari catre părţile ce se judecă, abia poate să capete o oarecare pricepere a afacerii, cu ţeranul moldovean trebuie sa bagi bine de samă, adesea, ca să nu fii înşelat de dânsul printr'o înşirare limpede, dar acoperită, a lucrului, aşa încât să iasă el cu dreptatea. Povestirea e bine legată, de multe ori în adevăr elocventă, şi cu atât mai plăcută, cu cât aici nu e nicinn jargon şi ţeranul vorbeşte tot aşa de curat ca şi boierul. In lucruri care privesc o obşte intreagă, se sfătuiesc ţeranii intre ei ce să spuie, şi aleg ca să vorbească pe acela dintre ei care e ştiut ca bun cuvântător."

Femeia e mai harnică decât bărbatul, care doarme iarna, pe cât timp ea lucrează, din furcă; e inbeaţa, şi bărbatul iartă. Se obişnueşte a se fura fetele, care aşteaptă pe cuptor iertarea părinţilor. „Femeia ţine aşa de curat căsuţa ei săracă, încât cele mai multe ţerance germane s'ar ruşina vazând-o."

Mulţi boieri basarabeni, răspinşi de la funcţiile date străinilor, stau la câte o moşie. Celelalte se dau în arendă, dar nu mai mult decât pe trei ani, caci valoarea pământului creşte răpede. Dupa vechea datina moldovenească. ţeranul datoreşte douasprezece zile de lucru pe an, care însă se prefac, cu socoteli viclene, în vre-o optsprezece până la douazeci, fara cărături şi, neaparat, fără dijma produselor. Une ori ţeranul face şi zile cu plată, cu hrană şi cu lautari: pentru 12 zile vine $1^1/_3$ sau 2 galbeni. Se pastrează moşierului dreptul şi monopolul vânzării de vin şi rachiu. Ţeranul nu poate pleca de pe moşie şi nu poate fi gonit fără voie de la Cârmuire. I se dă atâta pământ câte vite are, făcându-se trei clase: cu 16, 12 şi 8 fălci sau şi mai puţin, în locuri cu sate mari şi dese. „De obiceiu însă, nu se face nicio

măsurătoare, ci proprietarul păs'rează o parte din moșie pentru el, iar pe cealaltă o lasă țeranilor, cari o înpart", ca și legiuitorii munteni de la 1850, „după prețăluire și datină". Zucker crede că în unele locuri, lângă orașe și unde sânt pășuni bogate, „proprietarul da în adevăr țeranilor mai mult decât primește el de la dânșii". De obiceiu, partea de ogor. de pășune și de fînețe a fiecăruia nu se schimba din an în an. de și nu e împrejmuită. „Când țeranul a făcut mai mulți ani fân pe acelaşi loc, el se deprinde a-l privi ca pe un fel de moşie câştigată a lui... Oricât s'ar putea schimba astăzi rânduiala ogoarelor nehotărnicile. țeranul se obişnuieşte totuşi cu gândul că el are un drept asupra bucății de pământ arate odată de dânsul, și, foarte cu dreptate, i se pare crud ca ea să fie dată de proprietar în sama altuia." Când se vor înmulți locuitorii, strămutarea va fi cu neputință, și țeranul va căpăta un drept de prescripție asupra bucății de pământ boieresc ce lucrează. Cu vremea, o va putea lăsa moştenire și chiar vinde.

Alta e starea *răzeșilor,* a urmașilor celei mai vechi, mai bune și mai viteze boierimi. Astăzi, ei sânt numai țerani mai bogați pe locul unde din casa strămoşului s'a făcut un sat întreg. Partea fiecăruia, *care nu e hotărâtă,* se vede din spița neamului, din arborele genealogic; ea atârna după numarul de copii ce a fost într'o ramură. Cine se știe mai bogat, iea mai mult ogor, mai mult loc de pășune și de fânaț; bună înțelegere a satului e stricată une ori de certe și de bătai pentru pamânt. Cine vrea sa-și *aleagă partea,* chiamă inginerul și *cinovnicii,* și-i plătește el; i se da totdeauna o şuvița în lațimea de stânjeni ce i se cuvine, iar în lungime, care e singură socotita în actele cele din vechi [1], cât toată moșia; ea se desface tot-

[1] Se masoara moşii la cele doua capete și la mijloc, și se iea media.

deauna la margine. De aceia sânt puţini cari să râvnească o astfel de stăpânire ciudată şi netrebnică. Vânzarea trebuie să se facă totdeauna la un alt răzeş, la un „frate de moşie"; când e unul foarte bogat, el caută să cumpere partea tuturor celorlalţi. Câte un sat răzeşesc mai sărac arendează moşia. învoindu-se a sta pe dânsa ca ţerani cu boierescul, clacaşi, dând dijmă, muncă şi cărături cât ţinea arenda. Une ori ea se prelungeşte, se veşniceşte, chiar, şi dreptul deplin răzeşesc rămâne ca o amintire.

Acestea sânt — lămurite, numite cu numele noastre, — ştirile, nu se poate mai sigure, pe care le dă Zucker asupra răzeşilor basarabeni, cari şi azi locuiesc părţile orheiene şi sorocene de spre Nistru. Plugul are şese sau opt boi, grapa e de lemn. Grâu. mai ales „grâu arnăut", se face în ţinuturile de sus; încolo se samănă numai porumb, care se exportă până la Constantinopol şi în Mediterana. Se capătă foarte puţin orz şi ovăs, iar, dintre legume; fasole, varză, ceapă şi usturoiu. Celelalte sânt meseria Bulgarului. Prin ogoare se văd pepeni verzi şi galbeni. Puţine livezi. cu pomi ce nu se altoiesc. Grâul se treieră cu caii şi se ţine în gropi, care se usucă cu foc tare, săpate fiind în locuri mai înalte. Porumbul e pus în coşare de vergi, în care bătaia vântului îl ţine uscat. Fânul rămâne în clăi,

Multe vite. „Puţini ţerani sânt cari să nu-şi aiba boi, şi câte unul bogat are 20-30 capete cornute şi de cai; unii dintre ei au şi sute." Grajduri nu sânt, ci numai garduri apără vitele şi caii de crivaţul iernii. Se paşte şi prin zăpadă. Carnea e deci proastă. Oile sânt *pârnaie* şi *ţigaie;* s'au adus de curând şi oi merinos, spaniole, şi oi cu coada grasă, dar fireşte de bogătaşii străini, între cari mai ales contele Edling [1].

[1] Ginerele lui Scarlat Sturza, fostul guvernator al Basarabiei.

Caii stau în herghelii, din care se prind cu arcanul. Ei sânt în stare să îndure toate greutățile. Negustori străini cumpără vitele la ieșirea din iarnă, le îngrașă toată vara și le vând apoi la salhana sau le exportă în Austria, până la Olmütz, când nu le vând la bâlciul cel mare din Bălți, exportatorilor de mescrie.

Incheind această expunere bogată a împrejurărilor economice din Basarabia, Zucker propune a se înființa, împotriva foametei dese, *coșarele de reservă*, care au funcționat și la noi supt Regulamentul Organic și de înființarea din nou a cărora a fost vorba cândva. Fiecare familie ar fi datoare a lucra două zile pe an ca să strângă doua chile; coșarul ar fi închis cu lacătul proprietarului, al preotului, al primarului și al bătrânilor satului. El s'ar deschide din porunca guvernatorului, după cererea proprietarului și a sătenilor, sau chiar numai a celor din urmă. Și după împlinirea celor două chile s'ar lucra o zi pe an, pentru reserve, vânzându-se din porumbul cel vechiu. S'ar putea face vii și multe altele, toi prin această muncă silita.

Pe scurt, Zucker dă orânduirea Basarabiei după anexare, așa cum urmează:

La început, erau — afară de colonii — șese districte (care răspundeau numai în parte vechilor Ținuturi moldovenești): Ismail, Cetatea-Albă, Tighinea, Orheiu, Iași, Hotin; din al Tighinei se desfăcu apoi districtul nou al Leovei la Apus, către Prut. In fiecare district era un ispravnic, cu comisari și *ocolași*, un tribunal cu un judecător, doi până la patru asesori și un procuror. La Chișinău stătea guvernatorul, procurorul provinciei, Camera guvernului, Camera de conturi.

In Capitală se clădise un palat haotic pentru Mitropolit și exarh al Sinodului. „Clădiri care să fie ale

Guvernului sau să fi fost facute de Guvern, nu se află. Judecătoriile, Camerele de administrație sânt până acum încă în case cu chirie, ca și locuințile guvernatorului și celorlalți funcționari. Nici căsărmi nu sânt încă; soldații stau în cvartir pe la târgoveți." Abia se începuse lucrul urâtei biserici catedrale. „Nu era nicio primblare publică, când veni vestea, acum cinsprezece ani, că va sosi Impăratul Alexandru (I-iu). Pentru că el întreba de obiceiu despre astfel de grădini, se hotărâ făcerea în clipă a grădinii publice. Toate silințile fură întrebuințate pentru a lucra iute. Se aduseră mii de copaci de pădure, și. anotimpul fiind prielnic, cei mai mulți se prinseră."

Al doilea calător în Basarabia e un om de știință, cunoscut autor de călătorii, care era și un scriitor vioiu și spiritual. German așezat în Rusia, I. G. Kohl porni în 1838 să facă o cercetare a ținuturilor Rușiei de Sud. Văzu Crimeia, Odesa și partea de curând anexată, *oblastul* dintre Nistru și Prut, Moldova Țarului. Descrierea sa de călătorie, *Reisen in Südrussland,* găsi o bună primire, și, în 1847, autorul trebuia să deie o a doua ediție, la Arnold, în Dresda și Lipsca.

Ajuns la Ovidiopol, călatorul fu ispitit, firește, să treacă dincoace de liman, spre a vedea Cetatea-Albă. Brațul de Mare, năvalit de ierburi și închis la gura printr'un banc locuit de pescari, pe lângă care se strecoară două gârle, are numai o lățime de zece verste. Străinul trecu pe o luntre de Malorus, din cele mai păcătoase. De jur împrejur, Ținut sălbatec.

Vechea cetate genovesă — Kohl zice că ar fi vazut pe ziduri armele Republicei—, vechiul port de negoț și apărare al Moldovei, avea „cel puțin 13.000 de locuitori" (față de vre-o 30.000 de astăzi). Oficial însă, se numărau numai 2000. Aceasta, pentru că A-

chermanul — Ruşii luaseră numele turcesc. o tălmăcire a celui de „Cetatea-Albă” , era un adăpost al tuturor celor cari nu puteau înfăţişa paşaport, adecă, după împrejurările ruseşti, al tuturor oamenilor fără căpătâiu. Numai o mică parte din locuitori era înscrisă anume. Ceilalţi nu existau pentru Stat până la moartea unui locuitor *oficial*. Atunci vre unul dintre oploşiţii mai noi îi lua, cu voia cinovnicilor cumpăraţi, numele, vrâsta şi rostul. In ciudatul amestec de oameni, cari se purtau prin strădiţile strâmbe, „de nu vezi la douăzeci de paşi înainte”, sau se ascundeau în căsuţele de lemn şi vergi, acoperite cu papura limanului şi înzestrate cu fereşti de băşică, Kohl crede ca poate deosebi: Evrei neaparat, Armeni (poate , printre cari şi hangiul său, Grusini, Greci din toate unghiurile Grecimii, Germani, din multele sate de colonişti ce încunjură cetatea, Ruşi — mai ales, adăugim noi, Maloruşi şi Lipoveni pescari, — Bulgari, din colonii venite după 1812, Francesi (Elveţieni de la Şaba) şi Moldoveni de-ai noştri. După ocupaţie, spunem din partea noastră că se puteau împarţi în pescari, puţini neguştori şi mulţi şerbi fugari de pe moşiile nobililor, gata, aceştia din urma, pentru orice muncă, oricât de grea şi de rău rasplătită.

In mijloc, câteva raze de strade drepte, largi, goale. Puţine clădiri nouă. Căsărmi şi o închisoare în stil grecesc vechiu, „temple” nepotrivite, ca arhitectură, pentru această biată aşezare de oameni saraci, cu multe nenorociri şi păcate în trecutul lor.

Kohl pleacă să vada *Boazul*, golful de Mare prin care se încheie Nistrul. In cale el găseşte un sat de Alsacieni, cu preot polon, — mari duşmani ai luteranilor necuraţi, de cari se întâmpină, cu aceiaşi limbă germana. în alte colonii de acestea ale pustiului tătăresc.

Pe un caic, cu tot felul de lume, între care şi un cerşitor moldovenesc... Malul stâng, podolic, e de piatră albă, tare, din care s'a făcut cetatea; acestălalt, al Basarabiei, se înfăţişează jos, hleios. Cocori albi rasar din mlaştine.

Noaptea se petrece într'o colibă de Grec, vătaf de pescari ruşi, foarte grosolani, veseli şi buni. Inauntru lumina blânda a icoanei păzitoare; afară, pe Boaz şi Liman, pe Marea apropiată, — furtuna apropiată.

După o calatorie prin porturile şi munţii Crimeii, vechiul nostru *Crâm*, călatorul german e iarăşi la Nistru, în faţa Benderului, venind din noul oraş Tiraspol („cetatea Nistrului").

De la început el vede cetatea Benderului: „straşnic de înalte ziduri şi turnuri groase, rotunde" lucru curat moldovenesc). Iarăşi, „şiruri nesfârşite de case joase", ca la Cetatea-Albă: satul moldovenesc de supt cetatea stăpânilor. Câteva biserici mari, nouă. In cetate stă un regiment de infanterie, cu o baterie. In târg se văd Moldoveni, Evrei, Armeni, Bulgari, Maloruşi: împarţirea aceasta pe neamuri e facuta bine. Turci nu mai sânt de loc, fireşte; timpurile lor sânt amintite doar de un minaret singuratec ce se ridică dintr'un maidan, lânga zidurile Domnilor noştri.

Despre satul vecin, Varniţa, călatorul ştie să spuie poveşti cu privire la Carol al XII-lea. Oamenii şi-ar fi adus aminte încă de dânsul, şi s'ar fi vorbit printre ei de comorile pe care, în beciuri adânci, le păzeşte fata de Craiu pribeag, ce-şi aşteaptă încă mântuitorul. Kohl nu se putea înţelege cu Moldovenii, cari erau aici singurul neam de pe vremea lui Carol al XII-lea, aşa încât putem să-l credem şi sa nu-l credem.

La cea d'intăiu staţie de poştă, pe care o numeşte

Cepradi, călătorul găseşte un tălmaciu de moldoveneşte într'o bătrânică, de loc dintre Şvabii Aradului. Ea va fi vorbit rău, iar învăţatul nostru înţelege şi mai rău. Se bucură însă de orice cuvânt ce are o aromă antică; el lămureşte cuvintele acestea prin impunerea de la sine a limbii latine locuitorilor barbari, ce i se par a fi fost Sciţi. Mai departe, observaţii, fără preţ pentru noi, asupra felului de îmbrăcaminte şi locuinţă a ţeranului român.

Chişinăul e ţinta cea d'intâiu a călătoriei. Han armenesc (iarăşi), cu obiceiuri ruseşti: familia gazdei se îndeletniceşte cu facere de *povidlă* (magiun). Oraş enorm ca întindere, pentru numai 40.000 de Ruşi Mari, Ruşi Mici. Tatari vorbă să fie!, Moldoveni, Turci (cu aceste două neamuri trebuia să se înceapă catastihul), Armeni (100 de familii, hangii şi bărbieri), Bulgari (puţini, de prin satele din jos; Kohl numără 800 de familii, negustori de vite, cu mii de capete de cireadă şi, neapărat, grădinari), Nemţi (200 de luterani, cu biserică), Francesi (la şcolile nobilimii, trei de toate), Greci, Poloni, Sârbi (niciunul) şi încă vre-o câteva neamuri mai puţin numeroase (ce-ar putea să fie oare?)." Kohl găseşte cu cale să spuie că nu mai sânt Turci, dar noi ştim că în acest vechiu sat şi târguşor moldovenesc Turci n'au fost niciodată. Pe Evrei îi socoteşte la 15.000 de oameni (de atunci numărul lor s'a încincit), mai mulţi decât în Odesa; ei fac toate afacerile cu produse. Au o sinagogă şi şapte şcoli. Meşterii de clădiri sânt Muscali, cârpaciı, Rusnaci negustorii, de ce este şi nu este, Evrei; Ţiganii îşi exercita meşteşugurile îndatinate. Cinovnici ruşi şi boieri moldoveni sau „greco-franco-moldoveni", după limbile în care vorbesc: un Balş, cel mai bogat proprietar basarabean, un Sturza, o Catinca Ghica, pe care Kohl o socoate a fi sora Domnului

mun'ean de atunci, Alexandru-Vodă. Ei primesc gazete din Iaşi, pe care le cetesc slobod, ca unele ce n'aveau nicio nuanţă de politică în ele, şi despreţuiesc Chişinăul pen'ru Iaşul strămoşilor şi pentru noua minune modernă a Odesei. Mulţi mahalagii de neamul nostru, în căsuţe cu cerdace de lemn şi fereşti împiestrite. In mijloc, o stradă mare, rusească, făcută iute şi cu de-a sila; casele vechi s'au dărâmat din poruncă poliţienească, cu termin statornicit scris pe ziduri, dar putând fi zăbovit prin bacşişuri pot'ivite.

Prin împrejurimi negoţ de lemne: exp r' de 8 300.000 vede de vin. Proces între soborul şi exarhul basarabean şi Patriarhia de Ierusalim, pentru moşii ce aduc un venit anual de 15.000 de galbeni, bine sau rău înţeles procesul acesta. Alta nimic.

Urmează o schiţă istorică asupra Românilor. Impărţirea pământului lor i se pare un lucru foarte hazliu. El scrie spiritual: „Ce e mai rău, este ca durerile bietei ţeri cu prilejul unei vivisecţii ca aceasta vor mai ţinea încă mult timp, căci operaţia nu e sfârşita cu totul". El vede timpul când Basarabia, care e deocamdată *oblast*, ţinut de margene, va ajunge o gubernie ca toate celelalte, Moldova şi Ţara-Românească având rostul de *oblast*. Titlul Domnilor noştri îl sună caraghios; afla cu bucurie ca Sturza — pe atunci domniă în Moldova Mihai Sturza — vine de la *sturz*, nume de pasăre.

Mai interesante şi mai adevarate sînt lucrurile pe care le spune Kohl cu privire la sentimentele Moldovenilor faţă de stăpânirea cea nouă rusească. El constată „de mirare de multă simpatie pentru cârmuirea turcească". I s'ar fi spus că atunci plătia numai cel bogat, pe când „săracii nu dădeau chiar nimic. Acuma însă trebuie ca toţi să plătească mai mult, iar cu deosebire cei săraci". Când ştim care era re-

gi.nul dărilor de odinioară, cu atâtea scutiri pentru boieri şi clerici şi cu apăsarea obştească a birului, vom zice însă că scriitorul n'a nemerit-o bine. Mai multă dreptate are „bătrânul din Cetatea-Albă”, care i-ar fi spus: „E, domnule, boierimea s'a făcut mai mare”. Veniseră, de fapt, o mulţime de proprietari noi de peste Nistru, şi aceştia nu cunoşteau altfel de legături cu ţeranii decât acelea dintre stăpânii de suflete şi şerbii Rusiei. Un alt motiv de nemulţămire era preţuirea în muncă *reală* a celor douăsprezece zile de lucru pe an, de care Domnii Moldovei din veacul al XVIII-lea le hotărâseră pentru ţeranul ce trăia pe pămân' boieresc. Ca şi la noi, dar în măsură şi mai mare decât aici, preţuirea în lucru gata a zilei de muncă era foarte împovărătoare pentru locuitorul sătean. „Intr'o zi de pildă, un ţeran, muncind cât trebuie, poate să secere 50-60 de snopi. Dar în multe părţi i se socotesc pe zi 120 până la 200.” Plata păşunilor era prea mare: „12 copeici pentru o capră şi o oaie şi 60 de copeici pentru un cal sau un bou, pe an”. Apoi căratul se cerea une ori ţeranilor până la Odesa, unde se încărcau produsele câmpiilor basarabene pentru ţerile Apusului.

In sfârşit, ţeranul moldovean nu putea să vadă cu plăcere străinii, ori că erau oameni harnici, strângători şi cinstiţi, ori că făceau parte din tagma vagabonzilor, cărora li se deschisese intrarea în Basarabia. ispitindu-i cu tot felul de privilegii. Ei se simţiau înconjuraţi, concuraţi şi ameninţaţi.

Disertaţie asupra porumbului şi mămăligei, apoi o schiţă a Orheiului. In felul cum sânt clădite din lemn prăvăliile, în felul cum se face lucrul, în vânzarea de ciubuce, de tabac răsăritean, în ciudăţenia cârnaţilor, se vede o înrâurire „orientală, turco-tătărească”. Ea poate să nu fie însă nici aşa de puternică,

nici aşa de caracteristică precum crede drumeţul nostru.

La Orheiu, zugrăvirea unei certe între Ruşi la Copăceni, arătarea împrejurărilor în care s'a dat bacşiş unui cinovnic. In casa de poştă din ultimul loc, se preţuiesc covoarele moldoveneşti, „facute chiar cu mai multă sârguinţă decât cele malo-ruse".

După ce se minunează. fără cuvânt. de întinsa întrebuinţare a împletiturilor de nuiele la poporul nostru, Kohl, se duce la staţia „Soratena" Soroceni, unde a petrecut foarte bine. Căpitanul de poşta era un Ruschior; nevasta lui vedea cu amândoi ochii şi era Moldoveancă. Calatorul arata, în descrierea ei, ca era un etnograf foarte curtenitor. El îşi rugă gazda să-i cânte şi ceva cântece moldoveneşti, cu „frunză verde liliac" şi „frunză verde de matasa", pe care le da după tălmacirea rusească a bunului soţ cu jumatate de vedere.

Balţile, unde călatorul e oprit mai mult timp de o stricăciune la trăsură, au hangiul lor armean, cu „patru-cinci căsuţe purtând prispe şi, pe lângă ele, o odaie de biliard, cu samovar şi cafea neagră; portrete şi tablouri patriotice ruseşti, privitoare la razboiul, mântuit în 1829, cu Turcii. Visita la şcoală: dascăl rus, „în uniformă de gală, cu frumos guler cusut cu fir, cu medalia de serviciu şi decoraţii, cu sabia la coapsă ca un cavaler şi pălarie cu trese". Multe plecăciuni şi răspunsuri cu mâna la palarie. Batjocură pentru micii Moldoveni cu cari se începe de la început ruseşte şi cari nu pot spune limpede unele sunete. Vre-o cinzeci de copii în odai curate, cu hărţi şi biblioteci şcolare; întrebări despre Semiramida şi cei dintr'un timp cu dânsa, despre aritmetică şi geografie. Mai e încă o şcoală ca aceasta, apoi una lancasteriană şi o şcoală superioară.

Târgul numără 9.000 de locuitori şi are un vestit bâlciu de vite. Se strâng 8-12.000, ba chiar 20.000 de capete de vânzare. Multe vite se cumpără de Austrieci, exportul basarabean în Austria fiind de 50.000 de capete. Un timp, iarmarocul fusese tulburat de vestitul hoţ Tobultoc, un Moldovean, care fusese prins, după multe isprăvi, de un boier care întrebuinţă viclenia. Dintre cei 4.500 de locuitori din anul 1838, se socot 4.000 Moldoveni şi Evrei, cam tot atâţia din fiecare neam. Neguslorii erau de treapta a doua şi a treia. In Bălţi trăiau 26 de boierinaşi şi 13 boieri, nobili deplini. Târgul era înfiinţat pe moşia boierului Catargiu. căruia proprietarii de case-i plătiau *bezmen.*

Altă visită la spiţerul neamţ, aşezat de optsprezece ani acolo. Pe atunci Basarabia avea numai doua spiţerii.

Consideraţii slabe asupra boierilor, răzeşilor şi mazililor. Laudă a bogăţiei. „neauzite”, a pământului basarabean.

De la Bălţi în sus, se simte apropierea Bucovinei. Unele monede ruseşti scad la preţ. Apar Rutenii veniţi din Austria. Cară cu sare merg la „Nemţi”. E mai multă îngrijire şi viaţă în toate.

La Lipcani, e aşezată una din carantine, celelalte fiind la Sculeni, Leova, Reni şi Ismail. Ostaşi moldodoveni în uniforme ruseşti pe malul drept, care se ţine de Moldova. Cârciume evreieşti caracteristice.

Un Evreu bătrân, nascut în Hotin, unde merge călătorul, zugraveşte viaţa turceasca de odinioară, în cetate şi lângă dânsa. Erau 30.000 de locuitori, pe când acum. prin anii 1830, trăieşte în Hotin numai a şasea parte, cel mult. „El spunea că Turcii erau oameni buni, cari stăteau liniştiţi în cetate, lăsau pe fiecare în voia lui şi nu căutau să schimbe lucrurile cu de-a sila. Paşa şi cei mai mari beau multă apă,

pe care-o aduceau tot de la Prut (!), ca una ce era mai bună decât cea din Nistru. Şi lui îi plăcea la Hotin când era copil, pentru că negustorii aduceau necontenit mulţime de fructe frumoase şi de dulceţuri din Constantinopol, şi pe atunci puteai cumpăra de două parale mai multe zarzăre şi pere zăhărite decât acuma cu o rublă."

Comparaţia între Prut şi Nistru e foarte dreapta şi frumoasă, dar nu priveşte aici, precum nici descrierea viziliilor de poştă, cari duc pe malul Prutului, spre Bucovina, pe drumeţ. Un Grec din Constantinopol, bătrân, limbut, umil, fost ciocoiu al Cantacuzinilor, se roagă a fi primit în coada trasurii, de unde spune poveşti. De câte ori apare înainte un boier, Grecoteiul sărută dreapta evghenistului, după ce şi-a pus mâna la frunte şi la piept.

Cirezi, herghelii, treieratul grânelor, în arii ţerăneşti, o bisericuţă moldovenească veche la „Nigrine'i". Apoi Noua Suliţă, cu granița a trei Impărăţii. Până şi din Liov ar fi venind lume ca să vadă acest locuşor însemnat prin întâlnirea unor lumi aşa de deosebite, între care mijloceşte cu cea mai mare uşurinţă. fiind acasă şi la dreapta şi la stânga, şi în sus şi în jos. Evreul neamţ, care vorbeşte ruseşte, leşeşte şi moldoveneşte.

Dar iată că avem, pe lângă aceşti Ruşi, dar cu treizeci de ani în urmă, în legătură cu conflictul rusoturc care ne-a costat Basarabia, note despre Ţara-Românească şi Bucureşti ale unui beiu mameluc, călător bucuros de lucruri nouă, care a străbătut Orientul.

In vol. III din *Viaggi di Ali-bey el-Abbassi in Africa ed in Asia dall'anno 1803 a tutto il 1807, tradotti dal dottore Stefano Ticozzi* (IV, Milano 1817) se descrie întâiu Fanarul, se vorbeşte de casa lui Mi-

hai Suțu, numit atunci Domn muntean, care nu se deosebia de celelalte, modeste și, de nevoie, în colori discrete [1].

La 7 Decembre 1807 ni se spune că Ali-beiu a plecat spre București, cu un Tatar. Se dă numai un resumat al itinerariului, dar el cuprinde și știri interesante. Ali trece la Rusciuc și găsește la Giurgiu „un mic castel apărat de o vastă fortăreață, atunci ocupată de un corp de trupe". După zece oare cercetași ruși îl duc la armata imperială, unde primirea fu foarte bună. Un general îi dă voie să între în București, noaptea; aici grija i-o poartă consulul Bahmetiev, altfel necunoscut, și bine cunoscutul Chirico, consul general. Cu acest prilej se laudă încă un general rus, dar și Mitropolitul Dosoftei, cei doi Caimacami ai lui Constantin-Vodă Ipsilanti „și ceilalți boieri ai Țerii-Românești", doisprezece fiind în Sfat lângă Caimacami. Se dau câteva cifre: un milion și jumătate de locuitori, patru milioane de piaștri veniturile. Nu poate fi indiferent să vedem cum un Egiptean poate să judece Bucureștii: „Bucureștii e un oraș mare cu o înfățișare rurală *(campestre)* oaste grațioasă: străzile-i sânt largi, drepte și podite cu lemn; casele joase cu porți mari pentru întrarea trăsurilor. care trag la scări. Se crede că are 60-70.000 de locuitori. Sânt treizeci și trei de biserici și paraclise grecești, și Mitropolia, pe o înălțime, e mică. dar frumoasă. Erau acolo, pe lângă Mitropolit, câțiva alți preoți [1]."

---

[1] Nell'attraversarlo, osservai alcune case d'un buon aspetto, n a seuza luseso esterno. Quella del principe Suzzo, nomiuato allora ospodaro di Valachia, non distinguesi dalle altre. È vietato ai Greci il dipingere esteriormente le loro case con vivaci colori, dovendo farlo con colori cupi, lo che dà loro una cotal aria di tristezza e di monotonia che dispiace ; p. 159.

[1] Pp. 203-6.

VIII.

Călătorii francesi din epoca Regulamentului Organic

Saint-Marc Girardin, profesor de literatura francesă la Paris. cel d'intâiu dintre călătorii francesi din această nouă epocă — lăsând la o parte deocamdată pe Bellanger, din acelaşi an, a cărui descriere a fost refăcută, complectată şi prefăcută pe alocuri —, intră în principatul muntean prin părţile Banatului. Vede băile de la Mehadia, romantica vale a Cernei, care-i pare asemenea cu împrejurimile Chartreusei din Grenoble, petrece o noapte în aceste locuri de o liniştită mărcţie, şi i se pare a regăsi „ceva dintr'o noapte la Neapole", cercetează ruinele podului lui Traian, pentru ca apoi un surugiu, asemenea la tip şi îmbrăcaminte cu Dacii de pe Columna lui Traian. să-l duca pe la Severin — în al cărui nume recunoaşte cultul panonian al Sfântului cu acest nume, de pe vremea învasiei Rugilor, în secolul al IV-lea—, la Bucureşti. Aici, ca şi, mai târziu, în Iaşi, constată şi el podurile de lemn pe lângă începutul de pavaj, trăsurile boiereşti care se scutură pe dânsele — fiecare membru al aristocraţiei ţinând să aibă câte doua-trei, — casele mici lângă cele câteva de înfăţişare mai nouă, îmbulzeala slugilor în locuinţile bogaţilor.

Dorința călătorului frances era însă de a cunoaște bogățiile țerii și folosul pe care Apusenii l-ar putea trage din ele. Pentru aceia se îndreaptă, cu escortă de dorobanți, peste șesul muntean, în care ce n'ar face cultivatorii francesi din Beauce și Brie!, spre Brăila, port franc, unde era ispravnic un Slătineanu. Aici se înfiripase, pe ruinele cetății turcești, un oraș de 6.000 de oameni, ale cărui case, pe locuri de trei categorii, nu erau decât în mică parte isprăvite (într'un an se fac abia optsprezece), dar care cuprindea un cheiu, o carantină, o magazie de lemn — și se lucra la una de piatră — pentru grâu. La Galați, orașul vechiu turcesc, Bădălanul, cu ulițile mici și strâmbe, cu podurile stricate, cu noroiu și praf, cu casele de lemn și hanurile rele, displace: e „un târg făcut ca un bivuac"; dar pe deal începe noua așezare, pe care o vedem astăzi și căreia i se prezice concurența cu Odesa și o desvoltare ca la Havre, în timpul când, poate cu un canal de la Rotterdam aici, la Galați, dacă nu cu scurtarea drumului la Marea Neagră, prin canalul Cernavoda-Constanța, Principatele vor fi, în calea spre Orient, niște „popasuri *(auberges)* ale civilisației" [1]. Moldova, care se reface și ea în aceasta „convalescență generală", ar putea trimete și boi, al căror număr, de și s'au luat de Ruși în ultima ocupație și până la 36.000, e în creștere [2].

In ce privește pe locuitori, neexistând, se pare, Domn, călătorul a visitat numai, cu Ahmed-Pașa, amba a lor turcesc la Petersburg, pe fostul stăpân o Grigore Ghica, care servește cu pipa întâiu pe demnitarul străin [3]. A frecventat, de altfel, și alte cercuri. I s'a părut că e multă stricăciune în boierimea veche,

[1] Pp. 211, 237 și urm.

[2] P. 267.

[3] P. 267.

care a luat câte ceva rău de la fiecare din străinii cu cari a întrat în atingere: divorțul de la Poloni, desfrâul de la Ruși, pizmuirea și vanitatea de la Fanarioți și lenea de la Turci. Și femeile, superioare bărbaților, pierd vremea cu visite și cetirea fără simț critic a romanelor[1]. De la Turci e și luxul acestor oameni, cheltuitori și insolvabili[2]. De la un timp însă arendășia se împuținează și renta pământului crește[3].

Saint-Marc Girardin recunoaște la acest neam caracterul latin: „dacă se consultă numai originile, Muntenia și Moldova sânt o parte din marea familie a Europei latine[4]". De aceia și răpedea adoptare a occidentalismului în forma francesă: Iașul și Bucureștii, spune el, „sânt două mari orașe în care limba francesă e vorbită ca la Bruxelles și îndrăznesc să spun: mai bine decât la Bruxelles". In conversații „nici cel mai mic cuvânt, și aș zice aproape nici cel mai mic sunet nu arată pe străin[5]". „E imposibil, în adevăr, să aibă cineva mai mult exteriorul *(les dehors)* și formele societății noastre francese și de a-i avea chiar principiile și spiritul." Invățământul muntean e basat pe limba francesă, Moldova are un teatru frances Femeile cetesc literatura francesă, și „își închipuie că viața trebuie să se întrebuințeze în a vorbi dragoste, pentru că așa e viața romanelor". Dar nu-i scapă că e o modă și un lux. „Dacă societatea munteană și moldovenească ar fi de o sută de ani o societate egală și stabilită *(de plain pied)*, ca societatea noastră francesă, vă asigur că nimeni n'ar

[1] Pp. 287-8.
[2] P. 292.
[3] *Ibid.*
[4] P. 230
[5] Pp. 281-2.

vorbi franţuzeşte; nimeni ne mai având nici cu ce face întâiele cheltuieli ale acestui fel de educaţie[1]."

Preocupaţia de căpetenie a călătorului e însă a cunoaşte ideile politice ale boierilor, cu cari a convorbit adesea. I-a văzut indignaţi de suferinţile îndurate din partea Ruşilor în ultimul războiu, când şi boierii ar fi fost înhămaţi la carele de transport şi, cu toată iubirea pe care numai cei de la Bucureşti o au pentru Chiselev, cu toată mulţămirea pentru plecarea trupelor împărăteşti din Silistra, unde păreau a se fi aşezat statornic, făcând morì şi ridicând o biserică, ei sânt temători de sentimentele cuceritoare ale armatei. De altfel i s'a spus că generalul guvernator visase, ca şi Potemchin în zilele Ecaterinei a II-a, pe care şi-l aminliau cei bătrâni, cu nepoata, Branicka, pe genunchi, în faţa lumii, de un Stat al Daciei pentru dânsul. „Se vorbise", spune el, „despre ideia de a face un Mare-Ducat al Daciei, şi generalul, se zice, se măgulise că Rusia, fără îndoială după modelul Franciei imperiale, ar crede că momentul a venit pentru dânsa de a înainta ca regi şi prinţi suverani pe generalii săi[2]." De mult încă, de la 1822, boierimea îşi arătase adevăratele dorinţi. Călătorul ştie ce au răspuns Muntenii de la Braşov lui Nesselrode, cerând restituirea malului dunărean, dreptul de-a alege un Domn pe viaţă şi crearea unei Adunări cu dreptul de a vota impositele. Impăratul Alexandru, primind aceste dorinţi la Verona, le-ar fi aprobat. Cetitori de cărţi francese, aceşti boieri „au multă înţelegere po-

[1] *Ibid.*

[2] On avait parlé de faire un Grand-Duché de Dacie, et le général dit-on. s'était flatté que la Russie, à l'instar, sans doute, de la France impériale, croirait l'instant venu pour elle de faire passer rois et princes souverains ses généraux: p. 263.

litică şi cunosc bine Europa şi interesele care o împărţesc".

Speranţa cea mare e însă în „acea forţă interioară, şi acel principiu de viaţă care e în ţară"[1]. Prin ea se va ajunge la Unire, Moldova dând aristocraţia, Ţara-Românească o clasă mijlocie[2] Se doreşte această Unire, supt un prinţ străin ereditar care n'ar mai purta războiu veşnic cu Adunarea şi Adunarea cu el. „Ereditatea nu se poate stabili în Principate decât în folosul unui prinţ străin. De aceia e dorinţa generală în Muntenia şi în Moldova de-a avea un prinţ străin.. Orice prinţ ni-ar da Europa, îmi zicea un boier, numai să nu fie Turc, nici Grec, nici Evreu, îl vom primi cu entusiasm. La această dorinţă se adaugă altă dorinţă: unirea celor două Principate. Astfel unite supt un prinţ străin şi ereditar şi formând un Stat a cărui întindere ar fi cât a regatului Bavariei sau Piemontului, Principatele ar formà un corp politic capabil de a trăi şi de a dura; ele ar începe să cântărească în balanţa politică a Europei." Chiselev şi primi ideia la discuţia Regulamentului, dar, când s'a

[1] Si les deux Principautés étaient réunies, il y aurait plus d'éléments du tiers état en Valachie et d'aristocratie en Moldavie p. 296).

[2] L'hérédité ne peut s'établir dans les Principautés qu'au profit d'un prince étranger: Aussi est-ce un voeu général en Valachie et en Moldavie d'avoir un prince étranger... Quelque prince que nous donne l'Europe, me disait un boïar. pourvu que ce ne soit ni un Turc, ni un Grec. ni un Juif, nous l'accepterions avec enthousiasme. A ce voeu se joint un autre voeu: c'est la réunion des deux Principautés Ainsi réunies sous un prince étranger et héréditaire, et formant un État dont l'étendue serait égale au royaume bavarois ou du Piémont, les Principautés formeraient un corps politique capable de vivre et de durer: elles commenceraient à peser dans la balance politique de l'Europe, pp. 301-2.

cerut ca Domnul să nu fie din Turcia, Austria ori Rusia, de şi se admitea candidatura ducelui de Oldenburg. ruda Ţarului, totul se înlătură.

Édouard Thouvenel, care era să fie mai târziu ambasadorul lui Napoleon al III-lea la Constantinopol, cu însărcinarea expresă de a duce la capăt, contra Angliei, Austriei şi, fireşte, Turciei, chestia Unirii, străbătuse aproape odată cu Saint-Marc Girardin principatul muntean [1].

Vine din Ungaria, unde a văzut la Români „o sărăcie hidoasă", şi intră în Muntenia pe la Orşova, unde, în lazaret, află pe fratele lui Alexandru-Vodă Ghica, Banul Mihai. Drumul îl face pe apă în tovărăşia lui Constantin Ghica, fiul lui Grigore-Vodă, şi a lui Blarenberg, înrudit cu Ghiculeştii. La Vârciorova pilotul român al bărcii pe care s'a suit înfăţişează un limpede tip roman. La Cerneţi, unde se coboară călătorul, e primit în casa lui Glogoveanu: oràşelul fusese prădat la 1828 şi clădiri noua se ridicaseră pe alt loc. I s'a vorbit de Tudor, un Mazzaniello, care ar fi fost ucis într'o coliba, aflându-se la el 5.000 de galbeni în aur şi pietre scumpe! Undeva lângă apa Severinului călătorul observă rămăşiţele podului lui Traian.

Mai departe în cale, cu surugiul, care-i vorbeşte în limba lui, înţeleasă pentru Frances, Thouvenel însemnă portul femeilor, hora, Ţiganii ursari. La Craiova întâlneşte pe maiorul Fălcoianu; oraşul îl interesează, cu bazarul lui oriental. cuprinzând multă marfă germană, cu multele cârciume— o cincime din prăvălii— şi cele câteva case mari; podurile de ste-

---

[1] *La Hongrie et la Valachie, souvenirs de voyage et notes historiques,* Paris, fără dată.

jar n'au fost încă înlocuite cu un alt pavaj; şcoala centrală, a lui Ioan Maiorescu, are patru clase [1].

Lângă Olt trăsura serveşte de han drumeţului; în apropiere şi până la ţinta călătoriei, bieţi ţerani, „fiinţe degradate de miserie". La Bucureşti chiar, până trece la consulul de Châteaugiron, în lipsa otelului, Thouvenel trebui să se ducă la un Grec care oferă lângă cafeneaua lui două odăi de oaspeţi.

Dar îndată începe încântarea: „Un Frances e serbătorit la Bucureşti ca un prieten, ca un compatriot, şi adesea, în adevăr, unde se vorbeşte de noi, de literatura noastră, de Paris..., te întrebi dacă de fapt Muntenia e despărţită de dânsul prin atâtea ţeri în care moravurile şi ideile francese exercită mai puţină influenţă [2]." La teatru, unde Paolo Cervati şi Madame Wis cântă cavatine, se joacă în limba francesă *Le mariage de raison*.

Partea occidentală din societatea munteană ajunge a fi bine cunoscută străinului. O vede la teatru, unde un public, civil şi militar, străluceşte prin lux. Domnul, în frac, asistă în loja lui îmbrăcată în roşu la spectacolul care ţine până la oarele unsprezece. In zilele următoare, Thouvenel vede trecând pe străzile rele, între casele fără o potrivire armonioasă, echipagiile aceleiaşi aristocraţii şi noile droşte de modă rusească. Aceşti oameni sânt accesibili şi la ce are mai înalt civilisaţia din Apus; Florescu, directorul închisorilor, ceteşte pe Tocqueville, autorul „Democra-

---

[1] Pp. 170-1.

[2] Un Français est fêté à Bucarest comme un ami, comme un compatriote, et souvent. en effet, dans un salon où l'on parle de nous, de notre littérature, de Paris, on se demande si vraiement la Valachie en est séparée par tant de pays où les moeurs et les idées françaises excitent moins d'influence (pp. 173-4).

ției în America [1]". Mihai Ghica e un cunoscător al trecutului și are o colecție arheologică. Invățământul e în progres: Petrachi Poienaru, om umblat prin Franța și Anglia, cu privire la industria cărora a lăsat un foarte interesant și destul de întins memoriu [2], conduce gimnasiul Sf. Sava, cu cinci sute de elevi; sânt și clase complementare — un început de Universitate — pentru algebră, geometrie superioară, trigonometrie și drept; treizeci de studenți au fost trimeși la Paris [3]. Boierii ajută: ei întemeiază ligi pentru instrucție și fac școli la moșiile lor, Câmpineanu aducând pentru acest scop chiar un Frances [4]. Thouvenel cunoaște și, din noua literatură, de o altă inspirație, pe Văcărescu, pe Eliad, pe Văcărescu și pe Kogălniceanu [5].

Moravuri blânde se desfac din această cultură aleasă a claselor de sus. In adunare discuțiile se fac fără pasiune și cu datoritul respect față de adversar [6].

Călătorul s'a interesat și de ideile politice ale găzduitorilor săi. I s'a spus că „independența e visul lor, sau, dacă voiește cineva mai bine, himera lor [7]". Se plâng că „de la organisarea navigației pe Dunăre călătorii cari binevoiesc a-și primbla opt zile lipsa de ocupație la București plătesc, cu excepții rare, ospitalitatea pe care o primesc prin glume, asupra fe-

---

1 P. 176 și urm.

2 *Analele Academiei Române*, secția literară, XXVIII, p. 250 și urm.

3 Pp. 221-5.

4 Pp. 221, 225.

5 P. 225 nota.

6 Pp. 212-3.

7 L'indépendance est notre rêve, ou, si vous aimez mieux, notre chimère (p. 182).

meilor noastre, a modelor noastre şi a încercărilor noastre de reformă [1]."

Thouvenel a călătorit şi la Brăila şi până la Galaţi In portul muntean a găsit un han cu ploşniţe, dar l-a răsplătit buna primire a lui Slătineanu, organisatorul oraşului. Acesta i-a arătat cum populaţia a crescut de la trei sute de locuitori la 8.000, cum e compusă numai din creştini, Turcii neavând voie să se aşeze; la 1831 venise grâu pentru două vase, acum, în 1837, pentru trei sute; Austrieci, Englesi s'au stabilit acolo, ca şi Napoletani şi Greci. Franţa are însă o parte foarte mică în acest nou comerţ oriental: din 700 de case la 1832 una, iar în 1833 şase [2]. Călătorul e de părere că s'ar putea adăugi un vice-consul pe lângă ai Angliei, Rusiei, Austriei, Greciei şi Piemontului.

In Galaţi, încă fără cheiuri şi cu un început de oraş nou pe deal, sânt şi Genovesi şi Ionieni, pe lângă Greci. Numărul vaselor intrate în port era la 1832 de patru sute.

De aici călătoria urmează, în tovărăşia cutării princese fanariote, nepoată de Domn, o semi-Orientală exagerată la Constantinopol, pe la Reni şi Tulcea, cu negoţul de peşte şi lemne.

Câteva cifre statistice: la 1828 erau în principatul muntean 800.000 de locuitori. Intre ei şi Ţigani, cari se vând cu 100 de franci plugarul, 50 fierarul, 500 familia. Exportul se cifră la 32.640.291 piaştri pentru

---

[1] Les voyageurs qui, depuis l'organisation des bateaux du Danube, daignent promener huit jours leur désoeuvrement à Bucarest, payent, à peu d'exceptions près, l'hospitalité qu'ils reçoivent par des plaisanteries sur nos femmes, nos modes et nos tentatives de réforme; p. 183.

[2] P. 262.

1832, la 41.384.318 pentru 1836; iar importul la 27.273.000 şi 32.001.275 pentru aceiaşi ani [1].

Vice-consulul engles, Charles Cunningham[2], a dat lui Thouvenel unele ştiri comerciale pe care el le întregeşte, pentru a servi negustorii francesi din Sud.

Brăila exportă grâu de munte şi grâu de câmp, aproape de valoarea celui rusesc (100 de oca 90 lei), orz, trimes şi până la Trieste, fasole pentru Constantinopol, Livorno şi Genova, grăunţe de in, din care la 1838 s'au trimes două milioane de chilograme, piei de vite, care se trimet la Constantinopol şi în Grecia, piei de animale mici în Ardeal şi Austria, cerviş şi său, slănină, păr de porc pentru Rusia, miere (400.000 kgr. pentru Trieste), ceva cânepă şi potaş (pentru Constantinopol) şi mai des lână, ţigaie, stogoşă, ţurcană, cea d'intăiu de la oile din judeţ chiar (preţul: suta de ocă, 40-80 de lei), şi lemne din Moldova, pentru Turci. Din sarea munteană, zece milioane de ocă merg în Turcia, două aiurea, patru în ţară (25 de lei suta de ocă; pe loc, 10).

Se importă de Lipscani postav, stofe de bumbac, pânzeturi, mătăsuri; un vas engles a început bine concurenţa la Galaţi în 1838. Fierăriile stiriene, proaste, află dever. Se aduce şi vin din Persia (şi din Samos, Tenedos). 300 de vase sarde vin acum anual pe Dunăre [3].

Tot în această vreme a Domniei lui Alexandru Ghica, „M. de L***, ancien agent diplomatique", publică la Paris (Lejay editor), în 1835, un „Coup d'oeil sur l'état actuel de la Valachie et la conduite de la Russie relativement à cette province".

---

1 Pp. 245, 254, 257.

2 Broşura lui, menţionată, n'am putut-o găsi.

3 P. 357 şi urm.

E un act de acusaţie contra purtării Rusiei diplomatice şi militare în Principate, începând cu arătarea situaţiei lor după tratatele cu Turcii. In 1829 comandanţii militari ruşi schimbă cantonamentele pentru a câştiga, şi vând raţiunile soldaţilor. Unei Vistierii ca acea munteană, cu un venit de abia şapte milioane, comisia de sănătate-i cere pe lună 100.000 de lei; 10 000 de bolnavi sânt aşezaţi în spitalele militare, şi li se plătesc şi reţetele. Birul, iertat, prin convenţia de la Acherman, pe doi ani de zile, e cerut întreg după cinci luni de ocupaţie. Mitropolitul Grigorie e aruncat în exil. Până şi sălbatecul Joltuhin, silit apoi de şeful său Diebitsch a demisiona, declară că boierii au fost prea zeloşi în executarea ordinelor împărăteşti. Se fură porumbul adus din Ardeal de o societate filantropică. Ţeranii, desperaţi, femeile, cărora li se impun intolerabile cvartire, se sinucid.

Domnul pus de Ruşi, Alexandru Ghica, i-ar servi numai pe dânşii: din cinzeci de ofiţeri ai „ştabului" său abia doi sânt Români, Spiritul naţional e persecutat. Cu abia patru milioane de locuitori, Principatele sânt în mare parte pustii; o şesime din Ţara-Românească se află în această situaţie. Şi totuşi protecţia Puterilor ar face ceva din aceste regiuni, ale căror porturi, Galaţi şi Brăila, ar putea întrece Odesa[1].

* * *

J.-M. Lejeune avea de gând să scrie şi o Istorie a Moldovei, din care numai o introducere a fost publicată în *Revue din Nord* din 1837 (no. 9). Directorul revistei înştiinţează că „autorul, care a fost secretarul intim al ultimului Hospodar" (adecă Mihai

[1] Autorul crede că Ruşii au ajutat mişcarea lui Tudor (p. 5) şi vorbeşte de „Mirtza Woda" (p. 7).

Suţu, nu chiar ultimul), „propunându-şi să publice în această culegere mai multe extrase dintr'o istorie a Moldovei la care lucrează"—însemnarea manuscrisă pe margine spune: „şi la care a renunţat"—, „a crèzut că trebuie să le facă a fi precedate de această notiţă".

Fostul secretar vorbeşte, în câteva rânduri de istorie, despre Dragoş şi urmaşii lui, despre apărarea creştinătăţii, despre călcarea drepturilor moldoveneşti de către Sultani, despre pierderile de teritoriu. Descrie ţara ca unul care a cunoscut-o bine. Ca probă acest pasagiu despre Valul lui Traian: „această îngrămădire de pietre enorme, aşezate de la Bâc *(Bikul)* la Dunăre, cu atâta ordine şi simetrie, încât ar putea cineva să le creadă făcute de mână de om, dar cărora nu li se ştie nici obiectul, nici constructorii, ceia ce face ca locuitorii să spuie că e opera duhurile rele *(des malins esprits)*". Ştie că pe Ceahlău anume stânci samănă cu „o ciobăniţă şi două oi"; a fost şi el prins de farmecul naturii noastre când „masivele de teiu înflorit amestecă mireasma lor cu aceia a ierburilor aromatice care cresc de pretutindeni". Enumeră bogăţiile acestui pământ, locuit de 3-4.000.000 de oameni (50.000 de catolici) „ieşiţi din colonii romani şi din diferite populaţii slave". Se trimet la Constantinopol, anual, 200.000 de vite; se exportă în acelaşi termin 50.000 de ocă de ceară, 150.000 de piei de iepure, etc. H. Poldt a dat Academiei de Ştiinţi din Paris „ceară verde" din Moldova. Lemnul e bun şi de poduri în ţară şi de catarge pentru Turci. Vinurile de Cotnari, Odobeşti, Focşani, şi Huşi sânt ca acelea de la Frontignan.

Moravurile sânt, parte orientale, prin Turci, parte occidentale, prin Ruşi. De la 1829 doar câţiva boieri dacă mai ţin la moda turcească. S'a început,

de Cleobul, înființarea școlilor lancasteriene, s'a făcut un cabinet de științi naturale. Scarlat-Vodă Callimachi a dat țerii un nou cod de legi. Supt raportul politic, Moldova are acum o Cameră deliberativă. Dar, „de și nu lipsesc oamenii de merit, nu sânt totuși, la dreptul vorbind, printre ei nici artiști, nici oameni de litere", măcar de la Dimitrie Cantemir încoace.

Un fost ministru de marină frances pe vremea expediției din Moreia, dar pe urmă, prin vicisitudinile interne ale țerii sale, un simplu „exilat" căutând departe liniște și mângâiere, baronul de Haussez, ajunge a se ocupa de Românii din Ardeal, în cursul călătoriei sale prin „Elveția, Stiria, Ungaria și Transilvania" (*Alpes et Danube, voyage en Suisse, Styrie, Hongrie, et Transylvanie*, Paris, 1837, 2 volume).

Pe ai noștri îi vede el întâiu prin informația dată de dușmanii lor. Venind prin Banat până la Orșova și Adacalè, iar de acolo pe la Poarta-de-fier în Ardeal până la Brașov, el se grăbește a spune în notele pe care arată să le fi reprodus fără a le armonisa că Românii, „Valahii", sânt oameni mici de statură, zdraveni, de o „fisionomie dură și în perfectă armonie cu caracterul a cărui expresie este, leneși și, ca niște consecinți invitabile, o miserie și o murdărie escesive", pentru bărbați. „Munca, de orice natură ar fi, cade asupra femeilor, aproape tot așa de urâte, așa de murdare ca soții lor", care, totuși, sărmanele, ară, țese, duc copii în cârca, pe când „bărbații își trec viața culcați în vre-un unghiu de zid, sau la piciorul unui copac, așteptând acolo să li se aducă hrana. Cel mult dacă se ostenesc a înlocui tabacul care arde în enormele lor lulele", ceia ce înseamnă o evidentă confusie cu niscaiva

Ţigani tologiţi la umbră, Iar mai departe: „Bărbaţii se îmbată cu ţuică, din care fac un abus neînchipuit. Aplecarile cele mai josnice, furtul, minciuna, superstiţia cea mai absurdă, imoralitatea supt toate formele ei intră în caracterul acestui popor şi atrag după sine pentru el o stare de abrutisare şi de complectă inferioritate politică. Românii sânt un fel de paria pe cari-i despreţuieşte lumea când nu-i maltratează şi cari pretutindeni sânt coborâţi *(ravalés)* până în rândul sclavilor. Se adună cât pot în cătune *(cantons)*, unde, cu tot numărul lor mare, pe care-l creşte uimitoarea fecunditate a căsatoriilor sau a legaturilor care li ţin locul, sânt tot aşa de aspru trataţi ca în locurile unde rasa lor e un fel de escepţie[1]." E, cum se vede, scusa unei tiranii fără exemplu, exercitată asupra unei întregi naţiuni numai pentru sângele care curge în vinele ei.

Nici frumosul port românesc nu place acestui frate depărtat. El înfăţişează „un esces de miserie şi de murdărie" [2]; i se pare drumeţului că au în cap un „turban" şi că ţin lucrurile cele mai disparate în largul lor brâu. Toate localităţile româneşti ce întâmpină în Banatul unde ultimii Francesi, pe Murăş şi Bega, vorbesc „un patois amestecat cu nemţeşte şi sârbeşte" *(slave)* [3], îl desgustă. Astfel Lugojul e „une vilaine bourgade", bântuită, pe deasupra, şi de holeră[4], Caransebeşul — *Karansbeckt* — granicerilor e „o chétive et pauvre bourgade", în ciuda apropiatului „turn al lui Ovidiu". Mehadia, cu o rămăşiţă de pod roman, cu o inscripţie latină şi o piatră tumulară, cu băile cercetate de străini felu-

---

[1] P. 211.

[2] Pp. 211, 219-20.

[3] P. 211. Un Frances din Normandia lingă Theresiopol, pp. 266-7.

[4] P. 299: „cette sinistre bourgade de Lugos".

riți, e, iarăși, o „mauvaise bourgade" [1]. Satele încaltea întrec pentru dânsul tot ce se poate închipui în domeniul urâciunii și negligenței. Simple împrăștieri *(éparpillements)* de case din scânduri rău legate sau de colibe *(huttes)* în crengi împletite, pe care nu se ostenesc măcar a le unge cu noroiu", cu atât mai puțin a li adăugi coșuri și ferești *(sic : ușile sânt numai niște legături de trestii* *(barrières construites de roseaux)*, coperișurile o clădire de paie. Lângă bărbați cu căciuli și opinci, femeile desculțe trebăluiesc, copiii se zbuciumă goi ori în zdrențele rămase de la părinți. Niște duzi săddiți din ordin când era boala duzilor în Lombardia nu mai servesc la nimic. Chiar unde, în Ținutul străbătut de bune drumuri imperiale, e o cultură mai îngrijită și se strâng pomii în livezi, casa și locuitorul ei fac tot această impresie. Preoții nu dau credincioșilor nicio educație religioasă, ei înșii fiind capabili abia de a ceti slujba, ca unii ce ajung la locul lor numai prin bani dați Vlădicăi, vinovați deci de o „simonie învierșunată", și „dedându-se fără pudoare la pasiunile cele mai degradante". Și, cum baronului legitimist nu i se pare că atâta ajunge în sama Românilor, el adauge că acești oameni atât de săraci n'ar putea face un șfert de „leghe pe jos", și de aceia merg în cete de treizeci-patruzeci, călări „à la hussarde" ca niște Cazaci sălbateci [2].

Și totuși aici e Austria! Turcii n'au rămas decât la Ada-Calè, unde casa Pașei, cu zidul de cârpiciu, cu acoperișul de șindilă și scări de ramuri rupte, adăpostește copii livizi și o duzină de Turci tărcați și desculți. Șeful insulei apare în redingotă albă pe o jiletcă galbenă și cu pantaloni de nanchin usați; cu fe-

[1] Pp. 272-3, 277.
[2] P. 274 și urm.

sul în cap, învârte degetele pentru distracție, se bate pe burtă, dar, până la cafea, pe care oaspetele o iea până la drojdii, înecându-se — pipa e oprită de noul regim turcesc, pentru funcționari—, el pune visitatorului întrebări despre cariera lui și face glume care-l arată bine informat asupra rolului pe care l-a jucat amiralul la Alger. Doar brațul alb al unei femei din harem dacă mângâie pe călător de atâtea aspecte disgrațioase. „Totul arată", spune el, „miseria; totul inspiră și vădește tristeța și urâtul *(l'ennui)* în aceste ziduri dărăpănate unde sânt țercuiți *(confinés)* trei sute de Turci și aproape atâția Greci",— zi: Români [1].

In două locuri, tot după spuse, baronul frances se ocupă de principatul muntean, unde n'a călcat. Știe că acolo se petrece o înceată desfacere de Turci, că modele francese pătrund, că se poartă frac și se cetesc ziare apusene [2]. Dar aiurea-și închipuie serios că populația Țerii-Românești e compusă din „Sciți" peste cari s'au așternut — Germani, stabilindu-se cu vremea și „o limbă comună, care s'a format din slavonă și latină, având multă afinitate cu limba italiană". Cât despre starea actuală a locuitorilor, „felul de a trăi al Valahilor se deosebește puțin de cel ce caracterisează starea sălbatecă. Nu cunosc nici științile, nici artele". Stăpâniți formal de o religie fără morală, cu popi țerani, „degradați", cari admit îngropări barbare, ei se împacă ușor cu dumnezeirea postind jumătate de an ca să aibă voia de a săvârși orice crime, care sânt foarte dese, și numai omorul se pedepsește, cu spânzurătoare, singura osândă de care se tem. Țuica-i îndobitocește. La oi pentru băieți, la furci pentru fete — în țara unde femeile,

---

1 P. 292.
2 Pp. 284-5.

cu copiii după gât, torc mergând—, aceasta ar fi singura educaţie a unui popor rămas în urmă[1]. Cum se vede, prietenii Bănăţenilor erau şi prieteni ai fraţilor lor de peste Cerna.

Ardealul însuşi, văzut direct, corectează multe din aceste impresii despre Români. Dacă drumul, frumos nu trece pe lângă sate, fiind astfel „o pânză fără colori, închisă într'un cadru strălucit" *(magnifique)*, — şase aşezări în lungul a treizeci de leghi—, dacă şesul următor e „frumos ca imensitate, sărac ca detalii", daca Deva e şi ea, ca şi localităţile banăţene, un „méchant bourg", adăugindu-se că, afara de castel şi de resturile întăriturilor, e atât de urâta că nu merită titlul de reşedinţă de comitat, nici chiar acela de oraş, dacă drumurile n'au a face cu cele din Banat, Sibiiul place Francesului prin străzile largi, prin frumoasa piaţă şi umbrita primblare, prin buna aliniare şi cuviinciosul pavaj, ca şi prin Museul şi Biblioteca Bruckenthal, prin cele două şcoli militare bine ţinute, prin asilul de orfani, prin societatea prietenoasă. Pe la Alba-Iulia, simplă „grande bourgade", cu un arsenal, cuprinzând steaguri luate de la Turci, cu monetăria, cu biserica veche în care mormântul vechiului Hunyadi e confundat cu al nepotului, regele Matiaş, şi în sfârşit cu cetatea unde călătorul nu vrea să vadă temniţa lui Horea, se ajunge la Cluj. E un oraş cu străzi drepte, binişor aliniate, cu trăsuri elegante, cu saloane, foarte primitoare pentru dânsul, ca la Paris, Londra sau Viena, La Oradea-Mare în schimb fusese un foc cumplit, care ţinuse trei zile, distrugând şi o mare casarmă, aşa încât străzile erau cloace şi lumea petrecea în bărăci. „Din toate aceste oraşe ale Ungariei, Oradea-Mare ar fi aceia pe

[1] P. 315 şi urm.

care aş raspinge-o *(détesterais)* mai mult ca locuinţă [1]."

Ardealul i se pare o ţară închisă, fără debuşeuri pentru agricultură, fără industrie — afară de postavul exportat peste munţi —, împiedecată de vămi grele la hotare, bântuită de boli şi osândită la sărăcie [2]. Dacă sânt oameni pe cari nu-i poate uita — *oublier mes hôtes de Transylvanie? Jamais* [3]—, e vorba numai de supţirea pătură dominantă, maghiară, care l-a primit în castele luxoase şi în saloane unde i s'a părut că s'ar vorbi şi româneşte [4].

Cât priveşte ţerănimea, a văzut-o: cărăuşi dormind pe drumul Orăzii, lângă focuri de drumul mare, ciobani păscând oile ori vitele, în umbra salcâmilor de către Dobriţin, aproape de drumurile pe care le înseamnă puţuri cu cumpăna „asemenea cu cele din pustiurile Africei" [5], ori şi prin sate, despre care, aici, are impresii deosebite şi chiar contradictorii. Când vorbeşte de bordeiele în care băciuiesc oameni murdari — şi se miră că nu vede şi cerşitori la răspântii [6]—, când portul „dacic" începe a-i plăcea şi vorbeşte de oamenii cu „trăsăturile pronunţate, cu proporţii frumoase, cu statura sprintenă *(taille élancée)*", de femeile cu lungi gene de abanos, cu o gură care nu zâmbeşte decât ca să arăte dinţii admirabili, cu un profil ascuţit, cu o talie mlădioasă şi o neînchipuită desordine a toaletei, prin care totuşi se vede străbătând cochetăria" [7].

---

[1] Pp. 299 şi urm., 332 şi urm., 345-9.
[2] Pp. 305-6, 312. Cf. şi pp, 19, 25, 32.
[3] P. 340.
[4] P. 343.
[5] Pp. 349-52.
[6] Pp. 308-9.
[7] Pp. 310-2.

O carte întinsă şi de o deosebită importanţă e aceia a lui Raoul Perrin, apărută la 1839, *Coup d'oeil sur la Valachie et la Moldavie.*

Pentru el, care „a stat mai mult" în Muntenia[1], „Moldo-Valahia" e „un mic regat împărţit în două părţi", un „punct de privire *(mire)* intermediar", un „jalon indicator al Moscovei spre Constantinopol", nişte ţeri „interesante, prea mult timp trecute cu vederea *(méconnues)* şi neglijate", care „pot şi trebuie să hotărască *(entraîner)* ele cumpăna ursitelor orientale". Limba e „alcătuită din slavoneşte, din italieneşte şi latineşte, sămănată cu câteva cuvinte barbare, dar a căror întrebuinţare se pierde din ce în ce mai mult". Ea dă o prosă „uşoară, curgătoare şi măgulitoare pentru urechi", iar poesia „e în stare să primească traducerea tuturor capodoperelor străine", fiind „plină de eleganţă şi eufonie"[2]. Ambele ţeri formează o deplină şi absolută unitate naţională: „Interesele celor două principate sânt colective şi sânt atâtea raporturi în origine, e atâta paritate în putere, atâta afinitate în moravuri, atâta unitate în acţiune, încât a trata de unul e a vorbi de celalt fără a greşi faţă de exactitudine şi de adevăr[3]."

Populaţia ţerilor, a căror obârşie e arătată fugar (doi şefi români veniţi din Ungaria), se ridică la 2.000.000 în Ţara-Românească (cu 100.000 de Ţi-

---

[1] Nous parlerons plus longuement de la Valachie que de la Moldavie, parce que nous y avons fait un plus long séjour (p. 2).

[2] La prose en est facile, coulante et flatteuse à l'oreille, et la poésie, apte à recevoir la traduction de tous les chefs-d'oeuvre étrangers comme à les traduire elle-même, est pleine d'élégance et d'euphonie (p. 6).

[3] Il y a tant de rapports dans l'origine, tant de parité dans la force, tant d'affinité de moeurs, tant d'unité dans l'action que traiter de l'une c'est parler de l'autre sans manquer à l'exactitude et à la vérité (p. 2).

gani) şi anume în Muntenia 129.569 familii în 1.983 de târguri şi sate, iar în Oltenia 43,216 familii în 766 sate.

Ei locuiesc un pământ care-i e bine cunoscut călătorului prin mai multe şederi acolo, din care cea din urmă la 1835[1], şi prin drumuri cu poşta, pe care o descrie, cu podorojna luată la plecare, cu „postaşul" şi trăsura lui ca o treucă, având la cei opt cai — dintre cari trei fără scări şi zăbale— hamuri de frânghie şi osie de lemn negeluit, în scoarţa lui[2]. Se descriu frumos cursurile râurilor[3]: Râmnicul, Buzăul, Ialomiţa, vioaie şi cochetă, accidentată cu cascade spumoase şi scânteietoare *(pétillantes)*, Milcovul pitoresc, Teleajenul, care „îmbălsămează" atmosfera cu bielşugul irisat al florilor şi al plantelor aromatice care-i mărgenesc malurile, aruncă în aier mirezmele *(leurs effluves odorantes)* şi servesc ca retragere la mii de păsări cu penele strălucitoare", Prahova, „mândra, capricioasă *(fantasque)*, abundenta *(l'opulente)* Prahovă, care, în mijlocul alergării ei învârtite *(sinueuse)*, sucită *(replié)* ca spinarea unui şarpe, şuieră în muntele care i-a deschis o albie în coastele lui, îşi face un drum în mijlocul stâncilor, spinilor *(des ronces)* prăvălişurilor *(des éboulements)* şi târăşte îndelung cu dânsa aurul, argintul, plumbul şi toate mineralele pe care le-a desfăcut de păreţii pietroşi ai Carpaţilor[4]". Cu toate criticele

[2] E vorba de Mircea, de Neagoe, de Bucur şi Bucureşti. Fanarioţii sînt o „race vagabonde et mercenaire". Ioan Mavrocordat ar fi fost otrăvit cu tabac, Ioan Suţu, „Ioan" Ipsilanti spînzurati, Alexandu Suţu decapitat (p. 14).

[3] „Lors de notre dernier séjour à Bukarest en 1835" (p. 29). A fost şi în Ardeal, jucând la cântec de Ţigani (pp. 67-8).

[4] Pp. 55-6.

[1] P. 51.

lui Alphonse Royer, „notre spirituel touriste”, clima i s'a părut sănătoasă, cu toată guşa din munte şi frigurile de baltă.

Producţia acestor locuri e foarte bogată. Creşte grâu mult, porumb şi cartofi, în Muntenia. Toţi copacii se prind uşor. Vinul de la Râmnic şi din Craiova e ca acel de Vouvray, Salins, Poligny, Arbois: îmbată uşor şi ar putea şi ucide. Caii, aprigi, biruie orice comparaţie [1]. Sânt turme de oi, de porci până la 30-40.000, iepuri, din cari unul costă 30 de parale, cel de casă 5, pe când găina e cu 18, curcanul cu 24, raţa cu 10. Intre minerale se enumeră platina şi manganesul. Sarea ocnelor se exportă la Galaţi şi Brăila — şi pentru Crimeia, pentru Caucas, pentru Turcia şi Serbia.

Cele două Capitale sânt înfăţişate viu, mai ales cea munteană, cu 130.000 de locuitori în cinci cartiere sau colori, având-şi fiecare comisarul, subcomisarul şi dorobanţii Agiei. Dacă Dâmboviţa sticleşte la soare „ca un Pactol”, oraşul e „departe de a fi frumos”, cu cele 1.500 de străzi nepavate sau rău pavate, pe care rătăcesc 30.000 de câni, vânaţi de Ţigani. „Oraşul nu presintă ochiului decât o aglomeraţie neregulată de case fără structură, fără gust, fără curăţenie, de străzi întorţochiate, triste, schilave, în mijlocul cărora nu afli iarna decât un noroiu negru, des, şi vara un praf alb şi arzător.” De altfel, dacă aici sânt multe râpi, „la Paris chiar, una şi indivisibilă cetate a frumosului şi urâtului, nu se află oare la fiecare pas, pe pragul porţii, ba chiar înlăuntrul curţilor, o cloacă glodoasă? Nu eşti asfixiat de exhalaţiile bituminoase şi gazoase care te apucă de gât

[1] Jamais nous n'avions rien vu de comparable à ces nobles animaux dans leur fougueuse ardeur (p. 46).

şi ţi se suie la creier[1]?". Sânt 97 de biserici şi 9 mânăstiri, alte 8 cu *h*anuri, 10 mai mici, pe lângă o biserică catolică, câte un templu calvin şi luteran, o biserică armenească şi două sinagoge. I se par pitoresce turnurile acoperite cu zinc, sprijinitoarele de clopote în formă de *H*.

Pe aceste uliţi orientale se poartă o lume foarte amestecată. Boierii bătrâni apar în „portul lor bogat şi maiestos", cu tunca roşă şi albă, cu papucii galbeni, apoi ciocoii, cari i se par călătorului nişte boierinaşi de ţară, *gentillâtres campagnards*, „tot aşa de vanitoşi şi de plini de pretenţii ca şi cei d'intăiu oameni din principat", neguslorii, „amalgam cu neputinţă de definit de popoare răsăritene": cei de la ţară purtând şlicul, vesta cu mâneci mari, pantalonii „à la mamelouk", „şalvarii umflaţi pe picioare", cizma până la genunchi. Apoi Evreii murdari, „cu barba creaţă şi unsuroasă, cu căciula de blană pătată, anteriul de pielea dracului (*sa soutane de serge)* lucios şi mânile cârligate şi pământii", asemenea cu „un sac de cuir noir qu'on vient de rouler dans l'huile et le cambouis", ţeranul cu opinci. „Infăţişarea tărcată *(la bigarrure)* poporului de jos care, la anume oare, în anume zile, se poartă pe străzile noroioase ale Bucureştilor presintă la întăia vedere un mosaic omenesc une ori interesant, une ori hidos de miserie şi de necurăţenie[2]."

Iaşul e „anost *(morne)*, trist şi plicticos: niciun motiv de distracţie, de bucurie, de fericire; nimic decât mutre lungi trase, parcă ar fi obosite de o lungă abstinenţă". Totuşi în acest vast oraş cu 40.000 de locuitori se văd mai multe case europene[3].

---

[1] Pp. 13, 51.

[2] P. 23.

[3] P. 60. — Din Moldova mai pomeneşte oraşele „Sorrocha, Romanow, Isckeff" *(sic)*.

Domnul muntean e bine cunoscut lui Perrier, care „de mai multe ori a avut prilejul de a se apropia de dânsul, de a se aşeza la masa lui, de a-i vorbi în particular", aşa încât poate spune că „afabilitatea manierelor lui, alegerea expresiilor şi varietatea cunoştinţilor lui l-au sedus"; călătorul i-a făcut şi un raport, cerut [1]. Dintr'o „familie usurpatoare", Vodă e un om cult, cu gust pentru arte, cu zel pentru industrie, care primeşte uşor şi ştie a se face iubit. Fisiceşte, la vrâsta de „35-40 de ani", e înalt, sprinten, imposant, cu un mers nobil; „faţa-i brună e tare caracterisată". Modern în aspectul şi mişcările sale, şi-a lăsat, din barba de boier, mustăţi şi imperială; apare la teatru şi la primblare în frac şi cu pălăria francesă, în legătură cu armata însă poartă uniforma unui general de divisie. L-a văzut judecând: la rostirea sentinţei el se ridică, priveşte la sabia lui loveşte de trei ori cu toporul şi, după ce a vorbit, dă osânda scrisă armaşului [2]. Mihai Sturza din Moldova primeşte şi el bine, cu o „afabilitate cu totul francesă", fără etichetă şi mândrie [3].

Despre boierii munteni sânt ştiri exacte [4]. Crede că în adevăr ei n'au niciun sentiment omenesc faţă de robii lor ţigani, pe cari-i chinuiesc în tot felul, cu smulgerea pleoapelor, îngroparea de vii, tăierea nasului, etc. [5]. Femeilor li place de mese, de plăceri, de plimbări; stau pe divane tăcute, cu ciubucele, ori, seara, se plimbă în trăsuri, şi până la Băneasa,

[1] Pp. 15, 16, 37.

[2] Pp. 18-19.

[3] P. 61.

[4] E vorba şi de „ministrou den laountrou", de „obiceiu pementule", de logofătul „bissaritschesk" (p. 16).

[5] P. 29. — Şi numără exact la 6.000 pe întepaţii lui Vlad Ţepeş *(ibid.)*.

Herăstrău, Colintina, Mărcuţa, Pantelimon, Plumbuita, Leordeni chiar, unde află dulceţi şi chiar îngheţată. Dar sânt oameni foarte primitori, plăcuţi, doritori de progres. Ţin mai ales la Francesi, în cari văd „resumatul cel mai complect al civilisaţiei europene". Femeile lor, „în general frumoase, sânt escelente musicante". Ospitalitatea lor e plină de „acel *bon ton,* acel caracter întipărit cu orientalism, pe care nu l-ar răspinge *(renieraient)* plăcutele noastre Parisiene. Ele tratează orice conversaţie într'o limbă francesă tot aşa de pură, aşa de corectă, aşa de aleasă ca aceia a locuitorilor din Blois *(Blaisois)*" [1]. Au deprins jocuri apusene şi, la baluri, la balurile mascate, cadrilul şi mazurca sânt preferate. Follet face avere vânzând articole de modă de Paris [2]. In Moldova numai limba francesă se vorbeşte la Curte, şi Teatrul frances din Iaşi dă vodeviluri cu actori „mai mult ca pasabili, şi, multe din sălile noastre din provincie nu au ca dânşii" [3].

Ţeranii sânt mari, zdraveni, sprinteni, dar gravi, cu oarecare asprime *(rudesse)* în vorbă; femeile lor svelte, cochete, bune, primind bine în căsuţele lor [4]. Sânt însă superstiţioşi şi se lasă conduşi de cei 11.700 de preoţi în principatul muntean. Popa înlocuieşte şi pe medic, făcând bani. „E un lucru curios să vezi că beatitudinea radiază pe faţa bolnavului, când, plecat pe o frunte palidă şi zbârcită, slujbaşul, cu un glas desmierdător *(câlin)* şi dulceag *(doucereux)*, debitează făcătoarele-i de minuni molitfe [5]." Maica

---

[1] P. 33 şi urm.

[2] P. 32 şi urm.

[3] Beaucoup de nos salles de province n'en possédent pas de semblables (p. 61).

[4] Pp. 32-3.

[5] P. 53

Domnului de la Sărindar e dusă şi în casa lui Vodă pentru mninuni.

Armata e bună la Munteni, unde sânt 28.000 de oameni, supt Spătar, Clucer, coloneli şi locotenenţi-coloneli. 4.500 de oameni se află la Bucureşti, în căsărmile de la Dealul Spirei şi Malmaison, împărţind grija poliţiei cu seimenii şi dorobanţii Agăi. Imbrăcaţi cu uniforma franco-rusă, de postav din Moravia şi Silesia, sânt buni militari. „In această clipă chiar, dacă ar fi comandaţi de oameni destoinici, instruiţi în strategie, i-ai vedea, cu exactitatea ce aduc în serviciu şi regularitatea scrupuloasă a ţinutei lor, reluând răpede între celelalte naţii rangul pe care-l cuceriseră în timpul barbarilor, când opuneau cea mai vânjoasă împotrivire unor duşmani de trei ori mai mulţi ca număr şi pe cari totuşi îi siliau adesea a se da înapoi[1]." „Trimeteţi un batalion de infanterie român înaintea vrăjmaşului, şi veţi regăsi la cel d'intăiu prilej eroica îndărătnicie a Scitului şi a Dacului. Dacă trebuie să meargă, ei înaintează în faţa gurii fumegânde a tunului; dacă-i comanzi să se oprească pentru a ţinea în loc falangele inimice, nu se vor înapoia *(fléchira)*, ca un zid de aramă, strâns, compact, neatacabil[2]." Ruşii i-au organisat pentru a şi-i avea la îndemână.

Cultura e înapoiată. Ar fi chiar ca în veacurile al XII-lea şi XIII-lea[3]. Se traduce din Lamartine, din Hugo, de către Văcărescu, se cetesc şi ziare româneşti în cele trei cafenele noi din Lipscani[4]. Sfântul-Sava are o bibliotecă. Domnul muntean a făcut ateliere

[1] P. 25.
[2] P. 26.
[3] P. 31.
[4] Pp. 6. 34.

de lacătuşărie, fierărie, arămarie într'o mahală [1]. „Moldovalahii sânt îndemânateci, plini de iscodire *(génie)* şi de înţelegere: cine i-ar putea împiedeca de-a ajunge la acelaşi scop ca vecinii lor din Germania"? „Ţara-Românească de la suirea în scaun a lui Vodă-Ghica trimete pe fiece an în Europa tineri meniţi studiului legilor [2]". Mai mult nu ştie oaspetele nostru.

Ca încheiere, el cere „Franciei şi Angliei să păzească bine. Moldo-Valahia e chemată a juca un mare rol, cel mai mare rol poate în chestia Orientului. Europa să deschidă ochii şi să se opuie răpede la aceia ca Rusia, această mare navalitoare, care nu cunoaşte nici zăgazuri, nici hotare, să facă din cele două principate ce vrea să facă azi din Polonia: un Stat fără naţionalitate, fără nume, de şters de pe hartă pentru a-l cufunda în uitare". Cu o Constituţie ca pentru dânsa, ocrotind şi iniţiativa străina, această ţară s'ar ferici, pentru ea şi pentru civilisaţia lumii [3].

Cartea, întinsă, luxoasă şi foarte frumos ilustrată care poartă iscalitura prinţului rus Anatol de Demidov, mai târziu soţul princesei Matilda Bonaparte, dar a fost fără îndoială scrisă ori măcar revăzută de colaboratorii francesi ai acestuia, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie,* Paris 1840 [4], e, şi afară de splendidele ilustraţii, unul din cele mai bogate izvoare cu privire la epoca regulamentară în Principate.

---

[1] Ar fi fundat şi fabrici de postav şi pînză (p. 37).

[2] La Valachie depuis le dernier avènement du Hospodar Ghika envoie chaque année en Europe des jeunes gens destinés à étudier ses lois (p. 20).

[3] Pp. 27, 39-40.

[4] Scrisorile de basă, în *Esquisses d'un voyage dans la Russie méridionale et la Crimée,* Paris 1838.

Şi această ceată de călători vine din Apus pe Dunăre, în tovărăşia altor Francesi, cari şi ei ţintiau spre Bucureşti, şi a unui negustor armean. Se trece pe la Orşova, încă un centru mic, cu lazaret de graniţă, pe la Cerneţi, care constă dintr'o singură stradă cu prăvălii şi mărfuri murdare. Fiind Duminecă, lumea se prinde în danţ, al cărui cap îl ţine un sergent din noua miliţie, iar musica o dau doi Ţigani.

La Giurgiu, aceia dintre drumeţi cari nu-şi pot continua calea spre Capitala munteană văd biserica, nouă, a Sfântului Petru, prăvălii şi cafenele, două-trei hanuri în care lumea doarme pe biliard. La bâlciu stau întinse corturile, focuri pâlpâie. Ţiganii cântă, şi se învârteşte hora. Elementul occidental îl represintă doar agentul navigaţiei, un farmacist care ştie italieneşte. Iar către Bucureşti se vede o mănăstire cu turn înalt şi han, plus un dulap-scrânciob. Zugrăveala înfăţişează animale, boieri, soldaţi, Turci. In cârciuma vecină răsună cântecele. De aici, de la Dărăşti, apoi, nu se întâmpină nimic până la capătul drumului.

Călătorii sosiţi întaiu află în Bucureşti pentru găzduire „clubul nobililor”, dese ori pomenit şi până acuma, cu teatrul alipit de dânsul. Două odăi pot primi oaspeţi. In curte, Ţigani pradă bagajele. Domnul însă va trimete un ofiţer ca să dea ajutor străinilor.

Cei ce vin pe urmă sânt îndreptaţi de nişte Evrei la han. Află un căpitan care-i conduce la un Italian.

Oraşul, împărţit în cinci cartiere, cu comisarii lor, cu străzile strâmbe (a croitorilor, a blănarilor, etc.), rău pavate, cu multe case de lemn, cu lipsă de armonie între clădiri, cu cafenele proaste, cu mulţi Evrei, displace. Nu interesează bisericile, singurele monumente istorice. Dar se relevează Museul de istorie naturală, Biblioteca, în care se păstrează 7.000 de vo-

lume, Colegiul, cu elevii în uniformă, Nu se uită „şcoala de arte şi meserii pentru soldaţi"[1], spitalul militar al d-rului Mayer şi cel de la Pantelimon. Se dau ştiri precise despre populaţie: 2.598 boieri, 5.757 oameni ce atârnă de ei, 436.604 locuitori obişnuiţi, 256 preoţi şi 1.058 persoane în legătură cu ei, plus 137 călugări, pe lângă 2.583 de Evrei, cu ai lor, 1.795 de sudiţi străini şi 10-12.000 de persoane în trecere. Sânt 10.074 de case, pe lângă 95 de biserici şi 26 mănăstiri, apoi trei tipografii şi două spitale.

De Alexandru-Vodă Ghica se vorbeşte încă de la început cu laude mari. Condus de adiutantul de Grammont-Louvigny, Demidov e primit de prinţ într'o odaie împodobită cu portretul lui Chiselev. Intâlneşte o foarte bună primire şi o „conversaţie uşoară şi spirituală asupra tuturor subiectelor care ocupau atunci saloanele Apusului". Omul, cu o „fisionomie blândă şi senină, care inspiră de la început încrederea", are „toată înfăţişarea unui gentleman", „cuvântul îi e neted şi uşor şi vădeşte un spirit înalt", „cunoştinţi solide şi variate, vederi nobile"[2] Fraţii lui, Mihai Banul şi Constantin Spătarul, care pofteşte pe oaspeţi la o revistă militară, îi samănă. E poftit şi la casa de ţară a lui Vodă, în satul vecin, „Scufa", — căci în oraş, după focul de la 1812, nu s'a refăcut Curtea, şi Ghica stă acasă la el, cu cumnatele şi ofiţerii de serviciu. La ţară, petrecerea e în grădină, cu Ţiganii cari cântă bine pentru danţ;

---

[1] P. 145.

[2] Accueil plein de grâce et de cordialité... Conversation aisée et spirituelle sur tous les sujets qui occupaient alors les salons des l'Occident... Tous les dehors d'un gentilhomme... Physionomie douce et grave, qui inspire tout d'abord la confiance; sa parole est nette et facile et décèle un esprit élevé... Connaissances somides et variées, vues éclairées.

Domnul face să se transcrie melodia horei pentru a o dărui oaspeţilor [1].

Despre boierime are o ideie bună. A fost la Banul Filipescu, cu prilejul unui bal, şi el spune că „nu cunoaşte vre-un oraş din Europa unde să se poată aduna o societate mai desăvârşit plăcută, unde cel mai bun ton se arată necontenit împreună cu cea mai dulce veselie”[2]. In ţara unde fracul e vecin cu işlicul şi care „a adoptat de la început plăcerile şi mişcările libere ale Apusului[3]”, gazda poartă încă benişul pe care i se răsfiră barba albă. La teatru, unde se represintă *Semiramida* şi *Flegme et Ruse,* Voda asistând în frac, e aceiaşi bună rânduiala; în Adunarea Obştească, unde, dus de Mihai Ghica şi de un Cantacuzino, Rusul vede ofiţeri alături de boieri vechi şi noi — erau patruzeci şi trei de membri numai — şi aude discursul lui Ştirbei, ministru al Justiţiei, se observă, înaintea puţinilor spectatori, o „conversaţie politicoasă”. Intre ofiţeri sânt de aceia cari, cum e colonelul Filipescu, crescut în Franţa, nu se deosebesc de foştii lor colegi din Apus. Demidov constată că „nicio societate europeană n'a fost mai activă în a-şi face calea spre bine, peste toate piedecile de care era îngrămădită”[4]. Acei cari „au plătit ospitalitatea Bucureştilor cu moneda spiritualului lor sarcasm

[1] V. şi pp. 180-1.

[2] Je ne connais aucune ville en Europe ou l'on puisse réunir une société plus complètement agréable, où le meilleur ton se montre constamment uni à la plus douce gaieté.

[3] C'était là un emblème bien vrai de la situation de ce pays qui a adopté tout d'abord les plaisirs et les libres allures de l'Occident.

[4] Aucune société européenne n'a été plus active à se frayer un chemin vers le bien à travers tous les obstacles dont son ancienne route était encombrée.

nu vor tăgădui, căci doar ştiu destul de bine istoria, că sânt naţiuni care datează de patruzeci de ani regenerarea lor politică şi morală şi care nu sânt de loc mai bogate în principii" [1].

Totuşi mai departe în această lucrare alcătuită din contribuţii diverse conversaţia clasei de sus româneşti e taxată de frivolă şi se spune că această clasă nu s'a desbrăcat încă de „învelişul noroios" *(la croûte fangeuse)*, care-i împiedecă strălucirea[2]. Slugile luxoşilor boieri sânt în zdrenţe, casele neîngrijite, Ar prefera mai curând pe ţeran, pe care numai să-l vezi şi-ţi câştigă interesul [3]. Rasa e evident romană: se recunosc chipurile de pe Coloana lui Traian şi figurile din Trastevere la Roma [4]. De şi puţin religioşi, săvârşesc foarte rar crime [5]. Lipsesc cerşitorii; superstiţia la ei este „o poesie tradiţională"[6].

Plecând din Bucureşti la 17 Iulie 1837, cu două trăsuri cumpărate, la care se înhamă „patruzeci" de cai, — şi ştafeta, dată de cârmuire, aleargă înainte—, călătorii trec Ialomiţa, făcând cunoştinţa casei căpitanului de postă, a dorobanţilor, a Ţiganilor de laie din drum, şi, peste Buzău, cu episcopia, se îndreaptă spre Râmnic, unde, după o noapte petrecută în trăsură, îi primeşte casa boierului Niculescu, clădită

[1] Les narrateurs si peu indulgents qui ont payé l'hospitalité de Bukharest avec la monnaie de leur spirituel sarcasme ne nieront pas, tant il savent bien l'histoire, qu'il est des nations qui datent de quarante ans leur régénération politique et morale et qui ne sont guère plus riches en principes (p. 135).

[2] P. 185.

[3] Rien qu'à le voir on se sent intéressé en faveur du paysan valaque (p. 185).

[4] P. 151 şi urm.

[5] Pp. 166-80,

[6] P. 168.

„în gust italian”, dar cu cerdac liber; mai observă acolo şi un „castel de cărămidă”, „de gust turcesc” (lângă biserica zidită de Mihai Cantacuzino). La Focşani, cu mulţi Evrei şi un Hôtel de France, ţinut chiar de un Frances— este şi un misionar de aceiaşi naţie, foarte înăcrit—, se face un nou popas: i se pare lui Demidov că ar fi „douăzeci” de biserici la Munteni, iar la Moldoveni nu mai puţin ca „şeizeci”. Ispravnicul care cată să înlesnească drumul mai departe e Gheorghe Razu.

Părăsind Ţara-Românească, călătorul presintă bogatele statistice pe care i le pusese la îndemână, de sigur, consulatul rusesc. Sânt în Principat 22 de oraşe, 15 târguri, 3.560 de sate şi 338.322 de case, plus 3.753 de biserici, dintre care 1.364 de piatră, şi 202 mănăstiri (închinate, 123). Populaţia se împarte astfel: 944 de familii boiereşti, 4.195 neamuri şi postelnicei, 6.820 preoţi, 2.740 diaconi, 2 920 slujbaşi bisericeşti, 14.158 Ţigani boiereşti, apoi văduve şi infirmi, 13.127, scutiţi pentru slujbă, 1.078, pentru oaste 3.436, sudiţi 3.729; plugari sânt 27.291, Bulgari 5.179, mazili 3.258, negustori 4.810, meşteri 4.130, Ţigani ai Statului 5.635, călugari 2.618, vagabonzi 1.519. Se face socoteala birului astfel: 8.210.670 cel obişnuit, 121.645 mazilii, 147.860 Ţiganii, 438.970 patentele, 2.500.000 salinele, 1.405.050 vămile, 2.000.000 alte izvoare. Ele se cheltuiesc astfel: tributul la Poartă: 1.400.000, lista civilă 1.600.000, justiţia 2.158.440, administraţia numai 1.857.480, poliţia, deosebit, 360.540, armata 2.750.000, dar pentru dorobanţi un alt capitol, de 179.210; poştele 1.107.418, carantinele 600.000, podurile 200.000, pavagiul Bucureştilor singur făcând 48.000, lemne la autorităţi 80.000, închisorile 70.000, pensiile 1.500.000, pentru cerşitori 100.000, pentru copiii găsiţi: 100.000, pentru spitale:

150.000 (Mitropolia ţiind orfanii, bolnavii şi şcolile), instrucţia 350.000, mănăstirile 22.000. Industria e represintată numai prin fabrici de pălării, de testemele, prin cele 2.299 de mori de apă, faţă de şase mori de vânt şi nouă cu cai; în ultimii patru ani „fabricile" s'au sporit cu 631; s'a început lucrul la Baia-de-Aramă [1]. Comerţul extern presintă acest bilanţ pe 1831-5: 31.848.076 importul şi 49.159.585 exportul. Se dă şi statistica animalelor [2].

Insemnarea şcolilor şi a oştirii e particular de interesantă. Sânt, afară de Colegiul de la Sf. Sava, cu clase primare, de umanioare şi complementare, şi de şcoala primară de la Sf. Gheorghe Nou, de alte 22 de şcoli particulare, tot la Bucureşti, şi de pensioane: trei de băieţi, două de fete, populaţia şcolară în Capitală fiind de 1.745, acestelalte şcoli în cuprinsul Principatului: la Craiova, Colegiul, şcoala Sfinţilor Apostoli, un pension şi 26 de şcoli în judeţ, dintre care 12 ale Statului. Numărul total e în ţară de 3.872, fără a pomeni şcolile preoţilor şi dascălilor, lângă biserică [3].

Noua oaste se compune din trei regimente, a 5.000 de oameni; zece ofiţeri sânt pe lângă Domn.

Drumul prin Moldova se face prin câmpii înflorite. La Bârlad primeşte ispravnicul, care n'are însă, în casa curată, decât două canapele, aşa încât unii din călători dorm şi pe jos. Ţara nu se pare destul de cultivată, şi se aruncă şi aici ideia unei colonisaţii cu străini [4]. La Iaşi se întră cu o escortă de doisprezece călăreţi: când trăsurile trec pe podul de bârne, Evreii, curioşi, apar la uşi şi la ferești, salutând. La Otel Petersburg, cu picturi şi slugi în fireturi, aşteaptă o-

---

1 P. 170 şi urm.
2 P. 189.
3 Pp. 169-70.
4 P. 199.

fiţeri, se presintă Aga în portul lui bătrânesc, se dă o gardă de poliţişti, dar noaptea se petrece pe masa de biliard sau pe saltele întinse jos.

Şi aici cel d'intăiu gând e la Domn. Mihai Sturza locuieşte în casa lui particulară, căci şi aici Curtea arsese. Aspectul palatului improvisat e milităresc. Mihai-Vodă, abia de patruzeci de ani, dar bolnav de griji, apare ca un om de o conversaţie plină de vervă, arătând o „instrucţie puţin obişnuită". Se înfăţişează ca devotat ţerii şi spune că şi-ar da averea lui numai să dispară umilinţa tributului anual. Foarte amabil, el cercetează la otel pe cneazul rus [1] şi-i trimete musica ungurească a corpului de mine ca să-i cânte la prânz.

Iaşul are şi lucruri care pot interesa. Pe străzile une ori largi, cu un început de pavaj [2], se văd şi case moderne curate, cu largi curţi. Supt stâlpii de lemn din Strada Mare se poartă Evreii, cari întreţin un negoţ vioiu. Se vând stofe, fierării; zarafii sună rublele înaintea trecătorilor. Este chiar o librărie şi un cabinet de lectură francesă, trei tipografii. Intre biserici, mai puţine ca la Bucureşti, se deosebesc Trei Ierarhii, unde se văd admirabilele tapiţerii care înfăţişează pe membrii familiei lui Vasile Lupu. Pe lângă „Colegiu" (Academia Mihăileană), este societatea de medici şi naturalişti, care a strâns o remarcabilă colecţie [3]. Spitalul Sf. Spiridon ţine 200 de bolnavi.

Demidov cu însoţitorii săi trece apoi la Sculeni şi de acolo în Basarabia.

Şi aici, la plecare, se dau statisticile pe care ştim

---

1 P. 203 şi urm.

2 Costă 125.000 de lei pe an: proprietarii au dat impositul pe şepte ani (pp. 281-2).

3 P. 206 şi urm.

cine le-a furnisat, Nicolae Suţu, fiul fostului Domn Alexandru-Vodă şi autorul unor „Notiţe statistice" foarte preţioase, precum şi al unor memorii tipărite. Nu se dau cifre despre clădiri şi locuitori (dar escedent la naşteri: 9.769 pe an), ci numai despre budget şi comerţ.

Capitaţia represintă 984.386 60 lei, mazilo-ruptaşii 73.741, cârciumele şi dughenile 112.000 (cârciumele apar şi deosebit: 181.190), patenta 51.592, a străinilor 18.074, ruptele Vistieriei 38.036, salinele 212.060, venitul Botoşanilor 56.800, răsurile 741.829,87, poşta 300.739, dijma oilor, stupilor, porcilor, viilor 87.905+87.470+500.000, vămile 207.950, velniţele 73.785. Pe cap de ţeran vin 78,30 lei. De fapt birul propriu-zis e numai de 30 de lei, patenta de 60-200. Se pierde mult de la scutelnici, prea numeroşi, de la 8 la 80 pentru fiecare boier. In materie de cheltuieli, într'o formă încurcată: Casei Răsurilor i se dau 25.000 de lei, se scoate venitul Doamnei de la Botoşani 56.800, restul din „grajdica" 40.237,27, lefile Casei Răsurilor 1.079.518,81, poşta 300.739, bani daţi direct de Domn (cheltuieli politice), 1.863.263,39. In alt loc se aduce budgetul pe 1834 şi 1839 şi venitul, de 7.041,482 şi 8.491.956, cheltuielile, de 6.491.368 şi 7.949.625. Se presintă şi budgetul particular al Botoşanilor, Romanului, Focşanilor, Galaţilor, Bârladului, Iaşilor. Venitul Botoşanilor e, pentru 1838, de 53.351, cheltuielile, la deosebite condeie, de 48.447 pe 1834, 56.623 şi 39.219; pe 1835: 65.131 şi 46.525; pe 1836: 80.319 şi 42.316; pe 1837: 120.001 şi 47.432. Casa Milelor costă pe an 72.000 de lei, a apelor 50.000. Budgetul armatei e de 650.000, al statului-major de 80.000. Lipsa de recoltă bună dintre 1831 şi 1835 a scăzut mult veniturile.

Se cheltuiesc pentru şcoli 400.000 de lei pe an. Se

numără la 1832 în ţară 506 şcolari externi, la 1834, 985, la 1838, 936, iar în Iaşi, 531, 1.129, 1.188, în Botoşani 67, 62 şi 103, etc.

E de tot curioasă cartea lui Stanislas Bellanger, călător venit pentru o moştenire, a consulului Parent, unchiul său, şi, care, mai din nevoie faţă de procedurile încete ale justiţiei muntene, mai din plăcerea de a petrece în oraşul boierimii bogate şi vesele, a stat luni întregi la Bucureşti, în 1836. Iar, peste mult timp, cetind şi ceva din literatura mai nouă asupra Principatelor, el publică supt titlul de „Le *(sic)* Kéroutza", în care *căruţul* şi *căruţa* se amestecă, iar ca subtitlu „Voyage en Moldo-Valachie" — de şi abia de-a călcat în Moldova—, în două volume, o carte ciudată care cuprinde tot ce vrea şi nu aşteaptă cineva: relaţii personale, conversaţii, judecaţi, anecdote, adevărate şi născocite, pagini de literatură romantică şi câteva statistici înotând în acest pot-pourri întins peste toate margenile obişnuite ale diluarii literare.

De la „desquédé oucha" *(deschide uşa)* auzit la bariera Capitalei, când pentru întâia oara-i încearcă străzile noroioase, din care se scoate căruţa şi cu bivolii, de la discuţia cu dorobanţii şi şeful lor,— „de unde veniţi? Ce faci? Ce vrei? Unde mergi?", pentru ca apoi „le kéroutza" să între pe Podul Mogoşoaii, străbătut de trăsuri cu felinare, ceia ce-l interesează mai mult e acest centru al Bucureştilor. Ii dă 30.000 de locuitori (!), cu 94 de biserici şi 12 case-palate. Pavajul e de lemn şi cu pietre ascuţite; sânt 722 felinare cu lumânări. Oraşul îi pare murdar: pentru curăţirea zăpezii se întrebuinţează ocnaşi, 7-800, cari o aşează după acelaşi sistem ca astăzi: „en pyramides le long des maisons", iar vara

preface în praf de inhalat grămezile de imundicii. Se arată împărțirea în mahalale, având în fruntea lor epistați și văătșei; numărul vardiștilor e de cinzeci, dar sânt și 700 de străjeri cari strigă noaptea: „eine-i acolo"; străzile și le împart breslele: lipscani, băcani, zarafi, cojocari, abagii, măcelari (din Scaune, de carne), zarzavagii, cofetari, fierari. Populația românească e doar învrâstată cu câțiva Evrei, Nemți, chiar Francesi.

In orașul „fantastic" ca înfățișare, călătorul osebește bisericile: Mitropolia, cu patru porți și turnuri lângă ele, învelită cu plumb verde, și Colțea. Apoi spitalele: acel de lângă biserica, pomenită, a lui Mihai Spătarul Cantacuzino, Spitalul Brâncovenesc, cel de la Pantelimon, al Ghiculeștilor, spitalele mai mici de la biserica lui Mavrogheni, de la Sf. Visarion și chiar de la Cișmegiu. Cunoaște, el care se laudă că a colaborat la fundarea revistei „Museului Național" și chiar a *Curierului Românesc* (!) [1], Museul de istorie națională, Colegiul Sf. Sava, cu biblioteca-i de 5-6.000 de volume, întemeiată de învățatul Mitropolit grec Ignatie, cuprinzând cărți din colecția învățatului frances din veacul al XVIII-lea, Sonnini de Magnoncourt, despre care am văzut că vorbește Mac-Michael [2].

Cunoaște casele a lui Lenș, a lui Știrbei, a colonelului Gheorghe Filipescu, un prieten; cunoaște străzile, și Lipscanii cu băile; cunoaște Teatrul, cu alternarea pieselor francese [3] (de Scribe, între altele), românești și chiar germane, și pe alături cu baluri și baluri mascate, Teatrul, unde, la o representație din Hugo, era de față însuși Domnul. Alexandru Ghica;

[1] I, p. 333 și urm.
[2] II, p. 11 și urm.
[3] I p. 398-9: pomenește și pe frații Foureaux.

cunoaşte personagii influente, ca Mihai Ghica, Filipescu Postelnicul, căsătorit cu o Balş din Moldova, Dumitrachi Filipescu Aga, un Suţu, un Cornescu, un Alecu Belu [1], apoi câte un Florescu, Costescu, Predescu, beizadea Ghica, Manu, Creţulescu, Bălăceanu, Băleanu. A fost prin satele şi mănăstirile din margenea Bucureştilor: Băneasa, Herăstrăul, Colintina, Mărcuţa, Pantelimonul, Plumbuita; chiar şi depărtaţii Leordeni îi sânt cunoscuţi [2].

Vorbeşte pe larg şi cu simpatie de Alexandru-Vodă Ghica. Om de treizeci şi cinci, patruzeci de ani, el a fost crescut occidental şi a călătorit pe vremuri şi la Viena. „Vorbeşte franţuzeşte ca un Frances chiar; se rosteşte asupra tuturor lucrurilor cu o îngrijire plină de gust, fără afectaţie, fără umflătură [3]." E vesel, galant şi amabil. Se ocupă de literatură şi urmăreşte de aproape politica străină. Neînsurat, de şi i s'a propus a lua pe bogata fiică a lui Hagi-Moscu, din causa unei „vechi pasiuni" (pentru contesa de Suchtelen), el e în societatea tineretului mai mult. Faţă de femei e foarte prevenitor şi le salută pe stradă, când trece în caleaşcă à la Daumont, cu şese cai; se vorbeşte şi de o bancă a „doamnelor Curţii" în loja lui la Teatru, unde merge foarte des, cum, de alminterea, şi la balurile mascate, care pasionează. Fratele Mihai, vre-un aghiotant îi ţin tovărăşia la representaţii.

A cerut şi audienţă la Domn şi, introdus de colonelul Grammont, aude pe Ghica vorbindu-i cu simpatie despre unchiu, asupra căruia avuse informaţii

---

1 I, p. 314.
2 P. 397.
3 Il parle français comme un Français même... Il s'exprime sur toutes choses avec une recherche pleine de goût, sans afféterie, sans faconde; II, p. 90 şi urm.

de la boierul Filipescu (Bellanger zice: Balş), aşa încât ştia cât a suferit pe vremea războiului de la 1806, fiind întemniţat de Ruşi. Visitatorul rămâne uimit când Vodă-i vorbeşte despre „memoriile interesante supt toate raporturile şi pline de curioase revelaţii ale lui Parent" şi chiar de „acelea ale cetăţeanului Gaudin"[1]. Ghica-i arată lui Bellanger chiar cărticica, „un tout petit in 12", tipărită la Ledentu în Paris, în anul 1819, care cuprindea păţaniile lui Parent. Şi scriitorul mai pomeneşte o carte de cunoştinţa căreia sântem lipsiţi până acum, opera altui consul frances: Cochelet, *Itinéraire des principautés de Valachie et de Moldavie*[2]. Nepotul lui Parent cel cu o aşa de bună amintire a luat parte şi la petreceri din case boiereşti. Prin el asistăm astfel la un prânz dat în Bucureşti. Trei sute de lumânări fac să strălucească tacâmurile unei mese pentru nu mai puţin de cinzeci şi două de persoane. Se servesc şi mâncări de-ale ţerii: după icre negre, sarmale, La serbarea care urmează, dată de boierul Filipescu, sânt invitaţi, pe lângă d-na Balş şi colonelul Gheorghe Filipescu, Aga, Cornescu, colonelul Câmpineanu, un Frances, Mondoville. Stăpânul casei, om de cinzeci la cinzeci şi cinci de ani, înalt, impunător, cu barbă albă, are în cap işlicul, e încins cu un şal în care se înfige pumnalul. „Ciorba este gata", anunţă feciorul, şi Ţiganii încep musica de întovărăşire, altă musică fiind gata pentru gustul femeilor. Este şi o sală de fumat, şi în marele salon îşi fac întrarea oaspeţii de la masă şi alţii. E acolo Meitani, consulul Austriei, consulul Rusiei (Rückmann), Mihail Ghica, Belu, Suţu, Vilară, Florescu, Manolachi Manu, Predescu, Canta-

[1] II, pp. 96-103.
[2] P. 311.

cuzino, bancherul Sakellario [1]. De obiceiu adunările sociale află plăcere în jocul de cărţi [2].

Aceia în mijlocul cărora se găseşte mai des acest fiu al Tourainei francese, bun de poveşti şi chiar de iscodiri pe de-a'ntregul, sânt străini ca dânsul, mai ales Francesi, aduşi de împrejurări. Afară de Henri de Mondoville, de care a fost vorba mai sus, care se află de douăzeci şi cinci de ani în ţară, nu ştim cu ce rosturi, e doctorul Tavernier, care se amestecă în anumite tulburări politice împreună cu Eliad şi alţi Români, Xavier Willacrose, pe atunci arhitect al Divanului, Eugène Châtelain, din Franche-Comté, profesor în casa Agăi, care se stinge în Bucureşti şi de melancolie că nu-şi poate revedea ţara, unde fusese desertor din armata Impăratului [3]. La pretinsa discuţie despre presă românească asistă, pe lângă prietenii români şi Willacrose, baronul de Coubertin, cadet austriac, Adolphe de Simond, Polk [4]. Este şi povestea unui biet Frances naturalist, căzut în sărăcie, Kerbelen [5]. Cu nişte „Franco-Valaques" vânează Bellanger la Câmpina [6]. Alături de ei se aşează cutare ofiţer muntean care a stat în Franţa nu mai puţin de zece ani, ori Petrachi Poienaru, directorul Colegiului Sf. Sava, „om rece, grav, impasibil, cu înfăţişarea exterioară puţin strălucitoare, dar de o capa-

---

[1] I, pp. 375 şi urm., 383 şi urm.

[2] *Ibid.*, p. 401. Pentru musică şi pp. 406-7. Pentru visite în genere pp. 400-1.

[3] I, p. 111 şi urm.

[4] Pp. 106 şi urm., 129 şi urm., 314 şi urm. Se spune precis că întâiul număr al publicaţiei apare la 4 April de fapt: 5 Februar 1836 şi că Băleanu vroia o foaie numai literară.

[5] *Ibid.*, p. 359 şi urm.

[6] *Ibid.*, p. 147 şi urm.

cilate solidă". Pe lângă profesori francesi particulari, studenți români fac studii la Paris [1].

Dorilorul de scene pitorești descrie o judecată sătească, după Regulamentul Organic, la Băneasa, lângă București [2].

Călătorii ocasionale au dus pe călător și aiurea: a fost astfel și el la Giurgiu, unde a făcut carantină de douăzeci și patru de zile, auzind întrebările de rigoare: „sănătos, domnule; domnule, sănătos?"[3]. A văzut puțurile de petrol din Câmpina și Telega, și cu acest prilej vorbește de minele muntene, de ofertele rusești ale cunoscutului Trandafilov și ale unui Zaparovschi. A fost în munte până la Rucăr și la Sălătruc, în Argeș. A cercetat salinele, administrate atunci de Armașii Florescu și Herescu [5]. A ajuns și pe la Târgoviște, unde s'a represintat în Septembre 1836 o piesă francesă de ocasie, scrisă de un Român care fusese la Paris, „Teohari Glădescu", pe la Câmpulung, despre care vorbește pe scurt [6].

Dar mai interesante sânt știrile lui despre Curtea-de-Argeș. El dă impresia pe care i-au produs-o vechile monumente de artă românească. I-a stat supt ochi statuia monumentală a lui „Radu Negru", în Biserica Domnească, statuie mutată de atunci la Museul din București, și o descrie, cu „straniul costum, bizar, înbrăcăminte pe jumătate de piele și

---

[1] *Ibid.*, pp. 368 și urm. Pentru Demetrius și școlile lancasteriene, p. 369.

[2] I, p. 293 și urm. Judecăți de zapcii, p. 219 și urm. Procese p. 228. Și menținuea juristului Moroiu, p. 229.

[3] *Ibid*, pp. 87, 91. 93.

[4] P. 128 nota 1.

[5] Pp. 129. 191-4. Bellange fusese și pe la Constantinopol I. p 313. — Descrierea generală a țerii, II, p. 9 și urm.

[6] II, 325 și urm., 357 și urm.

de fier[1]". Menţionează piatra lui Neagoe, a Doamnei, a lui Radu de la Afumaţi în biserica episcopala, despre care se rosteşte că „totalul acestor deosebite construcţii" — dărâmate afară de lăcaşul însuşi, şi acela prefăcut, de Lecomte de Noüy— „e de un stil pur şi de o armonie expresivă şi graţioasă: se afla rare ori astăzi modele atât de perfecte[2]". Amintind şi legenda meşterului Manole şi viaţa Sf. Filofteia, el adaugă că a descoperit în iscăliturile de pe zidurile înegrite atunci: a lui Chiselev, a secretariului de Legaţie de Pontécoulant, a unui Gérard, a lui Wilkinson consulul, a lui André Coste, „musicant". a unui Ieronim Spindler şi chiar — a lui Byron!

La Iaşi, Bellanger află un oraş în parte stricat de focul din 1827 şi unde i se pare că trăiesc numai 40.000 de locuitori. Numără şi aici felinarele: 550, ca şi bisericile, numai şaizeci, dar mai frumoase decât cele din Bucureşti, şi pomeneşte pe a Trei Ierarhilor, iar, dintre casele particulare, cunoaşte casa lui Mihai Sturza la Socola, cu piese de apă şi grădină englesă, castelul de la Stânca al lui Nicolae Roznovanu. Nu uită „Colegiul", adecă Academia Mihaileană, biblioteca adausă, Museul de ştiinţe naturale[3].

In aceste drumuri călătorul a putut prinde ceva din cunoştinţa bogăţiilor ţerii. Vorbeşte astfel de producţia în grâu şi porumb (chila de grâu vânzân-

---

[1] Dont nous pumes encore, malgré les dégradations du temps, admirer l'étrange costume, bizarre accoutrement mi-partie de cuir et de fer; II, p. 430.

[2] L'ensemble de ces diverses constructions est d'un style pur et d'une harmonie expressive et gracieuse. On trouve rarement aujourd'hui d'aussi parfaits modèles; p. 431.

[3] *Ibid*, şi pp. 283-311. După Demidov, de sigur, pomeneşte şi de tapiţeriile lui Vasile Lupu, pp. 286-8. Despre un Blanchet şi cultura ciupercilor în Moldova, p. 117.

du-se cu zece franci), de lână și de miere, de ceară verde, dusă la Viena, de vii, de bielșugul fructelor, de valoarea pădurilor, de tesaurele de supt pământ, între care petrolul, de fabricile care au început a se întemeia[1]. Dă chiar cifre statistice, despre venitul Mitropoliei muntene (380.000 de piaștri), despre paguba de 180 de milioane făcută Principatelor de Ruși în ultima lor ocupație[2]; populația ambelor țeri o socoate la 3.200.000, din care două milioane în România de dincoace de Milcov[3]. In total, spune aiurea, sânt aici 23.320 de familii țigănești și 450.000 de capete[4].

Și datinile noastre sânt notate în acest haos de știri disparate, și astfel e vorba de stafii și de strigoi, alături de alte superstiții[5]. Sânt presărate ici și colo, pentru distracția cetitorilor, povești, în mare parte născocite, despre Cârjaliul, despre haiducul Tunsu, despre alt haiduc, Groază, despre Ioan cel Negru, despre popa din Tabaci, care cunoaște toate limbile din lume, despre nenorocirile cutremurului[6].

Călătorul știe ceva românește și nu-i e necunoscută literatura noastră, dintre ai cării represintanți citează și, după Vaillant, pe Văcărescu, Eliad, Pogor, Asachi și fiica lui, pe atunci d-na Moruzi, apoi soție a lui Edgar Quinet, pe C. A. Rosetti. El însuși se folosește de o bogată informație literară din care fac parte: Del Chiaro, Carra, Wolf, Karaczay, Ale-

---

[1] I, pp. 110 și urm., 115 nota 1, 117-8; 122-3, 128 nota 1.

[2] I, p. 99.

[3] I, pp. 106, 238.

[4] II, p. 107 și urm.

[5] I, pp. 236 și urm., 243 și urm.

[6] I,, p. 312; II, p. 144 și urm., 172. V. și falsa scrisoare a lui I. C. C. Céraki, p. 134 (an. 1838).

xandru Hâjdău, dr. Vârnav, Wilkinson[1]. Din acest material s'ar fi putut constitui ceva mai sigur şi mai ordonat, dar e drept că nu acesta era scopul scriitorului.

Bellanger se referă de câteva ori la Vaillant, pe care nu-l citează altă dată, când vădit îi împrumută ştirile sau numai maniera. El nu vrea să ştie de scrierile despre Muntenia supt Vodă-Bibescu ale consulului Billecocq. De aceste izvoare, unul important, celalt capital, trebuia să se ocupe acuma această expunere.

Consul-general frances la 1839, în locul creat cu cinci ani înainte, pentru Cochelet, Adolphe Billecocq, care fusese în Suedia şi în Constantinopol — aici ca secretar de ambasadă—, veni la Bucureşti cu o ambiţie mult superioară aceleia a unui simplu raportor despre evenimentele politice în curs. Inţelegând societatea românească tânără în speranţele, aspiraţiile şi luptele ei, el se presintă ca un sfătuitor şi un sprijin al tendinţelor către un mai bun viitor naţional, tendinţe pe care abia putea să le observe un căutător de subiecte exotice ca Bellanger. Neizbutind după schimbarea lui Alexandru Ghica, pe lângă care se putea bucura de o trecere deosebită, prin Gheorghe Bibescu, la 1842, a păstra această situaţie privilegiată, el îşi răsbună atacând pe „Ţigan" în două lucrări, pline de amărăciune, de exagerare şi de calomnie, dar cuprinzând numeroase lămuriri de prima ordine, care sânt *La principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesko*, Bruxelles 1847 (a 2-a ediţie 1848), semnată cu iniţiale, şi *Le mie prigioni*.

---

[1] I, pp. 109, 142 nota, 291 şi urm., 297 şi urm., 345; II, pp. 8 şi u m., 88 nota 1.

Este, în aceste două publicații menite să cheme atenția cercurilor oficiale franceše asupra consulului disgrațiat şi rechemat la cererea formală a lui Bibescu, întâiu o parte informativă. Incepând cu Domnul prieten, Ghica e înfățişat ca fără hotărârea care i-ar fi putut servi bunele intenții. Mişcarea, contra Rusiei „protectoare", a Adunării dominate de spiritul unui Ioan Câmpineanu e condamnată, politica Țarului fiind, după socotința lui Billecocq, „generală", „largă" şi binefăcătoare, iar acțiunea lui Chiselev, guvernatorul în epoca de pregătire a Regulamentului Organic, aceia a unui „legislator şi organisator cu tendințe largi şi tot odată a unui administrator econom, harnic, politicos şi plin de bunăvoință[1]". Se critică însă atitudinea prigonitoare a consulului Daşcov, care a lucrat atât de stăruitor la căderea bunului Domn. Ar fi fost bucuros să succedeze bătrânul Filipescu, cel descris de Bellanger, sau Emanuil Băleanu, aleşi la întâiul scrutin.

Nici tineretul, în care şi noul stăpânitor, care făcuse foarte bune studii la Paris, nu-i place criticului. Aceşti oameni nu se duc în Apus pentru studii, ci numai din deşearta trufie de a se putea întoarce acasă cu atitudini de *dandies* şi de *lions;* literatura pe care o fac apoi acasă e „puerilă şi vană", ca şi visurile lor naționale sprijinite pe originea romană şi pe amintirea cuceririlor lui Mihai Viteazul.

---

[1] Législateur et organisateur à larges tendances et, en même temp, un administrateur économe, actif, poli et bienveillant; Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, ed. I-a (Iaşi 1917), p. 118; ed. a 2-a Paris (1918), p. 163, Cf. Piccolo, *Paul Kisselev et les Principautés de Moldavie et de Valachie par un habitant de Valachie* şi *De la situation de la Valachie sous l'administration d'Alexandre Ghica* (Bruxelles 1842).

Nici adoptarea literelor latine în locul alfabetului chirilic nu e socotită de Billecocq altfel decât ca încă o pretenție a ușuratecei noastre vanități.

Știe bine că Românii „au format odată, cu Polonii și Ungurii, acel zid de aramă care a scutit Apusul de năvălirea mongolă sau turcească [1]", dar nația în sine-i pare a face parte din „popoarele moarte la orice ideie de ordine și de legalitate, zăcând în miseria celei mai grosolane ignoranțe și simțitoare numai la împunsătura puterilor brutale [2]."

Cu Francesii înșiși nu e mai blând acest om atât de înăcrit. Principatele fiind un fel de Eldorado pentru o grămadă de oameni pierduți de meserie și de ignominie, „având și avantagiul unei vieți mai ieftene decât aiurea", nu e de mirare că, pe lângă un Tavernier, un inginer Condemine, conducând exploatările de pădure de pe moșiile lui Știrbei, un Grammont, pe care-l cunoaștem, ori directoare de școală, ca d-na de Grandpré, al cării soț fusese comandant de vas în marina francesă, sânt tot felul de aventurieri ca M. de St. André, conte d'Abrial, și M. de la Maisonfort, „locotenent general al regelui Lahorei" [3], de preoți cari și-au părăsit misiunea, de institutori, a căror destrăbălare merge până la crime față de chiar elevii lor, de comediani fără talent, de muncitori fără căpătâiu, de slugi și de bucătari [4].

---

[1] Avoir formé autrefois, avec les Polonais et les Hongrois, cette muraille d'airain qui préserva l'Occident de l'invasion mongole ou turque.

[2] Peuples morts à toute idée d'ordre et de légalité, croupissant dans la misère de la plus grossière ignorance et sensibles à l'unique aiguillon de la force brutale.

[3] Une sorte d'Eldorado à un tas de gens perdus de misère et d'ignominie.

[4] Toate citațiile, din cartea menționată mai sus, unde se dau trimiteri la pasagiile respective.

N'am intenţia de a da aici biografia meritosului prieten al Românilor care a fost I. A. Vaillant; de altminterea şi materialele pentru aceasta lipsesc prea mult. Chemat în principatul muntean pe la 1830, el fu, cum se intitulează mai târziu, cu mândrie, „fundator al Colegiului intern de la Bucureşti" (la Sf. Sava), care i-a fost încredinţat, precum şi, prin îngrijirea soţiei sale, „al şcolii gratuite de fete"— faţă de pensioanele cu plată, ca al d-nei Grandpré—; a predat la Sf. Sava limba francesă şi a publicat un dicţionariu franceso-român — cel d'intăiu, de o iniţiativă cutezătoare pentru un străin de naştere—, pentru ca, pe urmă, amestecat şi el în „complotul bulgăresc", împreună cu Tavernier, cu Eliad, cu Mihail Filipescu, să fie silit a părăsi ţara, de care, până în epoca Unirii, când publică în româneşte o broşurică pentru sprijinirea candidaturii lui Grigore Sturza ca Domn al Moldovei, gândul său nu s'a despărţit niciodată.

I se atribuie broşura „Épisode de la question d'Orient, Russie, Valachie, Moldavie", apărută la 1842, pentru ca să apere pe Alexandru Ghica, detronat prin intrigile consulului rusesc[1], şi traducerea nuvelei *carul cu boi* („le Carru boï") în anul următor, cu o dedicaţie iscălită „Aléco Viteaz", către „les Romains de la Dacie", titlu pe care în adevăr — şi ţerii întregi acela de *Romanie* — ni-l dă profesorul de la Sf. Sava. Aceste publicaţii nu erau decât o pregătire pentru marea operă în trei volume, cuprinzând experienţa atâtor ani de petrecere la noi, pe care el o dădea la 1844 tot în Paris, supt titlul de „La Romanie ou histoire, langue, littérature, orographie,

---

[1] Bengescu, *Bibliographie franco-roumaine,* ed. a 2-a, Paris 1907, p. 32. Cf. acelaşi, în *Étoile roumaine,* 18 (30) Mart 1886.

statistique des Romains". E închinată Muntenilor, maî ales, „cu cari am trăit doisprezece ani ca în tovărăşia unor fraţi" (de fapt e scrisă patru ani înainte[1]), dar şi *Ardelenilor* şi Moldovenilor", pentru a li dovedi că „un străin e une ori un prieten".

Cele d'intăiu două volume presintă istoria Principatelor. Notele de originalitate nu lipsesc din explicaţiile autorului. El stăruie pentru ideia păstrării fără întrerupere a elementului românesc în Dacia, aducând ca exemple rămânerea Francesilor în Louisiana şi în Canada, lipsa unei emigraţii „proletare" în Ardeal, când boierii din secolul al XVIII-lea căutau mântuire acolo în faţa Turcilor, puternicul sentiment de proprietate al plugarului, imposibilitatea prefacerii lui într'un nomad, pornirea firească de a emigra într'o ţară aşa de atrăgătoare a „cetăţenilor apuseni cari, victime ale marii proprietăţi, nu mai aveau de mult în patria-mamă altă situaţie decât miseria", teorie lămuritoare a colonisării acestor regiuni cu elemente romanice fără să fie nevoie a exagera rolul veteranilor şi căutătorilor de aur, pe care o aflăm şi într'un studiu de tinereţă al lui I. C. Brătianu, şi pe care în timpuri mai nouă am presintat-o fără a cunoaşte părerea acestor doi predecesori. Istoria românismului în Ardeal e povestită cu înţelegere şi simpatie până la întemeierea Domniei muntene, menţionând şi după aceia răscoala din 1437, marele rol al lui Ioan Hunyadi, pe care-l recunoaşte ca Român, ba chiar născut în „Banatul Craiovei" (!), activitatea literară a unui Nicolae Oláh, învăţatul episcop „unguresc" de rasa noastră, în secolul al XVI-lea.

Se admite că Românii au salvat Ungaria şi Polonia. Figura lui Mihai Viteazul e adusă înainte cu a-

---

[1] V. vol. I, p. 3: „après huit ans de séjour en Valaquie".

ceiaşi iubire, eroul fiind clasat în rând cu Corvin şi cu Ştefan-cel-Mare. La Radu Şerban, continuatorul acestei politice de năvălire în Ardeal, se notează că Românii „erau atunci ca şi azi cei mai numeroşi în provincie" [1]. Pentru vremea mai nouă se recunoaşte rolul mişcării culturale din Ardeal, pomenindu-se numele lui „M. Nicoresco" (Moise Nicoară din Ardeal) şi citându-se dintr'un articol al lui Bariţ contra apăsării româneşti de către alte neamuri.

Fireşte că de la 1830 înainte el dă ca istorie contemporană propriile sale amintiri[2]. De şi Chiselev l-a scos din situaţia de conducător al învăţământului muntean, Vaillant îl laudă pentru binele pe care l-a făcut ţerilor noastre [3]. Dar Ruşii lui lasa neplătiţi în 1812 pe un Pruncu, pe un Alecsandri, în 1828 pe Filipeşti (120.000 de galbeni), pe Sakellario 60.000) şi pe Zoiţa Mavrogheni [4]. Se plânge însă că toate naţiile află aici bună primire, citând pe Piccolo, pe Nicolae Mavro, pe baronul Boruţin şi colonelul Banov, iar Francesii „nu află totdeauna politeţa" [5], La alegerea d'intăiu a Domnilor regulamentari crede că şi membri ai familiilor Suţu şi Mavrocordat au umblat după tron [6]. Alexandru Ghica merge la Constantinopol cu banii lui Hagi-Moscu, făgăduind să-i iea fata [7]. Mai târziu acest bancher dă faliment, pe un timp când Vodă ar fi părtenit pe Ioan Ghica,

[1] Les Roumains étaient alors comme aujourd'hui les plus nombreux dans cette province.

[2] La p. 367 data e de 1834.

[3] II, pp. 361-2.

[4] II, p. 367.

[5] Pp. 362-3; pasagiul pare scris înainte de plecarea generalului.

[6] II, p. 364.

[7] P. 366.

vărul său, dându-i arenda ocnelor[1]. O caracterisare a stării de lucruri de la 1837 presintă pe boieri ca fără energie, dar alături pe tinerii cari au învăţat în Apus şi au adus de acolo mari aspiraţii şi de la cari se nădăjduieşte mult. Străinii sânt puţini; între ei patruzeci de Francesi la Bucureşti, iar la Iaşi numai douăzeci, pe lângă o sută cinzeci de Elveţieni[2].

La 1838 e vorba de începerea luptei dintre Ghica şi partidul naţional având în fruntea lui pe Câmpineanu, Iancu Roset şi Grigore Cantacuzino[3]. Se dau actele oficiale, câte unul din cele secrete. Urmează conflictul între doctorul Tavernier şi colegul său, Marsille, căsătorit cu o Româncă şi naţionalisat, şi intervenţia şi cu ajutorul lui Vaillant, a consulului frances de Châteaugiron. Scriitorul spune că acesta l-a lăsat „perfidiei lui Hagi-beiu, caimacam de Rusciuc", căruia el îi dă 8.500 de galbeni, „pentru a-şi scăpa capul".

Ceva mai târziu, Vaillant a văzut pe Alexandru-Vodă sfiindu-se a iscăli pe actul care impunea Adunării primirea articolului regulamentar impus de Rusia. In acel moment Adunarea aprobă tipărirea „Istoriei" lui Florian Aaron, a Iliadei traduse din Aristia şi a Dicţionariului universal al limbii româneşti" făcut de Vaillant însuşi, — şi aceasta cu toată dârza opunere a lui Ştirbei[4].

Critica regimului devine tot mei severă. Scriitorul frances se plânge că Ştirbei a vrut să împiedece, din ură faţă de Francesi, tipărirea dicţionariului. Din parte-i, Domnul, făcându-se a patrona societatea filarmonică şi Teatrul, în care „Saul", tradus de A-

1 P. 371.
2 II, pp. 378 şi urm., 380 şi urm.
3 P. 384 şi urm.
4 P. 400.

ristia, se represintase înaintea unei mari mulţimi, lucrează la distrugerea ei, dar în acelaşi timp el dă cel mai mare sprijin teatrului german. Şi Mihai Ghica e înfăţişat supt un aspect defavorabil: cu tendinţa-i de a grecisa cultura românească, întemeind o catedră de etimologie elenică pentru preceptorul de casă, sau lăcomia-i de pământ şi puţina grijă faţă de sărăcime. O presă oficioasă insultă pe adversari, apoi Câmpineanu, „onoarea şi speranţa ţerii", întors din Paris, e închis la „Scufa", de unde la Mărgineni şi la Plumbuita, spre indignarea publică. „Boierii munteni doresc un al doilea Vladimirescu sau unirea celor două Principate supt suveranitatea lui Mihai Sturza[1]", nu fără a se gândi şi la o confederaţie balcanică, în care ar întra şi Bulgaria liberată.

Acestea se spun pentru a explica acel „complot bulgăresc", de pe urma căruia povestitorul era să părăsească ţara. Intre tovarăşii săi el enumeră pe Telegescu, pe Marin („Naţionalul" de la 1848), pe Dimitrie Filipescu şi pe Nicolae Bălcescu, pe un Solir şi pe juristul bănăţean Eftimie Murgu, pe Boliac, apoi, atunci cunoscut ca poet. Vaillant e silit să plece în Moldova, după sfatul lui Billecocq. In Iaşi, de unde i se făgăduise o apropiată întoarcere, scrie el lucrarea pe care la Bucureşti n'ar fi avut răgazul s'o construiască aşa de vast [2]. In lipsa lui, Bălcescu, cadet în noua oştire, e pălmuit de Mihai Ghica [3]. Sentinţa contra lor (Iulie 1831) e grozavă: dacă Vaillant şi Murgu, supus împărătesc, sânt numai opriţi de a locui în ţară, ceilalţi se aleg cu ocnele, pe trei, pe opt ani, pe viaţă, Indată Emanoil Băleanu e şi el „exilat", şi, întorcându-se, el face, din răsbunare, a se

[1] II, p. 495.
[2] Pp. 405-7.
[3] P. 407.

vota de către Adunare indigenatul lui Chiselev. Urmează răscoala Bulgarilor la Brăila.

Acum Bibescu şi Ştirbei lucrează pentru căderea lui Ghica, şi scriitorul îi zugrăveşte cu duşmănie: cel d'intăiu „nonchalant", prins de năcazuri casnice, misantrop, dar inteligent şi dibaciu, supt acel „air dégagé du gentilhomme"; celalt harnic, dar gelos, deprins cu afacerile publice, având o „raideur de bourgeois parvenu", samănând deci mai mult cu tatăl decât cu mama, o Văcărească. Ei înving pe Câmpineanu, presintat ca incapabil de muncă şi neîntrunind condiţiile cerute pentru a fi Domn. Gheorghe Filipescu e găsit de Ruşi ca „prea uman şi liberal", Alexandru Filipescu (de la Drajna) „prea progresiv" *(sic)*, Vilară, „prea dibaciu şi mai ales prea luminat în intenţiile sale". Filipescu are însă la primul scrutin 60 de voturi şi Ştirbei 30 faţă de 10 ale lui Bibescu. Vilară îmbrăţişează pe acesta, care, cu voturile lui Filipescu (care se stânge îndată), iese la al doilea scrutin.

Dacă osândiţii „complotului" sânt imediat graţiaţi, Vaillant, care s'a întors, ştiindu-şi sentinţa neîntărită de Ghica, e expediat în Ardeal, ca revoluţionar. Stă patru luni la Sibiiu, aşteptând o resoluţie, pentru a trece apoi la Viena [1].

Rusia e acum stăpână. La retragerea Mitropolitului Veniamin, ea încearcă, prin agenţi trimeşi pe la sate, să capete de la preoţi o cerere de unire a Bisericii moldoveneşti cu Sinodul din Moscova. La alegerea noului şef al acestei Biserici ivindu-se protestări asupra votului, Gheorghe Cuza propune să se ceară intervenţia Austriei şi a altor Puteri. In Bucureşti, Dimitrie Hrisoscoleu Buzoianu aruncă formal,

[1] Pp. 430-1.

la judecata Bulgarilor, răspunderea asupra Ţarului, ceia ce-i atrage punerea supt acusaţie[1]: se pare că articolul din *Revue d'Orient* iscălit de deputatul A. Denis, care e citat aici, se datoreşte tot lui Vaillant. Afacerea Trandafilov adăugă îndată la aversiunea faţă de Puterea protectoare.

Aceasta permite lui Vaillant, la încheiere, să facă prevederi asupra viitorului românesc. Trebuie o unire a silinţilor în jurul Domnului şi contra acestor intenţii ruseşti. Tributul, care înseamnă încă o legătură „ilusorie", să se răscumpere. Unirea să fie ţinta silinţilor, apoi să se lucreze la confederaţia balcanică, şi cu ajutorul Europei, fiecare din deţinătorii de pământ românesc participând pentru provincia sa la un sistem original de unire. Astfel s'ar împlini dorinţile acelora cari, „înainte de orice, nu voiesc să piară, fiind siguri că vor revedea zilele frumoase ale lui Asan *(sic)*, Ştefan şi Mihai, zile de glorie, când vor putea dovedi încă odată că sânt vrednici de originea lor [2]".

Al treilea volum e, supt formă de capitole într'o expunere descriptivă, ori supt formă călătoriei prin munţi, intitulată „orografie", o presintare a pământului românesc, cu frumuseţile şi bogăţiile lui. Plin de digresiuni, de anecdote întinse pe larg, de încercări literare, de fantesii une ori fără gust, el con-

---

[1] P. 435.

[2] Avant tout ils ne veulent pas périr, sûrs qu'ils sont de revoir les beaux jours d'Assan, d'Étienne et de Michel, jours de gloire, où ils pourraient prouver encore une fois qu'ils sont dignes de leur origine (introducerea la vol. I). V. şi această profeţie despre soarta Rusiei: „Les mêmes armes qui se sont tournées contre la Porte se tourneront, quand les temps seront venus, contre son Grand-Duché de Posen, contre Dantzick, qui jadis était plus polonais que ne le fut jamais la Bessarabie".

stituie, fără îndoială una din cele mai importante materii despre noi în această epocă, şi de aceia merită o amănunţită analisă.

Descrierea ţerilor e făcută de Vaillant, şi în partea metodică şi în „orografie", cu mult simţ pitoresc. Pornind cu Slugerul Anghelescu, el vede Ploieştii, cu 10.000 de oameni, Câmpina, Telega, Slănicul, administrat de un cămăraş, anume Duca, apoi Comarnicul, Băicoiul, proprietatea unei Ghiculese, măritată cu cneazul rus Trubeţcoi, care e executat în urma conspiraţiei lui Pestel, Mislea, cu amintirea lui „Vlad III Sturza" *(sic)* şi a Vornicului Petraşcu, Breaza, Alte excursii îl duc, în acelaşi Principat, la Câmpulung, unde observă în biserică portretele lui „Ioan Basarab şi soţiei", la Argeş, unde descrie biserica şi mormintele[1], la Râmnicul-Vâlcii, unde e găzduit la un Constantin Niculescu, la Arnota şi Bistriţa, cu bâlciul, la Tismana, cu broderii de la Vodă-Brâncoveanu, la Târgu-Jiiului. Il mai aflăm la Cernica, lângă Bucureşti, mănăstirea cu „frescele polcovnicului Nicolae" în biserică, la Ţigăneşti, la romanticul Snagov, la Căldăruşanii lui Matei Basarab, la Bucov, cu casa lui Dimitrie Filipescu, la Vălenii-de-Munte, la Chiojd[2].

Călătoria silită în Moldova îi dă prilejul de a vorbi de Focşani, cu hanul lui „Halghen", de Iaşi, unde stă de la Novembre 1840 până la April 1841, de Roman, de Piatra, cu fabrica de hârtie a lui Gheorghe Asachi, de sate ca Dărmăneştii, Crăcăoanii, Mitocul-lui-Bălan, de schitul Durăului, supt Ceahlău, de Pipirig, de Târgu-Neamţului.

Iaşul, cu bisericile „Podu-Vechiu" şi Frumoasa, e şi el un imens sat cu hotarele nedefinite, cu stră-

[1] V. resumatul mieu în *Buletinul Comisiunii Monumentelor, Istorice*, VIII, p. 122 şi urm.

[2] III, p. 242 şi urm.

zile fără nume, cu mahalalele misterioase", cu gunoiu şi râpi, cu case ca nişte ferme *(métairies)*, dar cu echipagii splendide. In resumat, „contrast neîncetat al miseriei şi luxului", „ceva fatuitate şi cu mult prea multă importanţă inutilă"[1].

Vaillant intercalează scene prinse ca în carnetul de schiţe al unui pictor: fete la fereastră lângă un boier în caftan, altele care aduc apa de la fântână, îngropări. Se dau mici povestiri: a Cârjaliului, a ciobanului ardelean, a Serafitei; se reproduce o interesantă scrisoare proprie despre aspectul unei represintaţii de la Iaşi, cu advocatul general de douăzeci de ani revărsându-şi coama pe haină, cu fiul Agăi, agent secret, cu frumoasa doamnă Elena Sturdza[2].

Inşirând producţiile muntene, are ici şi colo note nouă, ca despre tabacul ce se aduce pentru boieri din Adrianopol, cu vamă de 600%, despre cultura de lămâi a lui Belu şi de ananas a lui Mihai Cornescu, despre hergheliile lui Bălăceanu şi colonelului Odobescu. La comerţ se însemnă că Franţa dă doar — pe lângă tot ce trimete Germania—, parfumuri şi mănuşi, Pesta mobile, Anglia ceaiu, funii, lumânări, săpun de Odesa, Orientul stofe de India, de Damasc, săpunuri de Persia, de Candia şi Adrianopol.. S'ar putea, ca în această ţară, unde de la 1830 s'a înzecit numărul terenurilor cultivate şi al velniţelor, să se realiseze frumoase câştiguri. Francesii ar căuta grâu pentru Algeria şi ar vinde hârtie şi tapete, trăsuri, concurând pe cele din Viena, care se aduc pentru 60.000 de galbeni[3]. S'ar putea face şi fabrici de zahăr, ca aceia din Sibiiu. Şi arenda ar fi folositoare, dat fiind ce se cere de la ţeran ca lucru şi „volnicii

[1] Pp. 101-2.
[2] *Ibid.*, p. 386 şi urm.
[3] P. 60.

sculelnici” cari se pot chema la deretical în casă, precum şi voia de a scoate pe bietul om de pe moşie dacă a lipsit un an, pe când el, plecând, are a da capitaţia pe şepte ani .

Locuitorii îi par a fi „puţin încrezători, fără sinceritate, fără devotament faţă de ţară, fără legături *(attachement)* cu amicii lor, fără recunoştinţă pentru serviciile sau binefacerile primite, fără unire între ei şi totdeauna mândri de nobleţa lor, de şi n'au, afară de vre-o sută de oameni, decât nobleţa de bani, — nici talent, nici pergamente” ”.

Ceia ce e mai util sânt statisticile. Iată a vitelor în ambele ţeri: peste 500.000 de boi, peste 500.000 de vaci, la 200.000 de cai, la 1.500.000 de oi, peste 300.000 de capre, peste 380.000 de porci . Comerţul muntean e de 16 milioane de franci export, 13-4 milioane importul. In 1840 pentru ambele Principate cifrele sânt: 53.112.213 la export, 29.741.317 la import, iar pentru Moldova: 42.503.692 şi 23.376.251. Galaţii e port-franc, de la Mart 1836, iar Brăila încă din August 1834. Vasele ce vin însă sânt mai mult turceşti şi greceşti (în 1837, 37 sarde, 25 austriece, 20 ruseşti). Se prevede vremea când în Principatele-Unite cu capitala Focşani s'ar putea reuni cele două porturi [4].

Armata se compune în Muntenia din 4.665 oameni, din 2.270 în Moldova [5], dar la Munteni are zece coloneli, optsprezece maiori, 43 de căpitani, 523 de subofiţeri, căci „toată lumea vrea să trăiască, şi trebuie

---

1 P. 65 şi urm.
2 Pp. 30-2.
3 Pp. 24-8.
4 Pp. 62-3.
5 Pp. 75-6.

să dai de hrană *(faire vivre)* la toată lumea[1]". La pichete, unde satele dau câte patru oameni şi doi luntraşi, sânt 2336 de gărzi permanenţi. Se presintă şi lista medicilor în ambele ţeri, aceia a spitalelor, cărora li se fac încă danii, cu însemnarea paturilor.

Şcolile cuprind pe cele lancastriene, după sistemul introdus de Dinicu Golescu pe moşia lui. Şcolile superioare sânt rău conduse, şi profesorul de retorică vine de opt sau zece ori pe an la catedră[3]. Se plânge că, din două pensioane la Bucureşti, subvenţia de Stat a fost retrasă numai uneia, pe la 1840, probabil şcolii d-nei Vaillant[4]. Sânt de toate 1.990 de şcoli comunale în Muntenia şi 1.800 în Moldova, cu şcolari: 40.995 şi 27.547, în capitale: 22 şi 8, cu 2.441 şi 2.020 elevi, plus 238 la Sf. Sava; în Academia Mihăileană sânt, cu 15 profesori, 65+80 şcolari, în „Vasiliană" 179+76. Muntenia are seminarii episcopale, în Moldova se numără unul singur, de la Socola, cu 60 de elevi. Nu se uită şcolile greceşti (13 la Munteni), germane (la aceiaşi 2), armeneşti şi evreieşti (13 şi 12 în Muntenia şi Moldova). Sânt pensioane francese de băieţi cu directori germani (2 la Munteni, 68 elevi), cu Francesi, la Iaşi (3 interni, cu 119 externi şi 11 profesori), pensioane de fete francese (1+48 şi 3+92). „Şcoala gratuită" din Bucureşti are 158 de externi,

Populaţia totală e de 6.258.063, plus 578.931 străini, pentru Principate; *în toată Românimea:* Ardealul singur are Români peste 1.500.000, Banatul 475.000, Bucovina 209.854 şi 462.387 Basarabia. Clerul dă în ambele ţeri: 65.700 şi 36.945 de suflete, boie-

---

[1] Pp. 76-7.
[2] P. 82 şi urm.
[3] P. 89.
[4] P. 90 şi urm.

rii cu fii, neamuri, etc. 45.180 la Munteni, 20.140 în Moldova. Bucureştii au 12.690 de boieri, Iaşul 5.300, slugile lor: 9.804 şi 3.250, preoţii 1.280 şi 819, călugării 137 şi 334, poporul obişnuit 60.000 şi 26.203; străinii se numără 4.800 şi 1.256, Ungurenii 3.600 şi 600, Evreii 4.800 şi 12.740, Ţiganii 8.777 şi 2.739. Case sânt trecute 10.050 şi 4.300 în cele două Capitale, cu 20, 80 de otele. Se adaugă 26 şi 13 mănăstiri, 130 şi 70 de biserici ortodoxe, 1 şi 1 catolice ca şi armene, 2 şi 1 reformate, 5 şi 2 sinagoge, tipografii 4 şi 3, şcoli 80 şi 13. Era vorba de un palat la biserica Sf. Gheorghe din Bucureşti. Se dau cifre şi pentru străjeri (40-50 aici, pe lângă cei luaţi de la prăvălii şi de la case: doi pe lună [1]).

Literatura e larg întrebuinţată de profesorul frances, care vorbeşte, lăudând limba, „medalia antică", de Ţichindeal, Văcărescu, Eliad, Asachi, Boliac, Scavinschi, Bariţ, Stamati, Rosetti, d-na Moruzi [2].

Un Frances care petrecuse, cum spune însuşi, mult timp în Orient şi trăise un timp în principatul muntean, — vorbeşte de satele Gherghiţa şi Goştinari, de Snagov, pe care-l descrie atent, de Câmpina, de Romanaţi, de regiunea Bărăganului, ca şi de Iaşi—, care petrecuse pe lângă Al. Filipescu de la Drajna [3], unde se vede, în biserica de sat, un ţablou religios iscălit cu acest nume de familie, Felix Colson, dădea în acelaşi an 1839, trei lucrări care ne privesc [4].

Incepând cu cea mai redusă ca proporţii, în *Coup*

---

[1] P. 100.

[2] P. 150 şi urm.

[3] *État présent* (vezi mai departe), pp. 129 şi urm., 136, 202-3, 238.

[4] Il laudă la pagina 28.

d'oeil rapide sur l'état des populations chrétiennes de la Turquie d'Europe, răspuns de câteva pagini la un raport presintat Camerei Deputaților din Paris. el semnala dorința Românilor ca și a Sârbilor de a face să se recunoască în Turcia bolnavă și amenințată cu peirea principiul național. Ei sânt capabili de a da, asupra unui număr total de 3.700.000 de locuitori, o oaste de 100.000, de oare ce în timp de pace forța armată a Principatelor s'ar ridica la nu mai puțin decât 52.000[1].

Altfel se dă aici câte un amănunt necunoscut de istorie românească, precum petițiile prin care Mihai Sturza, candidat la tron, se recomanda atenției Turcilor, ori intrigile țesute în acești ani de fostul consul rus, la Iași, T. (Timcovschi), de generalul Liprandi, „unul din agenții cei mai fini ai Rusiei", de „St., fost funcționar la consulatul rusesc din Moldova, care fusese șeful ridicării de steag contra lui Vodă-Sturza" (Ioan Sandu)[2], precum și planul de a ucide pe Mihai-Vodă printr'un „complot în care erau amestecați mulți Ruși"[3]. Consulul frances în Moldova, Huber, e lăudat. Dar în această publicație interesul se concentrează mai mult asupra cneazului Miloș și a Sârbilor lui.

Ea anunță însă pe copertă două alte scrieri: *Précis des droits des Moldaves et des Valaques fondé sur le droit des gens et sur les traités* și *Considérations sur l'état présent et sur l'avenir des Principautés de Valachie et de Moldavie,* supt presă.

Intăia, o broșură, „adresată tuturor Cabinetelor Europei", anunță și precede pe cealaltă. Deocamdată ceia ce se are în vedere e numai analisarea situației

---

1 P. 71.
2 P. 25.
3 P. 29.

de drept a țerilor noastre față de Imperiul otoman. și anume cercetânuu-se, ca bază, pretinsele tratate din secolul al XIV-lea și al XV-lea, așa cum le daduse Kogălniceanu în cartea lui francesă tipărită la Berlin, precum și față de Rusia, simplă garantă, fără alte drepturi, pe care nu le pot stabili „împietările zilnice", nici concesiile nejustificate ale Porții. Capitulațiile n'au deci nicio putere pe pământul românesc și Statele dunărene pot în toată voia să încheie convenții de comerț cu Puterile apusene. Cel mai bun lucru ar fi însă a se „ridica din nou Principatele ca Stat suveran supt protecția Sultanului"[1]. Un amestec. al Austriei, recomandat de unii scriitori englesi. nu s'ar putea admite, între altele și fiindcă Românii de dincoace văd la ce tratament sânt supuși frații lor de peste munți, adevărați pariași pentru cârmuirea împărătească[2]. Gurile Dunării ar rămânea în sama noului Stat, căci Sulina este arătată ca fiind „în teritoriu moldo-valah"[3]. Comerțul austriac el însuși ar profita din această stabilisare a situației malului stâng dunărean.

Cartea principală a lui Colson, pe lângă cea de sus, pe care peste vre-o douăzeci de ani era s'o resume D. A. Sturdza[4], la începutul carierei sale politice, e o lucrare întinsă, bine informată și foarte prielnică, asupra „poporului uitat până în zilele noastre, ca o oasă în pustiu, pe hotarele Europei și Asiei, fără putere pe teritoriul său, fără influență în propria sa Mare. vasal al vecinilor săi" și care acum „urmează mișcarea providențială de regenerare

[1] P. 27.
[2] P. 28.
[3] P. 30.
[4] *Scurtă descriere a drepturilor Moldovenilor și a Muntenilor,* etc., Iași, 1836.

care ridică alte popoare"[1]. E, cum o spune de la început, o „datorie de conştiinţă" a unui om convins de dreptul la viaţă al oricărui neam.

Descrierea fisică a ţerii, şi după informaţia rusească, preţioasă în ce priveşte arătarea împărţirii solului, formează întăiul capitol. Ea nu oferă lucruri noi de oarecare importanţă. Nota pitorescă lipseşte cu totul, afară doar de o înfăţişare a Bucureştilor între copacii străbătuţi de crucile bisericilor, frumoasă întăie impresie căreia-i urmează vederea unui oraş murdar unde „nu se poate merge pe jos" [5].

Notiţele statistice[3] pot fi apropiate de ale lui Demidov şi ale lui Vaillant. De ale acestuia se deosebesc printr'un uşor plus, în Muntenia, la numărul preoţilor şi diaconilor, al boierilor (aici numai 12.000) şi printr'o altă orânduire a unor categorii de locuitori; pentru Moldova cifrele sânt foarte scăzute, tot din 1838 (880 boieri titulari, 5.650 preoţi, 611 cântăreţi, 1.580 călugări, 117.961 ţerani, etc.), ceia ce se explică prin faptul că în acest loc[4] se dau familiile, nu sufletele. Budgetele sânt pentru anul 1839 chiar: ele se disting prin uşoare creşteri sau scăderi (Moldova: imposite directe 7.702.791, indirecte 2.764.418; cheltuieli: 7.669.368; Muntenia: 10.392.533 şi 5.900.746 pentru încasări, 15.439.900 pentru cheltuieli[4]. Se apasă asupra faptului că datoria publică nu există [5].

Exportul muntean e socotit la 16 milioane de

[1] Pp. I-II.

[2] P. 197.

[3] In Muntenia 22 de oraşe. 12 târguri, 3.590 de sate, 69 de mănăstiri; in Moldova 54 de oraşe. 1.919 sate, 122 mănăstiri (29 închinate ; 1.778 biserici. Sânt 1.096 de moşii boiereşti. 225 mănăstireşti neînchinate. 160 închinate, 410 răzeşeşti (p. 7).

[4] Pp. 12-5.

[5] Pp. 16-7.

franci[1], pe mai mulţi ani: el variază de la 23 la 11 de milioane de lei, importul de la 24 la 55.

Intregi tabele sânt alipite la lucrare pentru comerţul exterior pe anii 1832-7. In 1837, Brăila primeşte 149 vase, Galaţii 528[2]. Se arată că 5-6.000.000 oi pot da prisos de export.

Statistica şcolară dă în Moldova 695 de elevi la şcolile judeţene (60 interni), 80 la şcoala primara de fete din Iaşi, 136 de băieţi şi 109 fete la pensioane[4]. In Muntenia „Şcoala centrală" cuprinde trei şcoli lancasteriene cu 600 de elevi, o şcoală de *umanioare,* una complementară, o a treia „specială", cu 204 de toţi (profesorii se ridică la 54), afară de „ştiinţi, facultăţi, cursuri libere", şcoala lancasteriană şi cea complementară la Craiova, cu 190 de elevi şi 23 de profesori, cele şaisprezece şcoli lancastriene din judeţe, cu 1.200 de elevi şi şaisprezece profesori[5]. Şcolile particulare muntene au 3.564 de elevi[6]. Institutoarele francese pregătiau în 1833 83 de şcolăriţe, în 1838 numai 23[7]. Patruzeci de familii ţin perceptori sau institutoare acasă[8].

Scurta privire istorică e vrednică de atenţie. Un capitol poartă titlul de „Gloria trecută a Românilor", şi el începe afirmând că numai din vina împrejurărilor s'a pierdut independenţa de pe vremuri. Ca izvoare serveşte vestitul discurs la şcolile din Hotin al lui Alexandru Hâjdău şi tânguirea lui Cârlova asupra

---

1 P. 225.
2 P. 226.
3 P. 231, nota 1.
4 P. 172.
5 P. 190.
6 P. 193.
7 P. 194.
8 *Ibid.*

ruinelor Târgoviştii; alături se reproduc rânduri din corespondenţa cu Rusia a lui Mihai Suţu, fost Domn al Moldovei, şi a lui Grigore Dimitrie Ghica, fost Domn muntean [1]. Analisa Regulamentului Organic e scurtă, destăinuindu-se că iscălitura lui, în comitetul de redactare, a fost refusată numai de bătrânul Bălăceanu, de Câmpineanu şi de un Hrisoscoleu, oameni din cari „un tânăr preot muntean" făcea figuri sfinte [2]. Pe atunci Orlov oferi la Constantinopol, din partea Ţarului, 3.000.000 de galbeni pentru Principate [3].

In ce priveşte clasele naţiei noastre, scriitorul are o nesfârşită milă de ţeran. Il înfăţişează, cam pretutindeni, oropsit şi despreţuit, redus la împrejurări de traiu absolut primitive, mulţămit în aparenţă cu satisfacerea celor d'intăiu nevoi ale unei fiinţi umane. Miniştri prind noaptea pe săteni pentru a-i mâna la lucru pe moşiile lor; nedreptăţiţii vin adesea în cete să-şi caute judecata la Bucureşti; dar nici aceasta, nici anchetele orânduite de Domnul muntean nu servesc la ceva [4]. In Moldova mai ales, faţa trasă, ochii înfundaţi în cap ai atâtor locuitori de la ţară arată suferinţile prin care au trecut [5]. Arendaşii greci ca şi cei evrei storc ultima picătură de vlagă şerbilor, liberaţi numai de formă, ai ogorului în ambele Principate [6].

---

1 Pp. 41-3.

2 P. 47.

3 P. 50.

4 P. 129 şi urm.

5 Leurs yeux caves et qu'ils n'osent lever, tout annonce la servitude et l'absence du bien-être (p. 236).

6 Cette émigration juive de la Russie et de la Pologne réduit le paysan moldave à la misère et le prépare au joug étranger, car l'Israélite dur et même féroce envers les chrétiens ne s'apprivoise avec les pauvres Roumains que pour les voler, les exploiter et souvent les rouer de

Mai nenorociți decât dânșii sânt doar Țiganii, despre cari Colson se rostește cu adâncă indignare față de acei cari-i întrebuințează pentru folosul și pentru plăcerea lor, jignind însăși demnitatea omenească. și el chiamă opinia lumii civilisate pentru a face să înceteze acest abus.

Și totuși țeranul român e cinstit și viteaz. Rușii îl întrebuințau în ultimul războiu tot la avangardă. Armata nouă, mai importantă în Muntenia, e alcătuită numai din ei, atât prin cele 36.000 de familii atribuite organisației grănicerilor, cât și prin cei 6.000 de soldați ținuți supt arme, plus cei 5.000 lăsați la vatră. prin cei 22.000 cari pot fi chemați în fiecare moment și în sfârșit prin cei 3.600 de dorobanți și slujitori munteni, prin cei 1.200 din Moldova, cari sânt o adevărată și destoinică oaste [1].

Clerul e în mare parte din țerani și trăind țerănește. El ocupă puțin pe scriitor, care vorbește în treacăt de gândurile bune ale Mitropolitului Veniamin. prea legat însă de politica rusească, și de Mitropolitul muntean prigonit de Ruși, Grigorie [2]. Ii plac mănăstirile, ca niște „orașe germane”, în care însă n'a izbutit să descopere bibliotecile, care *erau*, seminarii ca acela din Buzău, bine condus, cu școlari vioi— și laudă pe episcopul de acolo; și școala de preoți din București își îndeplinește sarcina. A cunoscut pe învățatul profesor Nifon Bălășescu [3].

Apăsând asupra faptului că principatul muntean are o clasă de negustori indigeni, nu ca în Moldova.

---

coups (p. 151). Cf. și pp. 235-6. Și contra velnițelor, p. 152. (Cf. p. 218: „Les habitants s'habillent comme les Daces et se nourrissent comme aux premiers jours” (p. 218).

1 P. 21 și urm.

2 Pp. 162 și urm., 170.

3 Pp. 163-5.

unde ea e împiedecată în formaţiunea ei de invasia evreiască, Colson arată pe rând rosturile lipscanilor, marchitanilor, cari vând şi articole de Constantinopol, al Braşovenilor.

Negoţul cu străinătatea se face încă greu, Galaţii, Brăila începându-şi abia funcţiunile de mari debuşee; cel de-al doilea port n'are măcar o bancă [1], şi pretutindenea mijlocitorul e samsarul grec [2]. Şi totuşi se face un comerţ vioiu cu Austria, care trimete anual marfă de zece milioane şi visează Muntenia ca „un grânar al Ardealului" [3]. Anglia însăşi a încercat, fundând o companie englesă, care însă s'a ruinat aşteptând până la îngheţul Dunării, cu douăzeci de vase de transport, grâu care n'a mai venit. Ar trebui, dacă Turcii ar înţelege folosul, să se dea negustorilor munteni un canal dobrogean de la Rasova la Chiustenge şi chiar folosinţa portului Varna [4].

Căci exportul e important. Se trimete, astfel, porumb la Trieste, grâu la Genova şi Trieste, în Arhipelag, sau la Constantinopol, şi în Anglia, lână în Franţa, Belgia, tot Anglia şi tot la Trieste, vin la Odesa, catarge la Constantinopol şi în Egipt, sământă de in în Genova şi Anglia, fasole tot în Genova şi în Trieste, unt şi brânză în Turcia şi Grecia, sodă în Constantinopol, mătasă în Trieste [5]. In materie de fabrici se citează cea de la Câmpina ori cea de la Bucureşti a d-rului Zucker, autorul scrierii, resumate mai sus, despre Basarabia [6].

---

[1] El cere „bănci naţionale", şi îndată (p. 235).

[3] Pp. 225-6.

[3] Pp. 214-6. Numărul sudiţilor chesaro-crăieşti e de 30.000 (p. 215).

[4] P. 222 şi urm.

[5] Pp. 228-9—Sardinia dă mobile (p. 228).

[6] P. 238.

Boierimea e înfăţişată defavorabil. In genere e rău crescută, ca anume pentru „ciocoism", elementele adause trebuind să treacă prin zilnica umilire a situaţiei de logofeţi [1]. Cutare boier moldovean a ucis pentru a-l prăda pe un Evreu [2]. Căsătoriile fetelor la treisprezece, patrusprezece ani, divorţurile uşoare şi foarte dese contribuie la corupţia clasei [3], care ţine încă toată puterea, căci a fi boier e a fi om [4].

Pe terenul politic, o mare parte din boierii munteni, oameni în vrâstă, servesc Rusiei neînvinse, bună răsplătitoare: pentru „articolul adiţional" votează, lăudat de consulul rusesc Rückmann, bătrânul Filipescu, fiul său colonelul, Ştefan Bălăceanu şi Cocorăscu. Unii fură: cam 25 milioane pe an [5]. Este însă şi o oposiţie naţională, represintată, nu atâta prin foştii studenţi în Apus, pe cari acest scriitor nu-i stimează prea mult, cât prin bune elemente crescute în ţară, ca acel colonel Câmpineanu, care i se pare lui, ca şi lui Vaillant, că personifică însuşi viitorul rasei, fiind singurul capabil să dea şi ţeranilor locul ce li se cuvine [6].

In Moldova, de la începutul noii ere a Regulamentului Organic, „Fanarioţii", favorisaţi de Domn, luptă cu familiile de ţară şi cu intimii lui Mihai-Vodă. Dar de la un timp consulatul rusesc nu dispune decât de un grup pe care el şi-l alcătuise, cu Nicolae şi Gheorghe Catargiu în frunte [7].

Oposiţia se face pe tăcutele, după lungi pregătiri

[1] Pp. 155-6.
[2] P. 203.
[3] Pp. 158-0.
[4] P. 141.
[5] P. 108.
[6] P. 64 şi urm.
[7] Pp. 82-3.

ascunse, prin votul singur. Tineretul şovaieşte încă —pe acel timp Kogălniceanu era la 1839 numai un tânăr militar de douăzeci şi patru de ani[1], „secretar" al lui Sturza şi om de bune speranţe—, dar femeile îşi răsbună pentru desconsiderarea din partea Ruşilor, apărând cu energie ideia naţională[2]. Intăia generaţie în contact cu Apusul — tineri Munteni trimeşi supt Grigore-Vodă Ghica, Moldoveni purtaţi pe la Viena — au adus numai limba costumul, atitudinea, o a doua se pătrunde şi de alt spirit[3].

Cu aceasta trecem la Domni, şi aici trebuie să se spuie că şi Colson, ca şi Vaillant, ca şi tineretul supt influenţa anglo-francesă, e contra lui Alexandru-Vodă Ghica, pe care-l susţinea consulul Billecocq, atacat de aceia, şi *pentru* Mihai Sturza, care, cu toate păcatele lui, de avariţie, ar fi ajuns în stare de a da o nouă ordine de lucruri, aşa cum se doria în aceste cercuri.

După ce se arată că Mihai Ghica, duşmanul lui Vaillant, ascunde supt „o urbanitate excesivă" şi maniere de dandy parisian, care-i câştigă femeile, lipsă de talent şi de caracter, trufie, prejudecăţi, neajunsuri de cultură, ca simplu fost cadet în armata rusească, se trece la fratele său, Domnul, denunţând şi aici ce s'ar ascunde supt „bonomia" lui,

Toate defectele posibile se atribuie Domnului muntean: e prefăcut, bănuitor, prigonitor, perfid, „umil până la josnicie cu superiorii, vanitos cu inferiorii săi, fără demnitate cu egalii". Descusut şi nebulos în gânduri, gângav în rostire, el nu iubeşte pe nimeni

---

[1] P. 175.

[2] P. 77.

[3] C'est encore sous le règne de Grégoire qu'on prit l'habitude d'envoyer à Paris les jeunes boyards pour finir leurs études (p. 157).

şi nu e iubit de nimeni. Işi închipuie că „ocupă Europa”. Numit după stăruinţile inteligentei lui cumnate, pe temeiul că Turcii preferă familia Ghica, el e calificat, cu o elocvenţă plină de ură, ca „întâiul represintant al umilirii ţerii sale”, ca „transparentul Rusiei” [1].

La un supeu în 1832 a făcut loc consulului rusesc să treacă înaintea lui, iar, în luptă cu Adunarea munteană, el aştepta hotărârea în casa acestuia, încunjurat fiind şi de miniştrii săi. Armata lui îi dă doar prilejul de-a apărea în uniformă brodată, cu crucea Sf. Ana pe piept, între membrii „ştabului”, în care sânt cei mai mulţi ofiţeri. Se vorbeşte şi de o închipuită căsătorie cu origini imorale a lui Grigore-Vodă cu „Doamna Eufrosina”.

Cu totul altfel apare, fireşte, Mihai Sturza, în care partidul naţional muntean, pe care-l serveşte cartea, îşi pune toate speranţele. Fostul asociat al agentului rusesc generalul Liprandi, poate singur, fiind deştept şi bogat, hotărât, „să scape Moldo-Valahia de jugul Ruşilor”. Sprijinit şi de socrul său, puternicul Grec Vogoridi, în stare să contrabalanţeze influenţa lui Aristarchi, agentul muntean, înfăţişat, acesta, în cele mai negre colori, el are datoria să refuse şi „coroana” pe care i-ar oferi-o Ruşii. Timidul boier are tot mai mult calităţi de Domn şi devine „omul necesar al zilei” [2].

Fireşte, Mihai-Vodă nu e ridicat astfel pentru el însuşi, ci, cum am spus, în legătură cu idealul urmărit de o întreagă generaţie. Acest ideal exista şi pe vremea când se negocia cu Napoleon I-iu pentru formarea unui „regat al Daciei” [3]. Cultura nouă

[1] Pp. 52 şi urm., 101.
[2] P. 57 şi urm.
[3] Au temps de Napoléon, lorsqu'il pensait à créer un royaume de Dacie (p. 122).

a lucrat în acest sens. Dacă la Bucureşti Aron Florian n'a putut tipări, din lipsă de interes a publicului, ultimele patru volume din a sa Istorie a principatului muntean, dacă Vodă-Ghica sprijine pe balerinele teatrului german şi a facut tot posibilul ca să distrugă pe cel românesc, tocmai când se pregătiau piese ca „Mihai-cel-Mare" şi „Doisprezece boieri", dacă în capitala munteană şcolile superioare, rău administrate, sânt o simplă formă, dacă la Iaşi, unde Moise Nicoară moare de foame, Academia Mihăileană n'are o catedră de istoria Românilor, dacă Eliad a devenit pentru curentul naţional un „transfug" salariat, mişcarea, odată pornită, nu se poate opri. Colson reproduce versuri ale lui Cârlova şi Alexandrescu pentru sufletul ce vibrează în ele. De la Viena, de la Lunéville, unde Moldova a trimes un bursier, vin tineri cu altă mentalitate, asemenea cu a fetelor crescute de institutoare francese[1]. Arta începuse a fi cultivată şi la Moldoveni, unde programul şcolar prevedea o clasă de pictură şi de desemn istoric, şi un pictor din München fusese anume adus pentru a zugrăvi pe Ştefan-cel-Mare înaintea Cetăţii Neamţului şi în clipa când îşi dictează testamentul[2].

Idealul românesc servit de această cultură nu ţinteşte numai la crearea unui regat de la Dunăre, supt o dinastie indigenă, dispunând, ca debuşeu la Mare, de viitorul canal, necesar, între Rasova şi Chiustenge şi chiar de întrebuinţarea portului Varna[3]. Acest lucru e „aproape asigurat", spune profetic publicistul frances. Se obiectează faţă de acest program restrâns

[1] Pp. 160, 171 şi urm. Se trimeseră la Viena *şase* bursieri (p. 172). Trei termină în 1838 (p. 173). Cf. şi p. 238.

[2] Pp. 173, 196.

[3] P. 218.

„că rămân mai mult de şase milioane de Români nereuniţi, că în lipsa lor totul va fi nesigur, că aceste mase totdeauna aţâţate prin nenorocirea situaţiei lor vor căuta neîncetat să răstoarne toate combinaţiile care le-ar separa de fraţii lor..., că alianţa care trebuie să domnească între vecini ar fi compromisă prin acest războiu surd, care ar veni din existenţa Românilor neliberaţi" [1].

De aceşti Români încăpuţi supt stăpânirea străină se ocupă, cu cât ştie — pentru dânsul Bariţ e Vlădică de Blaj („Blaye") —, scriitorul frances, anexând la lucrarea sa şi cea d'intăiu hartă a Daciei care trebuie să fie. Incepe cu Basarabia. Supt Voronţov, guvernatorul care „urăşte pe Moldoveni pentru că sânt Moldoveni" şi care lasă pe ofiţerii săi să prade pe locuitori, pe cărturari să reducă limba românească la cărţile de biserică tipărite în singurul stabiliment de la Chişinău, ameninţând cu pedepse, până la surgunul în Siberia, pe cine ar resista, boierimea, câtă n'a rămas în Iaşi, trăieşte la ţară, ruinată, cu frica unor costisitoare procese; ţeranul se păstrează însă cum a fost, „activ, harnic, întreprinzător". In Bucovina, „Românii formează încă fondul populaţiei şi sânt încă cei mai numeroşi"; nobilimea a refusat titlurile nobiliare oferite de Austria şi astfel „a preferat curagios ruina faţă de o astfel de apostasie". In Banatul colonisat de aceiaşi Aus-

[1] La réunion des Principautés est presque assurée... Qu'il reste plus de six millions de Roumains non réunis, qu'à leur défaut tout sera incertain, que ces masses, toujours excitées par le malheur de leur position, chercheront sans cesse à renverser toutes les combinaisons qui les séparent de leurs frères..., que l'alliance qui doit régner entre voisins serait compromise par cette guerre sourde qui viendrait du fait des Roumains non réunis (p. 117).

trieci, Românii sânt „foarte nenorociţi, cei mai apăsaţi din toate populaţiile care locuiesc această parte a Statelor austriece". In Ardeal, „pământ românesc, locuit de patru popoare deosebite", ai noştri sânt priviţi ca nişte brute. Şi totuşi „ei sânt Români şi hrănesc speranţa de a fi reuniţi cu fraţii lor din Moldo-Valahia". Ba chiar „ideia unirii se popularisează din ce în ce mai mult"[1]. Intr'o naţie ai cării membri de la o provincie la alta îşi zic „fraţi" nu e de mirare.

Evident că asemenea porniri află piedeci la Fanarioţii legaţi de Turci, la consulul rus, adevarat „vicerege". Tot aşa la Austria, cu gânduri ascunse faţă de Principate şi cu teamă faţă de provinciile româneşti pe care le deţine. De aceia Ghica „speră să capete de la Cabinetul din Viena făgăduiala de a fi reales Domn în casul când Ţara-Românească ar fi restituită independenţei. Austria nu e depărtată de a intra în vederile Domnului, atât de mult tremură să vadă populaţiile româneşti din Banat, din Bucovina, din Ardeal, unindu-se cu mişcarea ce ar restitui Ţerii-Româneşti libertatea ei [2]." De altfel ea „slăbeşte şi riscă în toate zilele să slabească reţinând ca supuşi pe Românii împrăştiaţi în Imperiul ei".

Franţa, rău represintată încă, e incapabilă să dea tineretului din Principate sprijinul diplomatic de care ar avea nevoie ca să-şi atingă scopul: ea ar trebui să aibă curagiul de a-şi acredita agenţii, cari să

---

[1] Ils sont Roumains et nourrissent l'espoir d'être réunis à leurs frères de la Moldo-Valachie. L'idée d'une réunion se popularise de plus en plus (p. 265).

[2] Tant elle tremble de voir les populations valaques du Banat, de la Bucovine. de la Transylvanie s'unir au mouvement qui rendrait à la Valachie sa liberté (p. 73

nu se boierească între boieri, direct pe lângă Domni[1]. Anglia singură lucrează cu spor.

Oricum, se va ajunge neapărat la îndeplinirea nevoilor neapărate ale unui neam capabil de a-şi asigura, şi prin oastea ce ar putea strânge şi hrăni, un loc în lume. Prevăzând sigur viitorul, Colson e sigur că dinastiile de pradă vor dispărea înaintea asaltului „spiritului naţional care fermentează la toate popoarele incorporate". „Coborârea imperiilor şi a raselor dominante şi învierea naţiilor incorporate e pentru el un punct de crez, şi vremea când se vor pedepsi toate crimele de les-naţionalitate" ale acelor Imperii i se pare că se apropie [2].

Să adăugim că a trăit s'o şi vadă. La 1862 el publică, supt titlu de *Nationalité et régénération des paysans moldo-valaques*, o întinsă lucrare, punând în legătură cu nevoia imediatei reforme agrare contra boierimii parvenite, conrupte şi brutale [3], caracterul de stăpânire atavică a ţeranului care se coboară din Tracii cei vechi, nestârpiţi de Romani — şi o întreagă argumentaţie e cheltuită pentru aceasta —, sau, cum îi place a zice, din „Pelasgi". „Naţia nu-şi trage originea", astfel, „dintr'o adunătură de coloni veniţi din toate părţile lumii romane; ea formează o rasă omogenă, care şi-a avut civilisaţia ei." Şi apărarea săteanului e luată, după amintiri din petrecerea la noi a scriitorului, şi contra ocupanţilor ruşi din 1828, cari puneau şi în spinarea femeilor, când

---

[1] Colonia francesa cuprinde, după el, în Muntenia: un cleric câte nouăsprezece institutori de fiecare sex, trei medici, opt artişti şi patrusprezece actori (p. 256). Funcţionari ai consulatului sânt Greci şi Austrieci (p. 257).

[2] Pp. 264, 302, 304.

[3] Casuri, p. 148 nota 1.

nu înjugau pe bărbaţi la cară, transporturile necesare armatei lor şi aduceau pe Mehedinţeni la nevoia de a măcina scoarţa copacilor pentru a-şi face pâne [1].

In 1843 un cunoscut călător frances, vicontele Alexis de Valon, trecea spre Chiustenge, care i se înfăţişează ca un biet sat de bordeie, ca nişte locuinţi de castori, cu o lume de femei şi copii în zdrenţe, nu mai mulţi de o sută cinzeci la începutul lucrărilor pentru schelă. Acum au mai venit, lângă Agentul Companiei austriece pe Dunăre, Bulgari, Ruşi, Români, chiar, crede visitatorul, Poloni.

Un drum prin pustiu, cu morile, stepa din gaurile căreia răsar, flămânzi de secetă, poponeţii bruni, rar câte un grup de case unde Bulgari tocmiţi lucrează pentru indolenţii stăpâni turci. La Chiostel, popas al Companiei, valul lui Traian: drumeţul încearcă o vânătoare de păsări de baltă. La Cernavoda —se propune canalul, pe la Carasù ,' aceiaşi miserie; un Veneţian culege lipitori, al căror monopol îl are. Pe malul dunărean, dorobanţul carantinei.

Mergând mai departe pe Dunăre, de Valon dă iarăşi de lazaret; la Giurgiu, cu 7-8.000 de locuitori (tot serviciul carantinelor are 1.122 de pedeştri şi 350 de călări; frecvenţa de călători: 3.000 pe an aici, peste 4.000 la Galaţi, în 1833) [2].

Puţin înainte de la revoluţia de la 1848, în anul

[1] P. 246 şi urm. Se citează de el şi o altă carte, în două volume, *Chrétiens et Ottomans*.

[2] După traducerea germană, *Ein Jahr im Orient oder Griechenland unter Otto I., die Türkei unter Abdulmedschid und Sicilien unter Ferdinand II.*, Stuttgart, 1854. II; Karadja, în *Revista Istorică* pe 1928 şi în *Cuget Clar*, I, pp. 557-9.

1816 chiar[1], o femeie, d-na A. de Carlowitz, întovărăşită de un conte de Waisbach şi, până la un punct, de un Ungur, Mandozy, sosit anume din Kremnitz ca să vadă cum Ruşii „vreau să facă din aceste provincii un punct de plecare către Imperiul de Orient", vine în părţile noastre, şi, după întoarcere, alcatuieşte note în care, mai ales de la o bucată de loc, elemente de romantism capricios se alătură la observaţiile reale, prea puţine.

Povestitoarca a cercetat întaiu, în Banat, satele grănicerilor, cu populaţie numai româneasca, supusa regimului militar — un ofiţer rural îngrijindu-se de agricultura—, cu pamânturile care nu se pot vinde la străini, cu gospodăria în comun, şi, pentru şeizeci de membri, cu un „gospodar" ales, cu şcoală germană, cu judecată militară, cu cârciuma plină. Nu se dă niciun ban; şefii de familie au o plata de 50 de franci pe an. Cu ofiţerii şi sergenţii lor în frunte, oamenii luptă cu atâta devotament pentru Austria, încât în 1815 erau aici 40.000 de văduve. „Grănicerii sânt mai zdraveni la osteneală decât toţi ceilalţi Europeni." De şi prea puţin respectate, femeile lucrează necontenit. A văzut şi bătrâne ţesând, şi ele „cântau poeme eroice naţionale copiilor aproape goi, cinchiţi înaintea lor"[2].

Pe o cale vicinală foarte bună, d-na de Carlowitz merge la Cornea, cu han, prăvalii, poştă, supt comanda unui căpitan, la Domaşna, „târguşor frumos", la crucea care arată unde era să fie omorât de Turci, în 1738, Francisc I-iu. In cale „copaci încărcaţi de roadă, case bogate". De la Teregova şi

---

[1] V. *Revue de Paris*, XXXIV, n-l de la 15 Septembre.

[2] En chantant des poèmes héroïques et nationaux aux enfants presque nus accroupis devant elles; p. 525.

cheia ei, se ajunge la Armeniş, staţie de ofiţeri; la cheia Slatinei se trece Timişul. Slujba catolică de la Slatina, cu soldaţi în uniformă îngenunchiaţi, impresionează. „Şi femeile erau gătite, dar portul lor jigneşte ochii, căci e un amestec de colorile cele mai strălucitoare şi care se ciocnesc mai mult” *(plus heurtées)*. I se pare că danţul ce urmează e întovărăşit de „cântece războinice, în cinstea vre-unui erou al Margenii”. In aceste cântece ar fi vorba şi de „geniile muntelui”. „Gospodarul” chiamă la masă, şi aleargă copiii, femeile. Locuitorii îi par beţivi, dar, „dacă o întâmplare fericită-i pune în măsură să înveţe, ei ar face progrese aşa de răpezi, încât naţiile civilisate arată rar ceva asemenea” *(en offrent peu d'exemples)*. De la „Turnul lui Ovidiu” apoi, nu e departe până la Caransebeş, cu hanul „Pomului Verde”. E un oraş de 3.000 de locuitori, bine clădit, având un stat-major cu două căsărmi, un „episcop”, o şcoală normală, una de fete. Sânt vii împrejur, şi se culege aur în râul Sebeşului; comerţul e viu în acest centru „cu aiere de mare oraş”. Cetăţenii sânt amabili. Apoi pe la Muntele Mare se ajunge la hotar, în faţă cu Ada-calè, cu zidurile şi cimitirul ei şi cu primejdiile Porţilor-de-fier, cu schelea Cladovei, miserabilă, cu Ostrovul pustiu, pe care băciuiesc doar douăzeci de pescari sârbi, cu sămănarea ruinelor romane şi la Sârbi.

La Orşova i se pare că nu e nicio nevoie adevărată de carantină. In oraş sânt 500 de case, pentru 2.000 de locuitori, „Sârbi, Români, Greci, Unguri şi Germani”, aceştia din urmă funcţionari; o biserică răsăriteană stă lângă cea catolică. Femeile în cămaşă, cu „peştimane”, sânt frumoase. De altfel, „în Ţara-Românească o femeie urâtă e o excepţie”, „Bărbaţii

sânt robuşti şi bine făcuţi, şi fisionomia lor e tot odată nobilă şi însufleţită". Printr'o regiune de vii şi porumb se ajunge la muntele Alion şi la Porţile-de-fier.

Călătoria urmează apoi la Bahna, la graniţa munteană, unde o ţară nouă se vădeşte prin baraca de gardă şi stâlpul îmbrăcat cu un şomoiag de paie. La Vârciorova i se par ciudate visitatoarei casele de vergi şi lut, cu ogeacul din patru scânduri; locuitorii sânt sărăciţi de razboaie. „Muntenii", spune ea, „ar avea case frumoase şi frumoase haine, *dacă Suveranii Europei ar voi să facă din bogatele provincii pe care Dunărea le udă înainte de a se îneca în Marea Neagră un regat independent şi a cării inviolabilitate ar garanta-o cu toţii*[1]". Şi aiurea: „Dacă Principatele ar formà un Stat independent, acest Stat ar fi îndată unul dintre cele mai înfloritoare ale Europei[2]." De şi articolul apare numai în numărul din 15 Septembre al periodicului *Revue de Paris*, când chestia Unirii era pe tapet, nu e fară interes această rostire din partea cuiva care nu aducea nicio prejudecată, şi, fără îndoială, nicîo simpatie.

Acest colţ de pământ e năvălit de influenţe din toate părţile. Vaporul austriac *Pannonia* vine de la Galaţi, altul merge în aceîaşi direcţie. Ruşii cumpără — deci după 1848 — provisii pentru armata lor de ocupaţie, şi pentru cumpărături de vin, de

[1] Les Valaques auraient de belles maisons et de beaux habits, si les Souverains de l'Europe voulaient faire des riches provinces que le Danube baigne avant de se noyer dans la Mer Noire un royaume Indépendant et dont ils garantiraient tous l'inviolabilité; p. 512. — Scriitoarea întrebuintează şi cărţi ca Geografia Statelor Austriece de un de Luca.

[2] P. 85.

grâne, de lână (se vorbeşte de vinul îngheţat, de mere domneşti, de sparanghel) vin agenţi de comerţ din Viena, pe lângă şi câte-un Ungur. Alături de un Turc cu ciubuc se vede Rusul care e director al carantinei. Dar oamenii, „amestec de Daci, de Huni şi mai ales de coloni romani şi de Slavi", — Românii fiind fugari de la Bulgari! — sânt leneşi, şi vin lăcuste, zguduie cutremure. Vechiul port se amestecă azi cu zdrenţe moderne.

Pomenind de podul lui Traian, din care se mai găsesc lemne petrificate în apă, scriitoarea descrie noul Severin, cu casarma, carantina şi casele, încă puţine — câteva sute — care se zidesc împrejur[1]. In apropiere, Cerneţul are doar câteva „bordeie" *(cabanes)* de lut.

Coborându-se până la Calafat, cu o biserică ordinară, mică, şi o aglomeraţie de zidiri nu mai mare, fără pavaj, d-na de Carlowitz trece prin câmpiile frumoase pe care le străbat, oprindu-se la hanurile cu ţuică, greoaie căruţe cu patru cai, spre Craiova. In cale, oameni în zdrenţe, copii cărora li aruncă bani, femei torcând, Ţigănci gâcitoare cu câte patru copii în traistă după gât.

Craiova, unde o conduce pe călătoare un Ardelean, în serviciul căpitanului local, e preţuită ca „un oraş superb, zidit regulat", cu poduri, cu un bazar acoperit cu şindilă, numărând şi până la 80.000 *(sic)* de locuitori. Se vorbeşte şi de o manăstire, fără a precisa.

Lasând la o parte Gorjul, mai bogat atuncea fiind mai ferit de primejdii, d-na de Carlowitz va porni spre Piteşti, şi, pentru a explica aceasta călato-

[1] P. 83 şi urm.

rie, se presintă fabula unei alegeri de jude ţigănesc, în satul Sălătruc, alegere la care vrea să asiste. Capitala Argeşului, la care se ajunge după un drum de noapte cu privighetori şi iepuri cari trec drumul, e un oraş de 11-12.000 locuitori, cu o mânăstire, mai multe biserici, cu poduri şi case bune. Sânt negustori bogaţi, între cari şi Armeni şi Ruşi. Boierii cu vizitii în livrele iese mai mult noaptea, pe răcoare, în trăsuri, felinarele fiind aprinse; doamnele exhibează scumpe caşmiruri; s'ar fi făcând şi danţuri pe străzi la aceste ceasuri ale primblării şi petrecerii.

Prin satul Măneşti călătoarea merge apoi la Curtea-de-Argeş. Ea semnalează aici „palate stricate *(délabrés)*, ruinele castelului Voevozilor — *ruines du château des Woïwodes*—, pompoasa reşedinţă a episcopului, şase superbe biserici care desfăşură *(étalent)* ciudatele minuni *(singulières merveilles)* ale arhitecturii lor, clopotniţele lor cutezătoare *(audacieux)*, admirabilele lor colonade de marmură[1]". Apoi, la Sălătruc, se presintă fantasia ţigănească într'un cadru în adevăr văzut, cu costumele populare, cu turmele de capre şi cirezile de vaci, cu cina la care se servesc păstrăvi şi becaţe, mâncări de iepure şi de căprioară.

Mai departe, în presintarea călătoriei, e vorba de Pripoare, de Câineni, de Râul Vadului, de Mocani, cu cele şase milioane de oi ale lor.

Iată acum, după patru zile de drum, Capitala munteană, cu „bazarul", cu cele şaizeci şi şapte de cartiere, cu petrecerile ei; insulă a primblărilor pe Dâmboviţă (la Sfântul Elefterie), cafeneaua pe lac şi

[1] P. 291.

„vila Mavrogheni” pentru popor, cu cofetăriile şi recepţiile la bancherii nemţi, primitori. Cu prilejul unei visite la bătrânul Brâncoveanu, care ar fi avut „nouăzeci şi şase” de ani, se schiţează, din izvoare scrise şi din închipuire, viaţa acestuia, ca şi cum el însuşi ar fi povestit-o[1]. Mai interesantă e descrierea, la masă, a fiicei lui, o văduvă de şaizeci de ani. Pe cap are un turban de şal cu diamante, tunica albă e de brocart cu flori; un „fular indian, *plié à pointe* şi susţinut de o cingătoare *(cordon de taille)* cu perle fine, atârna la şoldul ei”, — şi ca năframă de şters nasul. Se mai semnalează „ciorapi de mătasă în coloarea cărnii şi papuci cusuţi cu fir de aur şi cu pietre scumpe”. Femeie frumoasă odinioară, ea rămăsese veselă. Se face şi o înfrăţire de cruce cu visitatoarea, înfăţişându-i două bucăţi de pâne, stropite cu sare, în cruce. La sfârşit se aduce apă de trandafir. Fiica boierului îşi spală gura, bătrânul Ban însuşi, barba; d-na de Carlowitz o întrebuinţează numai pentru mâni.

Femeia cultă nu uită să vorbească, aici, la Bucureşti, de societatea literară, de cele două ziare ce apar, de tipografiile unde se lucrează.

Plecând spre Giurgiu şi Rusciuc, în acea Bulgarie „care nu are decât un stăpân, pe când Principatele au doi”, se înseamnă la Olteniţa carantina, serviciul de luntri dunărene. Pe apă, trecând înaintea Rasovei, Cernavodei, oraşului de Floci, Hârşovei, Mă-

[1] P. 626 şi urm. Arhimandritul de la Argeş i-ar fi fost unchiu; la 17 Februar 1770 Brâncoveanu ar fi dat steagul generalului Stoffeln; el ar fi fost concurent la Ţarină cu Ghica-Vodă. Doamna a cetit pe Sulzer, cum se vede din descrierea palatului domnesc; p. 622.

cinului, se ajunge la Brăila, „adevărat port de Mare, plin *(encombré)* de brickuri de negoţ şi chiar de vase cu trei catarge”, plus ciudate vechi corăbii turceşti. Dar oraşul nu e încă decât „un amestec de căsuţe *(huttes),* de case, de palate, de edificii şi de ruine, neregulat aruncate pe o foarte mare întindere de teren”; se deosebesc: carantina, casarma, şchelea. Totuşi iată care-i e părerea definitivă: „Brăila a redevenit regina comerţului Ţerii-Româneşti... De aceia se tot zidesc case nouă.”

La Galaţi, unde iea în serviciu pe un logofăt din Craiova, care merge la Constantinopol, scriitoarea notează străzi frecventate, dar urâte, în port, pe când sus e „un oraş nou, regulat şi compus din case frumoase, în care lumea se grăbeşte a locui pe măsură ce se isprăvesc”; în vârf e chiar „un vast şantier de dulgheri şi de zidari”. In faţă se văd dealurile Dobrogii, căreia, cu muncă, i se prevede un frumos viitor.

In căruţa de postă, drumul urmează prin câmpii pline de turme şi cirezi şi printre sate păcătoase. Se aude „o limbă, care, fără a se deosebi mult de a Munteanului, sună altfel de urechi”. Se pare că în adevăr străina a mers de la Focşani la Bacău şi până la Oituz, şi ea vorbeşte de „uleiul munţilor”, de ocne, de păduri[1]. Pe valea Bistriţei apoi, ar fi mers la Sabasa şi ar fi văzut lucrul Ţiganilor aurari, apoi la Holdiţa, la Baia, cu mine, odinioară, iar, dincolo de Siretiu, la Dorohoiu, „mare târg *(bourg),* foarte murdar, foarte însufleţit cât ţine iarmarocul, ce are loc la sfârşitul verii”, iar, „înainte şi după

[1] Logofătul e pus să descrie o călătorie la Borsec *(ibid.,* XXXV, p. 92 şi urm.).

această epocă, târgul pare a fi fost pustiit *(dépouillé)* de ciumă". La mănăstirea Neamțului sânt 500 de călugări. In târgul vecin primirea și ospătarea e la un fost ispravnic, care știe nemțește. Casa are divanuri, perne și dulapuri în zid: asupra mesei se aduce tabac și odogaciu de India, care e foarte scump.

Piatra n'are caracter, dar Romanul, „fără a fi prea mare", este, spune ea, mai regulat și mai curat decât toate orașele pe care le văzuse până atunci în Principate: îl place și episcopia. Apoi drum spre Iași, pe cele mai frumoase câmpii; numai lângă capitala Moldovei mlăștini se împuțesc la soare. Orașul are biserici frumoase, dar străzi neregulate și poduri de lemn. Sânt și negustori străini: un Armean împrumută cu patruzeci la sută. Bordeie, case mai mult de lemn. Curtea, cu „pecete romană", e ruinată de la 1783 și, nu numai că nu se drege, dar nu se ridică măcar pietrele din dărâmături. Mihai Sturza stă „într'o casă pe care un agent de schimb din Paris ar găsi-o nevrednică de dânsul" [1].

D-na de Carlowitz vede pe Mitropolitul Meletie, și-l laudă [2]. Apoi, pe Domn, care, chemat la Divan, trebuie să puie răpede capăt audienței, în care se arată amabil. Oprită la masă cu cei doi tovarăși **ai ei,** ea constată că, în această clădire rea, serviciul, cu toată lipsa de etichetă, e superb. Va fi luată apoi și la Teatrul Frances, în loja Domnului, la cea de-a douăzecea represintație a unei piese de Scribe.

Ceia ce preocupă mai cu deosebire pe autoare din „amintirile" ei, mai mult sau mai puțin întregite de imaginație, sânt legăturile cu o doamnă „B",

---

[1] *Ibid.*, p. 100.

[2] Pp. 103-4.

din aristocrația ieșeană. Se afirmă că există un club domnesc, cu douăzeci de bărbați și același număr de femei, și că, din acestea, douăsprezece, în trei secții, după limbă, traduceau din limbile franceză, englesă și germană. Traducătoarea lui Lamartine și a lui Delavigne, pe care cu un an în urmă l-ar fi și tipărit în forma românească (!), ar fi fost această doamnă tânără, de treizeci și patru, treizeci și cinci de ani, frumoasă, bogată, care se măritase de mult cu un soț desfrânat și se despărțise, luând cu dânsa o fată de zece ani. La o serată la dânsa lumea stătea pe perne (!); două singure din asistente erau în rochii de Paris, celelalte în costum oriental. Tatăl ei, un bătrân, care fumează în picioare, asistă la reuniune, ca și doi profesori de colegiu, directorul și „protul" tipografiei (!), librarul și primul funcționar (!) al lui, artiști de la Teatrul Frances.

De acest Teatru e vorba în descriere și mai departe. S'ar fi pregătit acolo o represintație din *La Juive*, „ca la Paris". Dar, alături cu asistarea la asemenea producții și după o excursie la viile din „Gerlan" (Hârlău), ale aceleiași doamne, se ascultă Țigani lăutari, al lui Angheluș, ai lui Fărcaș, cari cântă și noaptea pe uliți, și se aude strigătul celor cu păpușile[1]. Se dă și ideia acestui teatru oriental de marionete: fata care ar vrea să se mărite. Țiganul cu ursul, Vasilachi și cele două fete, lupta Turcului cu Cazacul; păpușile sânt bine făcute, dialogul naiv — în trivialitatea lui.

Plecând din Iași pentru o intrigă de dragoste a unuia, din însoțitori cu aceiași doamnă B., călătoarea merge, prin Huși și Tecuciu, spre Galați, iar,

[1] I se pare scriitoarei că ar zice (după: *gucken!*) „kukly, kukly (regardez, regardez)"; p. 105.

de acolo, pe un vas cu vin şi ceară, spre Chilia. Se văd Renii, ruinaţi de Ruşi, în folosul Ismailului, Ţinutul basarabean bogat în turme şi grâu, Isaccea şi Cartalul. Ismailul însuşi, nouă creaţie oficială, cu 30.000 de locuitori odată, acum 7.000, are străzi, pieţe case mari, în locul celor şaptesprezece moschei vechi şi a înjghebărilor turceşti de lemn. Chilia-Veche, Licostomul de odinioară al Genovesilor, „nu e, dupa ultimele războaie cu Rusia, decât o îngrămădire de ruine" în faţa oraşului nou, cu case frumoase, dar a cărui populaţie a căzut supt noul regim de la 10.000 de oameni la abia 1.100, având singura viaţă a garnisonei. Departe, Chişinăul se ţine şi el prin oficialitate (se semnalează o sinagogă, trei fântâni de marmură). Apoi se intră în regiunea gârlelor, până la Sulina, improvisată din lemn, dar cu portul plin de vase, care, în Deltă, se trag la edec. gurile fiind astupate intenţionat de Ruşi. Ici şi colo se poate culege câte ceva nou, ca despre fortul Carà-Omer, care nu s'a putut lua de Ruşi la 1828 [1].

---

[1] Pp. 110-25.

IX.

Călători francesi din epoca războiului Crimeii.

Războiul Crimeii atrase de-odată atenția tuturor asupra Principatelor.

Știri personale despre țerile noastre le mai dădea încă din 1846 Xavier Marmier, cunoscătorul Rusiei, al țerilor scandinave, al Germaniei, în călătoria lui „de la Rin la Nil" *(du Rhin au Nil)*, în care atinge, cum spune mai departe titlul, Tirolul, Ungaria și „provinciile dunărene", pentru a trece apoi în Siria, Palestina și Egipt.

O nouă carte a cunoscutului autor despre drumul pe care l-a făcut „de la Dunăre la Caucas" *(du Danube au Caucase, voyages et littérature,* 1854) culege, cu sau fără critică, știri variate, dar mai ales culturale, din Wilkinson, din Thouvenel, ca și din Vaillant. din Istoria Românilor apărută la Berlin în 1834 a lui Kogălniceanu, din Istoria Imperiului otoman a lui Hammer, din cutare broșură a emigraților români la Paris (Chainoi, anagrama numelui lui Ion Ghica). A cunoscut și poesia noastră populară, căci și el era amator de asemenea produse spontanee ale sufletului mulțimilor, și, cum vorbește de basmele noastre după versiunea germană a lui Schott.

se ocupă de balade şi doine după culegerea lui Alecsandri, tradusă în limba francesă, şi după versiunea englesă *(The doinas,* Londra, Murray, 1854).

Cum se vede şi de aici, începem a fi consideraţi şi din alt punct de vedere decât al amatorilor de sensaţii exotice, al fabricanţilor de poveşti „valahe" rivalisând cu imaginaţiile macabre ale unei Redcliffe ori ale chibzuitorilor folosului ce ar putea aduce pentru industria apuseană noua navigaţie cu aburi pe Dunăre şi deschiderea ca porturi france a Galaţilor şi Brăilei. Un astfel de cercetător nu poate să rămâie, fireşte, nesimţitor nici el la aspiraţiile unei naţiuni, şi de aceia, aşa din fugă, cum ne-a văzut, Marmier, care ni cunoaşte din cărţi „martirologiul fără oprire şi fără odihnă", îşi rosteşte părerea că „viciile ţeranului din Muntenia şi din Moldova sânt resultatul neîncetatei situaţii supt care el s'a încovoiat; calităţile lui sânt inherente naturii lui, şi nu e nicio îndoială că într'o zi, cu bogăţiile pământului lor, cu seva care dăinueşte încă în sânul populaţiei lor, cu mai bune aşezăminte, aceste două ţeri se vor ridica din deplorabila lor înjosire" [1].

Appert, autorul unei călătorii în ambele Principate la 1854 *(Voyage dans les Principautés danubiennes,* Maienţa, 1853), e un cunoscut filantrop, primit şi apreciat şi la Curtea lui Ludovic-Filip şi care avuse legături cu tânărul Rosetti Roznovanu, de care vor-

[1] Les vices des paysans de Valachie et de Moldavie sont le résultat de l'incessante situation sous laquelle il a fléchi: ses qualités sont inhérentes à sa nature, et nul doute qu'un jour, avec les richesses de leur terroir, avec la sève qui subsiste encore au sein de leur population, avec de meilleures institutions ces deux pays ne se relèvent de leur déplorable abaissement; p. 131.

beşte în memoriile sale; el venia în ţerile noastre cu un scop bine determinat, acela de a cunoaşte cum se presintă regimul închisorilor, gata fiind a da sfaturi celor rămaşi în urmă supt acest raport.

Cartea o publică după ce amândoi Domnii, Barbu Ştirbei ca şi Grigore Ghica, îi scriseseră spre a-l ruga să se întoarcă, nu numai pentru acea îmbunătăţire a regimului penitenciar, care a devenit o realitate în Moldova supt îngrijirea lui Dodun des Perrières, anume adus pentru aceasta, ci şi pentru o nouă organisare a spitalelor şi a şcolilor. Dă la lumină notele sale în momentul chiar al noii invasii ruseşti, când „independenţa şi libertatea frumoaselor şi nobilelor voastre Principate sânt ameninţate", pentru ca să arăte „tuturor inimilor generoase blândeţa moravurilor, aplecarea spre progresul civilisaţiei raţionale, iubirea înfocată a patriei a paşnicilor, laborioşilor şi ascultătorilor" Români [1]. O astfel de naţie nu merită să fie cucerită. „A lua fără motiv legitim o ţară pentru că eşti mai tare decât dânsa nu e o acţiune nobilă", şi Ţarul se va convinge poate de aceasta, lăsând Principatele autorităţii turceşti, care „nu e nici tiranică, nici apăsătoare, nici jignitoare pentru naţionalitatea noastră". Ar fi o crimă să se trateze astfel „popoare aşa de inofensive, care nu cer nimic nimănuia, care-şi deschid porturile liber la toate naţiile, care hrănesc cu produsele lor agricole populaţii străine de două ori mai numeroase ca dânşii înşişi, care sânt primitoare, cinstite şi loiale, faţă de toţi călătorii, care ţin cu credinţă îndatoririle lor, care plătesc regulat tributul pe care Turcia are dreptul de a-l cere..., milioane de ţerani viteji

[1] A tous les coeurs généreux la douceur des moeurs, le penchant vers le progrès de la civilisation raisonnable, l'amour ardent de la patrie, de vos paisibles, laborieux et obéissants sujets (p. 3).

şi harnici, a căror blândeţă de moravuri, simplicitate onestă, ca în vechile timpuri, limba, datina, iubirea firească a patriei îi face vrednici de a-şi aparţinea şi de a nu cădea supt loviturile de sabie ale Cazacilor [1]."

Paginile lui nu vor atinge politica, în care-i lipseşte experienţa, şi vor fi dominate de reserva trebuitoare. Doritor de a cunoaşte şi Serbia, Appert începe cu această ţară, unde miniştrii nu ştiu franţuzeşte, dar au şefi de divisie cari au învăţat la Paris. Află cea mai bună primire din partea prinţului. Trecând Dunărea, întâmpină la Mehadia o lume de băi, în care sânt şi Englesi, dar şi Sârbi, şi Români. La Adacalè, care începe a se ruinà, casa, cu porţile de fier, a Paşei se povârneşte, garnisona „rătăcitoare" face impresia unor prisonieri sau exilaţi. Trece pe la Rusciuc pentru ca să ajungă la Galaţi, unde presintă recomandaţia imperială austriacă şi are sprijinul consulului austriac Duclos. Aici hirurgul statului-major şi al spitalelor e Czilıak, tânăr „Ungur" care a studiat la Viena. Inchisoarea, cu prea mulţi preveniţi, cu desertorul bătut până la îndobitocire, cu scândurile prinse de picior şi patul care închide pe cei ce dorm unul lângă altul, îi displace; a văzut şi temniţele subterane care serviau odinioară. Spitalul civil e curat; pe lângă dânsul este spitalul evreiesc şi cel militar (la 500 de oameni, 18 bolnavi). „E rar să se afle o stare de sănătate a trupelor aşa de mulţămitoare." In casărmi, unde se doarme pe rogojini, e bună hrana, şi disciplina dulce. Este şi o

[1] Des millions de braves et laborieux paysans, dont la douceur des moeurs, la simplicité honnête des anciens temps, la langue, les usages, l'amour naturel de la patrie rendent dignes de s'appartenir et de ne pas tomber sous les coups de sabre des Cosaques; p. 5. Prefaţa e datată: Michelsberg, 27 Iulie 1853.

şcoală de învăţământ mutual ca ale lui în Franţa, şi o şcoală publică, în localul ei. Mai e vorba de „grosul" poliţiei, de corpul de pompieri, bun, cu musică, de carantină, al cării director e un colonel.

La Tecuciu află ca prefect un prieten, pe tânărul Ioan Sturdza, a cărui moşie, la Tăcuta, îl interesează, cu Ţiganii hoţi, necivilisabili, pe cari soţia proprietarului s'a străduit să-i înveţe alt fel de a trăi. Se descrie şi cuviincioasa îngropare creştinească a unei bătrâne Ţigance, căreia o rudă-i aduce doi pui, o ramură plină de pâni şi de mere pentru calea cea lungă. Pentru tineretul ţigănesc stăpânii au înfiinţat un atelier de lăcătuşi, dulgheri şi carătaşi. Ar trebui ca aceşti oameni cari privesc pe boier ca pe „furnisorul obligat al hranei lor" sa fie deprinşi cu încetul a-şi lăsa obiceiurile seculare, împroprietărindu-se cei ce merită.

Mica oştire moldovenească n'are decât 1.323 de soldaţi (212 grenadiri, 824 infanterie, 192 cavalerie, 70 artilerie, 25 musica). Impresia pare a fi bună; vom vedea îndată aceia pe care i-a produs-o călătorului miliţia Ţerii-Româneşti. Manevrele-i plac, şi musica o judecă bine.

Intreaga gospodărie de ţară a noastră e judecată inferioară. E multă pârloagă, nu se ştie ce e gunoiarea. Appert crede că s'ar putea aduce colonii din Germanii cari emigrează în America. Oamenii de ţară, „loiali", „de moravuri simple", s'ar învaţa şi ei. E păcat că nu se cheltuieşte nicio truda pentru a-i cultiva în acelaşi timp când numai asupra lor cade povara birurilor. Se dă vina acestei amorţeli tot pe Rusia. Dar localnicii au şi ei o parte de răspundere. „Moldovenii bogaţi — şi voiu spune tot ce gândesc, pentru că am putut să-i apreciez şi să-i iubesc—, au şi ei marele neajuns de a-şi trimete copiii, prea

tineri încă, să studieze sau mai curând să se piardă în acele strălucitoare Capitale. Viena, Parisul, Berlinul, Londra, numără o mulţime dintre ei, cari trăiesc uşuratec *(frivolement)*, cu lux, fără rânduială, fără a se instrui; fac datorii, contractează obişnuinţi rele, ruinează sănătatea lor şi se întorc în Moldova cu defecte şi fără o singură calitate, din cele d'intăiu, ale noastre oraşe, europene. Tineretul moldovenesc are inimă bună, e mărinimos, milos, iubitor şi inteligent, dar puţin harnic la studii. A cheltui mult, a străluci la teatru, la baluri, în societăţi, a vorbi de bogăţia sa, de galbenii săi, a lăuda peste măsură Capitala moldovenească, a fi neprevăzătoare, a merge totdeauna în trăsură, a avea haine la modă, cai, ţiitoare, masă bună, iată ce alcătuieşte bucuriile şi îndeletnicirea de capetenie a acestor nobili."

Totuşi s'ar putea face din Moldova „unul din Statele cele mai înfloritoare", şi aceasta în scurtă vreme, dacă „Moldovenii din cele d'intăiu familii ar fi întrebuinţaţi în ţară a face drumuri, otele, poşte convenabile", dacă ar consimţi să plătească şi ei dările alături cu altă lume, „dacă ar da pilda rânduielii, economiei şi a bunelor moravuri". Căci azi ţara este „ca o bună hrănitoare *(nourrice)*, bine constituita, dar de care abusează copiii ei. Ea dă fără încetare şi nimeni nu vrea să-i restituie nimic; nu e nici în ordinea lucrurilor, nici în ordinea naturii"[1]. Şi mănăstirile ar trebui făcute să contribuie, cu un sfert din venituri, scutindu-se cu atâta sarcinile săracilor[2].

La Iaşi, chiar, călătorul caută întâiu aceia ce-l preocupă. Marele spital, care se zideşte acum, e bine împărţit. La Sfântul Spiridon, cu venit de

[1] P. 41.
[2] Se dă şi un raport statistic al Domnului.

777.223 lei, erau în douăzeci şi una de odăi 195 bolnavi, în câteva luni se adaugă cinsprezece paturi (de toate, 196) şi 130 de bolnavi: planul e de a se ajunge la şase sute de paturi, clădindu-se un nou corp pentru 124; deocamdată se presintă de şase ori mai mulţi bolnavi decât pot fi primiţi [1]. Sânt două mici spitale militare, curate (221 de paturi) şi cel israelit (cu patruzeci de paturi), nu prea bine ţinute; la Golia se chinuiesc doisprezece nebuni. Dimitrie Paşcanu face singur un spital de şaizeci de paturi.

In convorbirea cu Domnul, Ghica-i pomeneşte de închisori, de spitale, de liberarea Ţiganilor, de situaţia populaţiei evreieşti. E vorba şi de ferma pentru condamnaţi pe care cneazul sârbesc a stabilit-o lângă Belgrad. La Ocna, Vodă ar voi să introducă o reformă, pentru care găteşte planuri arhitectul frances Collin. In Iaşi chiar, a dat casa părintească şi 120.000 de franci pentru a se face spitalul naşterilor [2].

Inchisorile-l interesează foarte mult. Prefectul poliţiei îl duce la cea criminală, unde află 49 de întemniţaţi în lanţuri, cari dorm pe rogojini şi nu sânt de loc îngrijiţi; preveniţii sânt mulţi; doi boieri stau aşezaţi de-o parte; numai infirmeria, curată, îi place. Un copil de unsprezece ani e pentru a treia oară închis, şi Appert face ca el să fie trimes la o mănăstire. La *gros* e tot aşa de rău ca şi la închisoarea Prefecturii, unde stau preveniţii şi câte doi ani. Comisiile au şi ele deposite miserabile de acu-

---

[1] Urmează o statistică exactă. La Sf. Spiridon erau: un medic şef, un hirurg, doi ajutori, un farmacist. În mahalale sînt şase medici ai săracilor, plătiţi 5.548 de lei, cu farmacie gratuită. Sânt şi moaşe de cartier (leafă 3.000 de lei).

[2] Consulul frances de Botmillian îi dă notiţe despre instituţiile filantropice; p. 54 şi urm.

saţi. Calăul e un fost hoţ, Gavril Buzatul, care a făcut parte din banda lui Nicolae şi Gheorghe Musteaţă, lui Ion Ciolan şi lui Dimitrie David; are 60 de lei pe an, casă şi tain de o ocă de pâne, o litră de carne de porc şi opt parale pentru rest, pe zi. Are datoria de a întreba, la execuţii, pe cel ce are să moară, dacă nu voieşte a-i lua locul [1].

Cu privire la şcoli, propagatorului învăţământului mutual i se pare că „nu sânt multe ţeri în Europa în care instrucţia să fie aşa de puţin răspândită ca în Moldova" [2]. Totuşi, după ştiri date oficial, el poate înfăţişa acest tablou: „Gimnasiul" din Iaşi, în care şcoala mai veche de la Trei Ierarhi s'a unit cu Academia Mihaileană (fuseseră spitale supt Ruşi), are 11 profesori şi 300 de şcolari venitul e de 72.093 de lei), patru şcoli de mahalale în acelaşi oraş, cu 3 profesori, un suplinitor şi 168 de elevi lefile: 13.000 de lei), şcoala de fete din Capitală cu 4 profesori, 4 suplinitori şi 116 de eleve, din care 41 interne [3] (lefi: 17.500 la definitivi, 7.400 la ceilalţi; internatul costa pe Stat 20.000 alţii . Şcoala militară numără 50 de elevi. Armenii au şcoală deosebită, şi nu se uită Seminariul.

Şcoala de arte şi meserii atrage în deosebi atenţia cercetătorului. Cu 65 de elevi, trimeşi de oraşe pentru patru ani şi un al cincilea pentru practică, ea are secţii pentru strungărie, tâmplărie, dulgherie, fierărie, lăcătuşerie, dogărie, tapiţerie, zugrăveală de trăsuri. E dată în întreprindere Spătarului Gheor-

---

[1] P. 48 şi urm.

[2] P. 59.

[3] Aiurea se dau cifrele: 200 externe, 50 externe. În program, şi desemn, flori, peisagiu, lucru de mină, francesă în clasele de sus. Sînt cinci ani de studii. Aici se înseamnă şase profesori, două profesoare şi două ajutoare (pp. 76—7).

ghe Călinan, cu o subvenție de 1.000 de galbeni pe an (aiurea 36.500 de lei). De la 1817 școala a dat 20 de maieștri, și în acest semestru se mai așteaptă treizeci și cinci [1].

Pensioanele private sânt, la Iași, în număr de câte șase băieți și tot atâtea fete, elevele fiind 92 și elevii 104.

Pentru județe, cu câte o singură școală de băieți și un singur profesor, se înfățișează această situație: Dorohoiu 33 de elevi, Botoșani 40, Roman 51 (aiurea 150), Bacău 20 (aiurea 100), Piatra 31, Foltiœni 36, Vasluiu 47, Bârlad 21, Tecuciu 37 (aiurea 47), Focșani 22, Galați 45. Pe lângă aceste așezăminte publice se adauge, în toate, 17 pensioane cu 200 de elevi și eleve [2].

De la Iași, cu populația-i pe jumătate evreiască, cu numeroasele-i biserici, dintre care unele „bogat împodobite și având foarte interesante picturi vechi", și cu grădina de la Socola, unde Mihai Sturza voise a-și face și palat [3], Appert trece la provincie. Și aici se gândește întâiu la închisori și la spitale, pe care le află: la Roman (din 1787; 40 paturi; venit 180.639 lei), la Botoșani (din 1838; 40 paturi, venit 24.700), la Bârlad (din 1838; 24 paturi; venit 10.000), la Galați (din 1840; 40 paturi; venit 57.600, se adauge spitalul militar și evreiesc), la Focșani (din 1843; 24 paturi; venit 17.549), la Ocna (în zidire: venit 26.366), la Neamț (al călugărilor), pe când alte orașe au numai medic cu 5.548 lei leafă (cei de spital mai ieau 3.000) [4]. La Roman se constată buna în-

[1] Pp. 73-4. — Venitul școlilor e cel a trei moșii, plus 200.000 de lei din taxa de 10% pe lefi.

[2] Profesorii au 4.000 de lei, suplinitorii 1.000.

[3] Plusieurs èglises richement ornées et ayant de fort intéressantes peintures anciennes (p. 54). Cf. p. 45.

[4] P. 57.

fățișare a spitalului, închis pentru moment, la Bacău metoda aproape alilodidactică din școală și situația Evreilor, cari nu pot să-și facă o nouă sinagogă prea aproape de biserică — aici locuiește la un Aslan, al cărui fiu învață la Berlin—, la Ocna se descrie exploatarea minelor de sare, din fundul cărora mașina primitivă cu cai scoate, înaintea lui Colliu, șase nenorociți, cu totul zdrobiți; în adânc osândiții au făcut un paraclis al Maicii Domnului[1]. La Tecuciu e vorba numai de închisoare și școală.

Trecând granița dintre cele două Principate, Appert merge drept la București. Il câștigă „măreția palatelor, bisericilor, parcului, plimbărilor, acestei oraș atât de interesant și plin de nobile amintiri istorice"[2]. Mitropolia mai ales e „extrem de interesantă". E bine primit de redactorul foii francese, *Journal de Bucarest*, de profesorul Monty, de vechiul său prieten Gervais și chiar de Lorrain, consulul austriac. Se laudă și de întâmpinarea lui Ghica-Vodă, acum întors în viața privată, de a ministrului de Finanțe, frate al Domnului în funcții, și de a lui Știrbei-Vodă, însuși, decât care „e cu neputință să aibă cineva mai multe grații *(plus de grâces)* și bunătate". Prefectul Poliției, ginere al Domnului, apoi Scarlat Ghica, colonelul Voinescu și Petrachi Poienaru-i sânt dați pentru a-l întovărăși, precum în Moldova fusese condus de președintele de tribunal Mihai Cerchez, de colonelul Fotea și de doctorul Russ.

In ce privește închisorile, se fac obișnuitele calcule și observații (prea lungă prevenție: și doi ani pen-

[1] Pp. 85—8.

[2] J'aurais à parler de la magnificence des palais, des églises, du parc, des promenades de cette ville si intéressante et si remplie de nobles souvenirs historiques (p. 120).

tru un an de osândă). Nu se găseşte niciun soldat închis, şi de mulţi ani niciunul n'a săvârşit o faptă gravă. Ca spitale, cel militar e îngrijit, şi călătorul vede tineri cari-şi fac practica acolo, Două spitale civile se arată bune, ca şi Maternitatea, cu o şcoală de moaşe. „In general sânt tot aşa de bine ca şi acelea, analoage, ale unui mare număr de oraşe din Germania şi de sigur mult mai bune decât cea mai mare parte din spitalele Ungariei şi ale bogatului oraş Hamburg[1]." A cercetat apoi Pantelimonul şi Casa de nebuni (cu 51 de bolnavi , în stare rea, care se promite a fi schimbate.

La şcolile bucureştene elevii sânt curaţi. Cele lancasteriene, — aproape exacte — primare, au patru clase (în a doua: Biblia, catehism, aritmetica; în a treia: cetire, religie şi morală, istorie sacră, fracţiuni, greutăţi, geografie, fisică, gramatică; în a patra: „Amicul Tinerimii", geometrie, geografie politică, gramatică). „Umanioarele" au opt clase[2]. Şcoala superioară cuprinde: o Facultate de drept, cu cursul de trei ani (se predau: dreptul roman, dreptul civil românesc în anul întăiu, dreptul civil roman, contracte, succesiuni, donaţii, testamente în anul al doilea, ca şi, apoi, „dreptul judiciar": tribunale şi curţi, procedură civilă, precum şi drept penal; dreptul comercial şi administrativ, economia politică, istoria dreptului în al treilea) şi o Facultate de matematici, cu cursul de patru ani (se predau în anul întăiu:

[1] Généralement aussi bien que ceux analogues d'un grand nombre de villes de l'Allemagne et certainement beaucoup mieux que la plupart des hôpitaux de la Hongrie et de la riche ville de Hambourg (p. 98). Pentru Spitalul Brîncovenesc, cu 150 de paturi, un conspect, p. 109 şi urm.

[2] Sînt 25 de profesori. La şcolile „semblables à celle-ci" peste 2.500 de şcolari.

trigonometria, mineralogia, resistența materialelor, topografia și peisagiul, geometria descriptivă; în al treilea perspectiva, umbrele, composiția arhitectonică, iar, vara, planuri, operații de poduri și șosele; în al patrulea: hărți, planuri, etc.) Doamna se ocupa de a crea o bună școală de fete. Poenaru declară că se gândește la un curs normal de preparație a profesorilor[1]. Pensionatele lui Monty și Mitilineu se împărtășesc de laude[2].

Foarte călduros se vorbește de armată. Garnisona, de 400 de oameni, e compusă din soldați „perfect echipați, hrăniți și bine administrați". „Această trupă", scrie el, „e tot așa de frumoasă ca aceia a celor mai mari State[3]. O companie de tineri instruiți devotându-se carierei militare e atașată acestui regiment, și purtarea lor, ca și înaintarea lor intelectuală nu lasă nimic de dorit." La căsărmi constată „o rânduială perfectă, o mare curățenie și soldați tari și zdraveni" (*forts et robustes*[4]). Infanteria, „de și alcatuita din soldați foarte tineri, e vrednică să rivaliseze cu acelea ale Rusiei și Austriei"[5].

Rugat de Domn, la care prânzește, să cerceteze ocnele, calătorul se informeaza de școli (umanioare și la Craiova), precum și de închisori (Telega, Giur-

[1] Pp. 108-9.

[2] P. 98. Cf. Iorga, *Viața și Domnia lui Știrbei-Vodă*, ed. Vălenii-de-Munte.

[3] Cette troupe est aussi belle que celle des plus grands États (p. 93).

[4] P. 98.

[5] Quoique composée de très jeunes soldats, digne de rivaliser avec celles de la Prusse et de l'Autriche (p. 98). Cf. p. 101 : „remarquablement beau sous le rapport de la tenue, de l'agilité des soldats et de la précision des exercices". I se pare că „les sous-officiers et soldats mêmes expriment par des cris nationaux leur contentement de défiler devant un Français" (p. 102).

giu, Snagov, Răteşti, Ostrov, cu cifre precise). La Ploieşti, prefectul tânăr, un Florescu, îi arată temniţa şi spitalul, la Snagov află pe osândiţi putrezind în lene şi umezeală, neîngrijiţi la boli, de mor pe cale, zăcând pe zdrenţe şi rogojini, fără a se desbrăca vre-odată; patru, cinci călugări rătăcesc fără rost, în clădirea acum în reparaţie[1], care posedă un venit de 10.000 de galbeni. La Giurgiu se va relua şcoala primară, închisă din causa Turcilor. La Ocna, unde administratorul T. Pencovici e un om milos, se descriu galeriile, care dau 200 de bolovani sau 500 de ocă pe zi pentru fiecare lucrător: galeria „Florescu", de 45 de stânjeni, „Ştirbei", de 45, „Cantacuzino", de 35, „Vilarà", de 65; ;Bibescu" de 80.

Era vorba ca Appert să se întoarcă la Iaşi, pentru a da sfaturi speciale lui Ghica. Imprejurările au făcut însă că el s'a oprit la această călătorie. Am văzut relativul folos ce a ieşit dintr'însa.

Invăţatul frances Boucher de Perthes, călătorind la Constantinopol, a atins în călătoria lui pe Dunăre şi părţi din malul nostru pe care le descrie, între altele, în cartea sa *Voyage à Constantinople par l'Italie, la Sicile et la Grèce, retour par la Mer Noire, la Roumélie, la Bulgarie, la Bessarabie russe, les provinces danubiennes, la Hongrie, l'Autriche et la Prusse, en mai, juin, juillet et août* 1853 (Paris, 1855, 2 volume).

De la capăt, în drumul său de întoarcere, el are pe vas o familie românească: boierul moldovean a adus, cu soţia sa, Sviţeriană, o fetiţă neastâmpărată, care răspândeşte viaţă şi zgomot. La Sulina se trece

[1] Închisorile produc 20.000 de lei pe an, Statul dă 150.000, iar funcţionarilor, pe lună, 9.325.

cu greu peste bara lăsată de Ruşi; de-a lungul malului basarabean acoperit de trestii Cazacii aleargă, sentinela priveghiază. Se trece pe dinaintea Chiliei şi Ismailului, a Tulcii, cu morile ei, cinzeci şi şase la număr, ridicându-se dintre casele acoperite cu şindilă, unele cu două rânduri. Vin apoi Isaccea, Cartalul. Se văd răspândite ici şi colo gorganele: unul din ele, după spusa locuitorilor, cuprindea un om aşezat, cu o femeie pe piept şi o monedă de aur. La Reni se vorbia de — mormântul lui Traian.

Dunărea-de-jos e străbătută de corăbii care merg spre Constantinopol ca şi spre Odesa, Varna, Silistra; negustori greci din Capitala Turciei debarcă.

Pe un vas care duce la Viena boieri români şi un „prinţ", călătorul frances ajunge la Brăila. Grănicerii români sânt oameni zdraveni. Corăbii de-ale noastre îi apar la Giurgiu, oraş cu o populaţie de 18.000. Intre tovarăşii de cale el enumeră un Moldovean cu ciubuc de iasomie, care merge la Paris după fiu şi soţia bolnavă, apoi un Gh. R*, prieten al Turcilor, care vorbeşte franţuzeşte, de şi n'a fost niciodată în Franţa; un P* din Galaţi, negustor sau boier, cu fiu crescut la Paris. Este şi un fabricant de postav din Moldova şi Sviţerianul Schewitz, director de şcoală în Bucureşti, care duce la Viena şi la Berlin doi fii la studii. Sânt pe corabie doisprezece boieri cari joacă în cărţi şi beau şampanie. Vreme nouă la tineri ca şi la bătrâni!

De aici se înaintează spre Zimnicea, spre Turnul, scris „Turschuk", spre Calafat ori, pentru învăţatul frances, „Kelefat", spre podul lui Traian şi Orşova cu hanurile ei [1].

---

[1] II, pp. 318, 321 şi urm., 337 357 şi urm., 370 şi urm., 377, 380 şi urm., 387 şi urm., 393 şi urm., 400 şi urm., 424. 429, 448, 451, 455.

Puţine, sărace şi superficiale sânt observaţiile unui alt călător frances, J. D. de Bois-Robert, care, în acelaşi timp al războiului Crimeii, a străbătut, venind de la Constantinopol, o parte, o mică parte din teritoriul muntean şi întăiu, de-a lungul, Dobrogea veche ca şi cea nouă *(Nil et Danube. souvenirs d'un touriste, Égypte, Turquie, Crimée, Provinces Danubiennes,* Paris, fără an).

Trece pe la Balcic, cu trei sute de case, pe la Cavarna, care fusese distrusă de Ruşi în ultimul razboiu, dar adunase din nou două sute de familii, raiale, Greci şi Turci, având în frunte un bulubaş supus aianului de la Balcic, — aproape e micul golf, o *anse,* Caliacra („Callacria"). In jur tot sate sărace, dar pentru Turci se face mult grâu, închis în hambare; fântâni bune mărgenesc calea oştilor, şi casele sânt cuviincioase. La Mangalia, în schimb, se văd strade largi, resturi de antice ziduri, de şanţuri, frânturi de coloane. Pe lângă reduta de la Zăgaz, „temelia *(assise)* adâncă a zidului, perpendicular cu ţermul, arată vre-o veche cetate", poate genovesă, adăugim. E o şchele de grâu, unde Aga are supt el o mie de suflete, între care destui Turci neguslori.

Sate mai sărace duc prin Dobrogea propriu-zisă sau „Tartarie-Dobroutscha", pe calea samănată cu puţuri. In sate bulgăreşti vede danţul la sunetul unui instrument care i se năzare a fi însăşi romantica guzlă dalmatină; bărbaţii fumează din lulele. O schiţă înfăţişează Ţigani ale căror case de lut sânt „miserabile" şi locuitori murdari, în mare parte Ţigani. Iată judecata visitatorului asupra localităţii care era menită să devie eleganta Constanţă românească: „Acest sat n'ar fi în Franţa decât cel mai murdar

(*sordide*) din cătuncele (*hameaux*) Bretaniei"[1]. Un canal până la Cernavoda ar ajuta mult la ridicarea culturală a regiunii.

Pomenind de Sulina, cu 120 de case numai, care înainte de războiu avea o garnisonă de 360-400 de Turci, de Bois-Robert trece la Cernavoda însăşi, în care abia mai dăinuiesc douăzeci de case, Turci „miserabili" fiind serviţi de Bulgari încă mai păcătoşi. Departe la Sud, Silistra are 20.000 de locuitori în case de lemn[2].

Dincoace de Dunăre, ospitalitatea ţerănească întâmpină pe călator cu mămăligă şi prazi, pe cari el îi asamănă cu acei „poireaux de la Picardie" bine cunoscuţi lui. In deosebire de ce scriseseră unii din conaţionalii săi despre originea şi valoarea Românilor, el preţuieşte pe aceşti Daci ca de pe Coloana lui Traian, amestecaţi cu colonisatorii romani. „La cel d'intaiu pas făcut în şesurile muntene te simţi în ţară latină. Ţeranul vorbeşte latineşte, — latineşte de bucătărie, dacă vrei, dar în sfârşit latineşte. Moldoveanul şi Munteanul sânt Români, adecă fii ai marii familii latine... Ciudată ţară şi aceasta, ai cării locuitori, la 600 de leghi de Franţa, vorbesc o limbă care aminteşte urechii noastre dulcele graiu (*patois*) al Languedocului, cari se intituleaza ei înşii Romani sau Români, cari numesc ţara lor, „pământ românesc", *Ţara-Românească*. Urmare neapărată a acestei înrudiri de origine şi de limbă, Franţa e iubită aici ca o soră[3]."

---

[1] P. 317. Descrierea locurilor dobrogene începe de ia p. 301.

[2] P. 323.

[3] Au premier pas fait dans les plaines valaques vous vous sentez en pays latin. Le paysan parle latin, latin... de cuisine, si vous voulez, mais enfin c'est du latin. Le Moldave et le Valaque sont Roumains, c'est-à-dire fils de la grande famille latine... Singulier

După câteva note de istorie, în care e vorba şi de escesele ruseşti, cu ordinul de a „înjuga pe boieri”, dacă nu vor fi vite pentru transporturile militare, se descrie drumul prin Bărăganul plin de animale, unde Englesii războiului au ridicat o fabrică pentru conserve de carne de porc, unde surugiul mână sălbatec prin locuri fără drum, între câmpiile pe care pasc bivoli şi mlăştinile dau friguri. La Bucureşti, cu 90.000 de locuitori şi trei sute de biserici, unde-a auzit caraula strigând *cine-i acolo* şi a văzut pe negustorii de pepeni ucigaşi pentru soldaţii străini murind de sete, el amestecă de toate, de la vizitiul vorbind franţuzeşte care-l duce la un simplu han patriarhal, la *dandiii* ce se primblă supt ochii boierului de modă veche. Dâmboviţa are „apă dulce”, naţia calităţi ca ale Italienilor şi eleganţă naturală, M-me Herbault vinde pălării şi Alexandre rochii, se pregăteşte prin modernisare o faţadă ca la Brives-la-Gaillarde ori la Carpentras. Dar la Vornicie boierul poate trimete să-i bată bucătarul de care nu e mulţămit. Din trecut se desfac doar mahalalele şi, în centru, câte-o biserică, şi aceia prefăcută de arhitecţi austrieci, ca Sfântul Gheorghe Nou, care şi-a pierdut „pictura şi arabescurile interioare” [1].

La ieşire harabaua scutură, şi printre sate cu fetele frumoase, dar văpsite, care, la sunetul cobzei, joacă în cămăşi frumos cusute, se ajunge la Dunăre, de unde se iea drumul Apusului.

---

pays que celui-là dont les habitants, à six cents lieues de la France, parlent une langue qui rappelle à notre oreille le doux patois du Languedoc et qui s'intitulent eux-mêmes Romains ou Roumains et qui nomment leur pays: une terre roumaine, Tsara Roumaneaska. Suite inévitable de cette parenté d'origine et de langue, la France est ici aimée comme une soeur (p. 325).

[1] Pp. 327—33.

Cu greu s'ar putea găsi despre noi o lucrare mai lipsită de înțelegerea adevărată a situațiilor ca și de prețuirea cuvenită a oamenilor decât aceia în care, la 1854, Pigeory, arhitect al orașului Paris, însărcinat cu o misiune științifică, privitoare la urmele de zidiri ale cruciatelor [1], înfățișează și călătoria sa prin Muntenia și apoi la Galați, făcută în 1850: *Les Pèlerins d'Orient, lettres artistiques et historiques sur un voyage dans les provinces danubiennes, la Turquie, la Syrie et la Palestine* („din „Revue des Beaux Arts").

Pe vasele navigației austriece pe Dunăre, *Szechényi* și *Arbatt*, el ajunge de la Orșova la Giurgiu. Orașul, de la care aștepta o civilisație de opus barbariei din Rusciuc, îl umple de indignare. *„Ils nomment cela une ville*... Inchipuiți-vă cel mai miserabil târg *(bourg)* al celei mai miserabile din provinciile noastre, și veți fi încă departe de adevăr. Inchipuiți-vă o aglomerație fără artă, fără rânduială, de colibe făcute de lemn, deschise oricui, și cea mai mare parte așezate *(disposées)* ca prăvălii, asemenea cu tărăbile *(échoppes)* în care se vând cârpele, *bric-à-brac*-urile și hainele vechi în jurul halelor noastre și în suburbiile noastre" [2]. Pe o căldură de treizeci și cinci de grade, praful se ridică în nori. „Frumoasa căruță", făgăduită de călăuzul viclean, e, de fapt, un *tombereau*, o simplă căruță de țară, un *panier à salade*. Se plătește, de dânsul și de tovarăș, Ernest Claudet, pentru douăsprezece ceasuri doi galbeni, egali cu douăzeci și patru de franci. Iar acum trei, patru cai iuți, „mușcând pământul cu picioa-

[1] La Damasc a cunoscut pe desemnatorul și descriitorul peisagiilor noastre, Doussault, așezat acolo din 1844 și pregătind un album despre cruciate (pp. 10-11).

[2] P. 6.

rele lor de oţel şi făcând să se învârtă în valuri în jurul nostru praful", pornesc pe „acel drum mare, adevărată icoană a obiceiurilor şi moravurilor locuitorilor ţerii", căci deschide de-odată patru cărări. Dregătorul ieşit în cale pentru plată îi pare mai rău decât un cerşitor, şi-i aruncă un bacşiş, primit recunoscător. „Ar fi fost în stare să se înhame la trăsura noastră, dacă aceasta mi-ar fi fost plăcut."

Trebuie ca drumeţii să doarmă în căruţă. Un Grec, ieşind din cârciuma unde se aude cântec de vioară, asigură în limba francesă că a petrece acolo o noapte înseamnă boală de o săptămână şi duce pe neaşteptaţii oaspeţi acasă la el, unde-i şi hrăneşte, dându-i în grija celor două femei frumoase.

Bucureştii au de la distanţă mare aspect, cu „grupele de acoperişuri ascuţite, căptuşite cu tinichea şi care, de departe, scânteie supt focurile aurorei ca nişte discuri de argint", dar iată deocamdată doar „câteva locuinţi rătăcite ici şi colo în câmp". Când ajunge a cunoaşte bine Capitala munteană, arhitectul împărtăşeşte convingerea celui care i-o presintă, astfel: „aici dospim iarna noroiul pe care-l înghiţim în molecule vara [1]."

Cunoaşte pe consulul frances Huet, mult lăudat, pe cel prusian, Meusebach, „tânăr şi excelent nobil, care uneşte cu manierele francese acea afabilitate, era să zic chiar acea bonomie germană care nu iea nimic spiritului", şi „pare a cunoaşte Muntenia ca Prusia". Mănâncă la dânsul, cu vin de Rin, dar şi cu şampanie. A văzut pe soţia fostului Domn, Grigore Ghica, Mărioara Hangerlì, pe comisarul Ahmed-Efendi, curtenitor, vorbind franţuzeşte. Mai e-

[1] P. 13.

numeră între cunoscuţii bucureşteni pe arhitectul Villacrose, pe librarul Levi, pe un Conduratu, pe d-rul Scarlat Creţulescu [1]. Francesii sânt bine primiţi şi se însoară une ori cu fete bogate, ca fostul consul Poujade cu „o prea bogată şi prea plăcută princesă Ghica" [2]. Pentru a găsi urme de cruciaţi (!) în munte, pleacă Pigeroy, într'acolo cu Mousebach, care-l va întovărăşi până la Buzău. Ce află şi în aceste drumuri la ţară, cu caii răi ai poştei? „Numai barace, sărace locuinţi", „un popor cam în de obşte fără ciorapi şi încălţăminte". Sau: „colibe de pământ care au neruşinarea *(l'insolence)* de a se chema sate, poduri de lemn mâncate de cari, care se clatină pe râuri ce sânt pe trei părţi uscate [3]". Femeile sânt urâte, bolnăvicioase *(souffreteuses)* şi păcătoase *(chétives);* copiii, aproape goi, au burţi enorme."

La Câmpulung hanul e rău; se oferă doar „comestibile ucigaşe"; în schimb el lecuieşte un copil de holeră sau aşa ceva. Merge apoi la Curtea-de-Argeş, „Corte de Ardisch", unde e primit bine de călugări, de episcop chiar şi de economul lui, în cele mai bune odăi şi cu adausul unui dejun îmbielşugat. Despre vestita clădire a lui Neagoe, arhitectul oraşului Paris ştie spune doar atâta: „capela lor grecească, unul din cele mai curioase specimene de arhitectură pe care le-am remarcat în calea mea" [4].

A văzut Târgoviştea şi Buzăul, acesta cu „coloare

---

[1] P. 10.

[2] Am reprodus chipul d-nei Poujade în memoriul la Academie despre Iordachi Olimpiotul.

[3] Pp. 26-7.

[4] Leur chapelle grecque, l'un des plus curieux spécimens d'architecture que j'ale remarqués sur ma route (p. 33).

locală": primire în familiile funcționarilor cu dulceață și cafea, cu ciubuc, cu masă în care i se oferă unt, castraveți, icre, pui de tot felul, pepeni, apoi cafea și vin [1].

De aici, singur, drumețul merge spre Galați (August), care-i pare a da o ideie și mai „înapoiată" despre Moldova. „Casele din Galați, făcute din lemn, sânt de o așa de șubredă înfățișare și așa de uscate de soare, încât ar ajunge, nu mă îndoiesc, un pachet de chibrituri pentru a preface în cenușă un cartier întreg." Străzile sunt rău pavate, murdare, pe o căldură de 45 de grade, In acest mediu-și pierde vremea fostul colonel al gardei imperiale, de Chevrier, și tânărul de Fresne, fiul unui consilier de Stat.

Hénoque-Meleville, călător pe vremea războiului Crimeii, vine, în Octombre 1854, cu trenul prin Ungaria, ca să treacă apoi de la Pesta la Giurgiu.

Acesta e un om care simte pentru noi. „Puind piciorul pe pământul muntean", spune el, „un Frances întră la priceteni. Această calificație poate fi luată în toată adevărata ei întindere, căci mărturia tuturor celor cari au putut prețui bunătatea de caracter a locuitorilor acestei țeri e unanimă în a li păstra o leaială simpatie... După pilda celor cari sufăr în tăcere, Românul lasă să străbată aproape fără voie în veselia lui prefăcută un sentiment de dureroasă tristeță. Increzător în forța lui morală și fisică, cumpătat, înzestrat cu o mare răbdare, el așteaptă fără a cârti sfârșitul miseriei și robiei sale." El nu merită a fi sacrificat Rusiei ca Polonul, și bine a făcut represintantul Franciei la Viena, Bourqueney, când li-a luat partea. Trebuie aici la Du-

[1] Pp. 36-7.

năre „un regat independent" ca o barieră, folositoare şi Porţii[1].

Călătorul a venit de la Giurgiu, unde află Nemţi, cu negoţ, Greci veniţi pentru grâne, de la Odesa pentru Viena, apoi la Bucureşti, cu vestita căruţă a poştei, pe care şi el o descrie. Capitala munteană, cu 130.000 de locuitori, îi pare „o îngrămădire aşa de mare *(un amas si considérable)* de clopotniţe", încât nu poate deosebi monumentele-i principale. Pe locul caselor arse acum doisprezece ani murdării rupte de câni se îngrămădesc pe maidane, curăţite numai astfel. Străzile, aproape fără poliţie, sânt „de o necurăţenie de nedescris"; iarna poţi merge numai cu birjile, scumpe; vara, te îneacă praful mânat de vânt. Afară de Şosea, plină de caleşti cu vizitii în livrea, primblările, grădinile se încep şi nu se isprăvesc.

Bisericile-i atrag atenţia. „Să intrăm acuma în una din multele biserici din Bucureşti, a căror cifră e socotită la trei sute, şi vom fi loviţi de luxul de decoraţie care-i împodobeşte interiorul. Aurul străluceşte pe fiecare ieşire a ciubucelor *(moulures)* în lemn sau ipsos, cu care sânt încărcate zidurile şi stâlpii; policandre cu grămada, mosaice, marmure, de toate colorile, perdele *(tentures)* cu stele de argint, vase de flori dovedesc însemnătatea veniturilor clerului prin risipa lor în lăcaşurile religioase. Totuşi zidurile sânt spoite *(badigeonnés)* (să mi se ierte cuvântul) cu chipuri *(portraits)*, care fac puţină onoare pictorilor lor; se poate zice chiar că multe dintre ele par să urmărească *(viser)* grotescul." O apreciere ca multe altele.

[1] Se pomenesc şi polemicele prin foile din Paris pentru Domnul indigen (Gănescu, în *la Presse)* ori pentru cel străin. Se citează şi corespondenţa din *le Constitutionel* de la 3 Iulie 1855.

Cunoaşte şi teatrele. Principalul e bun, cu decoruri „de main de maître", de şi luminat cu uleiu. Se dau numai opere italiene. In 1854-5 era o trupă bună, cu o M-lle Corbery, şi Francesul crede că „publicul muntean duce până la fanatism iubirea pentru artă". In al doilea teatru, mai vechiu, lumea aleargă totuşi pentru „primul comic, d. Millot (Millo), care dă cu o exactitate uimitoare caracterul artiştilor noştri de la Palais Royal. Repertoriul e mai mult frances (se ceteşte mult în aceiaşi limbă , aplaudat ca nişte producţii indigene, dar se joacă şi comedii, drame româneşti [1]", pe care Voda nu le-ar ajuta.

Autorul ştie bine că boierimea noastră duce o viaţă neorânduită, că joacă pasionat cărţile şi consideră căsătoria ca un incident, dar crede că e numai influenţă străină [2]. Saloanele sânt ca în Faubourg Saint-Germain, dar mobilele au puţin gust: stofe de Lyon, porţelane de China şi de Sèvres, oglinzi de St. Gobin, se văd mai rar, ca şi tablourile şi obiectele de artă. Fardul, roşul, „lentilele de taffetas neagră de Anglia", aşa-numitul *bouchon brûlé,* sânt în us. Dar oamenii, primitori, vorbesc frumos franţuzeşte, „fără niciun accent".

Georges Lejean, geologul, geograful, etnograful, care era să presinte, într'o vastă lucrare, Turcia din Europa, a fost însărcinat de guvernul frances să facă, a doua zi după războiul Crimeii, o exploraţie în Principate. O parte din impresiile lui au fost publicate la 1858, în *Bulletin de la société de géographie* din Paris [3].

---

[1] Pp. 15—7.

[2] Pp. 60—1.

[3] P. 99 şi urm. Cf. *ibid.*, p. 413 şi urm., note despre călătoria lui în Bulgaria cu satele de 25.000 de oameni în Balcani, cu cen-

Avem două scrisori, una din Bucureşti, 11 Iunie 1857, alta din Iaşi, la 12 August din acelaşi an, ambele către acel Desjardins care va face şi el o călătorie prin Moldova, câţiva ani mai târziu.

A trecut pe la Rusciuc, cu gândul de a sta la Bucureşti o lună pentru a trece de acolo în Muntenegru şi în Albania [1]. La Iaşi, el consultă oameni ca Laurian şi Mihail Kogălniceanu [2] şi întrebuinţează pentru informaţia sa cărţi vechi ca Sulzer, nouă ca ale lui Boué şi Viquesnel, documente mănăstireşti, devenite rare de când Ruşii au luat „ce au putut găsi"; inscripţii. Gândul îi este mai ales să dea o nouă hartă a ţerii, cea din Viena fiind mediocră şi puind lângă Ialomiţa o Palodă. A lui Bauer e „foarte defectuoasă şi veche". Cea a Statului major austriac, întrebuinţată şi de principatul muntean, nu se întinde şi asupra Moldovei, care a refusat sprijinul ei de teamă să nu se ajungă pe această cale la o confirmare a încălcărilor de graniţe. Rămâne deci, pentru acest principat, a lui Filipescu-Dubău (1853), utilă, dar confusă şi neexactă, şi, pentru Basarabia-de-jos, a inginerului Mornand (a găsit-o la Miniseriul de Războiu din Iaşi) [3].

---

trul odată albanes, apoi grecisat de la Arnăut-Chioiu (700 de locuitori), „diminué par des immigrations nombreuses en Moldo-Valachie, où les Grecs réussissent généralement comme agriculteurs et fermiers des boyards". V. notiţa premergătoare: „M. G. Lejean, membre de la Commission Centrale, vient d'accomplir la mission dont il avait été chargé par M. le ministre de l'Instruction Publique dans les Provinces Danubiennes. Il en rapporte de nombreux documents sur la géographie historique et l'ethnologie du bassin du Danube Inférieur. Il a de plus réuni les éléments d'une grande carte de la Moldavie au 1.200.000, qu'il se propose de faire graver prochainement".

[1] Je reviendrai à Bucharest, où je me reposerai un mois, pour repasser ensuite le Danube; p. 103.

[2] Des choses précieuses sur l'histoire et les antiquités.

[3] On croit que la topographie des Principautés est bien connue: il faut être sur les lieux pour voir combien elle l'est peu... La carte de l'état-major autrichien, qui est à peu près terminée, sera

Interesul său se întinde, natural, şi asupra populaţiei, observând că Şafarik pune greşit Unguri şi în Muntenia şi socoate prea puţin pe cei din Moldova, dăruind Dobrogii prea mulţi Slavi, în timp ce uită pe Tatarii din aceasta provincie, pe Arabii de la Balcic, pe Cazacii moldoveni şi dobrogeni, pe Germanii din Dobrogea, pe Grecii de către Varna, pe Românii de pe malul drept al Dunării-de-jos. *„Se dau ca bulgăreşti districtele Bazargic, Deli-Orman, Mangalia, Varna, Şumla, unde Turcii sânt în imensă majoritate*[1]". Se gândeşte la „o geografie a Daciei şi a Mesiei vechi", la o „geografie a Moldovei în evul mediu". La Câmpulung, una din „comunele moldo-valahe din evul mediu", el află, după documente, „cele mai mari raporturi cu vechile comune francese"[2]. Intr'un cuvânt, strânge ce poate asupra sta-

une très belle chose; elle est exécutée à frais communs par l'Autriche et la Valachie. La Moldavie, à laquelle l'Autriche avait fait la même proposition, a refusé pour des raisons politiques; on craignait que l'etat-major impérial ne profitât de la circonstance pour donner une sorte de consécration aux empiétements que les Autrichiens font d'année en année, le long des Carpathes sur le territoire des deux Principautés... [La carte de F.-D. est un] travail utile, administrativement, mais d'une exécution confuse et d'une exactitude topographique très faible. M. Mornand, aussi ingénieur, a donné presque à la même échelle une réduction de la carte d'assemblage de la nouvelle Moldavie (Bessarabie Sud) et du delta du Danube, qui fait partie de l'atlas de la délimitation de la Bessarabie; une copie de cet atlas existe au Ministère de la Guerre à Iassy, et j'en ai pris une réduction. Il comprend une feuille d'assemblage et tirente feuilles de détail, au 21.000-e; p. 107.

[1] On donne comme Bulgares les districts de Basardjik, du Deli-Orman, de Mangalia, de Varna, de Schoumla, où les Turcs sont en imense majorité.

[2] Je fais le plus de recherches que je puis sur les anciennes communes moldo-valaques au moyen-âge; celle de Kimpu-Lungu (Campo-Longo) m'a fourni bien des choses, notamment des chartes qui ont les plus grands rapports avec celles de nos vieilles communes françaises.

tisticei, administrației, instrucției publice, limbii, literaturii, poesiei populare, etc.", rămânând să redacteze la întorsul în Franța.

Cum „a visitat vre-o opt districte" *(une huitaine de districts),* el crede că poate descrie „câmpia ciudat alcătuită"[1], care e Muntenia. „Dacă s'ar putea vedea dintr'o privire, de sus, de pe Bucegi acest șes de aluviuni, unit ca Lombardia, n'ai crede cât sânt de adâncite văile lui, unde curg râuri largi pe un pat mâlos. Cu totul alta e Moldova, țară foarte ondulată, cu puține platouri, lanțuri de munți și dealuri împădurite, văi destul de largi cu râuri care se revarsă totdeauna în primăvară[2]". El semnalează „canalele" în care se pierde Bistrița, în dauna plutelor, schimbarea de albie a Oltului în punctul unde, lângă Slatina, se făcuse podul, spre „desperarea inginerilor munteni, cari se apucă rare ori de asemenea lucrări"[3]. Moldova e o țară foarte rodnică, agricultură fiind „admirabil desvoltată", cum nu e casul cu Muntenia, unde boierii nu socot, ca acei din Moldova, ca o onoare să stea la moșie, ci se îndeasă la București, lăsând arendașilor greci și vătafilor grija moșiilor[4].

---

[1] Une plaine singulièrement constituite.

[2] Si l'on pouvait voir d'un coup d'oeil, du haut du mont Butscheju, cette plaine d'alluvion unie comme la Lombardie, on ne se douterait pas de l'encaissement de ses vallées, où coulent de larges rivières sur un lit vaseux. Tout autre est la Moldavie, pays très ondulé, avec peu de plateaux, des chaînes de montagnes et de collines boisées, des vallées assez larges avec des rivières qui débordent régulièrement au printemps.

[3] Au grand désespoir des ingénieurs valaques, qui se mettent rarement en frais de travaux de ce genre.

[4] La Moldavie est un pays d'une fertilité remarquable et l'agriculture y est admirablement développée, tandis qu'elle est misérable en Valachie. Cela tient à ce que les boyards moldaves vi-

Se dau și statistici, mai modeste ca la „scriitorii naționali". Cifra oficială la Muntenia e de 2.500.000 de locuitori; Nicolae Suțu socoate 1.462.105 locuitori în Moldova, cu 1.962 de sate, afară de Basarabia. Cum boieria se capătă prin cinuri și bani, din 835 de boieri de la 1835 iese 3.750 „vre-o doisprezece ani mai târziu".

Vorbind de hotarul basarabean, Lejean descrie satele bulgărești cu plan regulat, bogate, curate, Bolgradul (8.000 de locuitori), cu primblări plăcute[1], Tobac, „un mic Bolgrad ca regularitate și confortabil", domeniile Statului, cu cele douăzeci și două de sate ale Cazacilor și Rușilor; Troița, Nicolaeva, „vândute anul trecut de domeniu, cu toate protestările comisarilor otomani[2]", Valul lui Traian, Delta, dată pe nedrept Turcilor, căci Ștefan-cel-Mare își avea Chilia în insula Letea, cu „ciudate ruine, și prefectul moldovean din Ismail păstra pană în vremea aceasta curățirea brațului Sulina[3]. Rusia a mai ocupat o insuliță la Nordul brațului Chiliei, „chiar lângă Mare" *(tout près de la Mer)*, în ciuda actului de la 6 Ianuar 1857, și a „planului topografic" anexat la el. Merge până la Carà-Orman, pe canalul Sf.

vent sui leurs terres et tiennent en honneur d'en diriger eux-mêmes l'exploitation, tandis que ceux de Valachie semblent dédaigner l'agriculture et dépensent leurs revenus à Bucharest, laissant l'administration de leurs terres à des fermiers grecs et à des vatafs; p. 110.

[1] Avec de jolies promenades publiques.

[2] Vendus l'an dernier par le domaine malgré les protestations des commissaires ottomans. — Se oprește tăierea ca supt Ruși, a papurei pentru coperișuri, în Sud; p. 114.

[3] L'ancienne Kilia d'Étienne-le-Grand était bâtie dans l'île Leti, là où l'on voit encore des ruines si curieuses, et jusqu'à ce siècle le préfet moldave ou ispravnik d'Ismail étant resté en possession du curage de la Soutina.

Gheorghe, cu miile, exagerate, de vagabonzi, şi la Sulina, care a trecut de la 839 de locuitori în „toată insula", cu şase ani în urmă, la 5.000 cel puţin, numai pentru oraş, de mare viitor. Deocamdată la Letea este o fabrică şi patru cârciumi, la Ceatal încă una, la Sf. Gheorghe, „vre-o douăzeci de ferme şi fabrici"; „deosebite mănăstiri greceşti", au pe aici posesiuni.

In *Ethnographie de la Turquie d'Europe*[1] se repetă observaţiile asupra populaţiei dobrogene şi se adauge, după Statistica oficială „munteană" şi după „documente diverse culese la Bucureşti", după altele din Iaşi, după Suţu (tradus româneşte de Teodor Codrescu) şi Ionescu şi Ioranu, *Voyage agricole dans le Dobroudja* (Constantinopol, 1850) şi alte cifre. Lejean observă că Românii din sate au trecut pe la Vraţa ca să scape de regimul Regulamentului Organic[2], pe când alţii trec în părţile din Serbia golită de revoluţie şi 33.000 în Dobrogea. Pentru Serbia ei sânt un mare dar, fiind „laborioşi, activi şi mai politici decât Sârbii"[3]. La 1857 ajung a fi 39.728 în cercul Pojarevac, 35.671 în Craina, 20.597 în Cerna Rieca, 7.351 în cercul Ciupria, 996 în al Semendriei sau în Podunavlia, de toţi 104.343, atunci când Muntenia are 2.420.000 de locuitori şi Moldova, cu noua Basarabie, 1.605.000, In Bulgaria sânt vre-o 40.000[4]. Totalul, cu Macedonia, 7.600.000 (nu 14.000.000, cum zic naţionaliştii).

In Macedonia, pentru care se întrebuinţează Thunmann cu notiţele lui de filologie (în dialect 3 din 8

---

[1] Şi în *Petermanns Ergänzungshefte*, 1861, franţuzeşte şi nemţeşte.

[2] En Bulgarie beaucoup de paysans valaques se sont établis dans les environs de Vratcha pour échapper au quasi-servage établi par le „règlement organique".

[3] Laborieux, actifs et plus pratiques que les Serbes.

[4] Quant aux colons de Bulgarie, nous n'avons pu risquer qu'un chiffre hypothétique, mais en tout cas plutôt supérieur qu'inférieur.

cuvinte latine, două din limbi moderne, 3 albanese) se deosebesc triburile Bruților, Masarachilor, Builor, Cambilor. și Caragunilor.

Lejean încearcă și istoria. Roma pare a ni fi infusat puțin sânge[1], Dacii ni-au dat doar două sute de cuvinte. Celte ar fi toroipan, cătană, luptă, adânc *(dun* celticul!). Trecutul roman e mort, cronica lui Huru a fost iscodită stângaciu pentru familia Boldur. E vorba și de Dragoș, de Radu. Supt Alexandru-cel-Bun erau, acum, Țiganii, urmași ai Siginilor, și iată că apar lăutarii bucureșteni de la 1857, Vlad și Ochi Albi. Se semnalează gonirea „acum patru ani" a Rușilor din Sulina, în folosul Grecilor[2].

Ca descriere a unei călătorii la noi și în preajma noastră se poate considera o parte din romanul autobiografic al lui Ange Pecméja, *Rosalie*[1]. Scris la București, în Octombre, 1856, cărticica, naivă, dar pe alocuri înduioșătoare prin sinceritatea ei, cuprinde câteva rânduri despre Orșova[2], dar și larga înfățișare a Vidinului, unde a stat multă vreme, lăsându-și în cimitirul de acolo prietena. A auzit acolo și românește, câte un *„tchimaifatch* valaque"[3]. Pe copertă anunță *Études sur la Valachie* și o farsă în numele eroului căreia, prințul Flambescul, pare a fi o amintire a aristocrației noastre mândră de titluri meritate și mai puțin meritate.

In lucrările pe care, în epoca Renașterii noastre politice, Francesii din vremea celui de-al doilea Imperiu le-au consacrat causei noastre naționale, una

[1] Rome paraît leur avoir peu infusé son sang.

[2] Pp. 9-14.

[3] *Rosalie, nouvelle par Ange Pechméja (exulibus exul)*, Paris 1870.

[4] P. 159.

[5] P: 221.

a rămas cu totul necunoscută cercetărilor mai noi.

Şi totuşi autorul ei, Thibault Lefebvre, era un om de notorietate în Paris, fiind advocat la Curtea de Casaţie şi la Consiliul de Stat, membru al unei Academii de provincie, la Blois, al unei societăţi culturale, din Berri, şi al acelei de economie politică din Paris chiar; el are solide cunoştinţe de drept şi va şti să culeagă din Vattel şi de aiurea tot ceia ce trebuie pentru a lumina drepturile româneşti. Citaţii potrivite, ca aceia din Tacit, arată pe omul versat în antichitatea clasică. A avut grijă să caute izvoarele privitoare la trecutul nostru: Peyssonnel, Regnault, Vaillant („Autonomie politique de la Roumanie" , P. Bataillard *(Les principautés de Moldavie et de Valachie devant le Congrès)*, Carra, lucrările alor noştri: Boierescu *(La Roumanie après le traité de Paris)*, Grigore Gănescu, „elegant şi ingenios scriitor muntean" *(Diplomatie et nationalité)*, „contesa Sturdza" *(Régime actuel des principautés danubiennes)*, advocatul bucureştean Gh. Mano, comentator al codului de Comerţ frances, ş. a.

Dacă a venit la Dunăre, acest jurist urmă unei invitaţii a societăţii de economie politică, faţă de care avea să arăte resultatul studiilor sale. Intăia ediţie a scrierii, apărută în 1858, *La Valachie au point de vue économique et diplomatique,* întâmpină cea mai bună primire la Academia de ştiinţe morale şi politice, unde însuşi M. Chevalier, vestitul economist, se rosti asupra ei. Adăugând părerea sa, mai pe larg, Dupin l'aîné găsia prilejul să spuie că ţerile noastre „au rămas latine prin amintiri, tradiţii în luptă, prin religie"[1]. Un erudit din Blois, Reber, doria să se fi vorbit şi mai mult despre acest element de

---

[1] P. 189. Restées latines par les traditions, le langage, la religion (p. 14, din ediţia a 2-a, singura pe care o vom cita).

legătură cu Franța: „Este în opera onorabilului nostru corespondent o lacună însemnată, şi, după ce am cetit-o, regretăm mult că n'a stăruit mai larg de cum a făcut-o, asupra obârşiei latine a populațiilor româneşti, asupra înrudirii ce este între dânsul şi noi, că n'a crezut că trebuie să invoace sentimentele de frăție care unesc fireşte două nații surori prin rasă, moravuri şi limbă [1]"; şi acelaşi, oprindu-se asupra „poporului viteaz şi nenorocit", afirma simpatia pe care istoria lui, tradițiile lui şi tendințile lui trebuie să le inspire națiilor Apusului"[2]. Fără a mai vorbi de prețuirea elogioasă din partea marelui maestru al gazetăriei francese de atunci, St. Marc Girardin el însuşi.

Autorul a făcut în Muntenia, şi numai acolo, două drumuri. Cel d'intâiu, cum ni spune însuşi, în ediția de la 1857, la 1853, „pe vremea ocupației ruseşti şi în ajunul bătaliilor"; cel de-al doilea, în 1856, „după pacificație şi în timpul preocupațiilor unei reorganisări capitale pentru țară" [3]. Ici şi colo se pot culege din carte amănunte în ce priveşte călătoriile autorului. „Intre Severin şi Cerneți, nu departe de podul lui Traian", a găsit el însuşi un cap de Cesar în-

[1] Il existe dans l'ouvrage de notre honorable correspondant une lacune importante et, après l'avoir lu, nous regrettons vivement qu'il n'eût pas insisté plus, qu'il n'ait pas cru devoir invoquer les sentiments de fraternité qui unissent naturellement deux nations, soeurs par la race, les moeurs et la langue (p. 19).

[2] Un peuple brave et malheureux... La sympathie que son histoire, ses traditions et ses tendances doivent inspirer aux nations de l'Occident (p. 20).

[3] Pendant l'occupation russe et à la veille des batailles. Il les a revues après la pacification et pendant les préoccupations d'une réorganisation capitale pour la contrée (p. 28).

cununat cu lauri [1]. Tot acolo, înaintea lui, ocnaşi lucrau la pavarea oraşului [2]. La Giurgiu a văzut depositele de porumb ale armatorilor greci cari înaintau acum, pe Dunăre, până acolo [3]. La Bucureşti, unde a vorbit cu cutare boier, ofiţer în miliţia ţerii, care prefera să-şi piardă toată situaţia decât să stea la îndemâna Ruşilor ocupaţiei, el i-a privit, în Septembre 1862, pe aceştia, luând postul de la Teatru şi îndreptând tunurile asupra unei populaţii care privia murmurând [4].

A simţit şi el antipatia cu care lumea, ca şi soldaţii ei înşii, privia noul coif de piele neagră, copiat după al Ruşilor [5]. A frecventat saloanele în care se adunau fruntaşii fără demnitate ai principatului cu ofiţerii străini, ruşi, turci, de a căror tovărăşie la jocul de cărţi se simţiau onoraţi. Poate descrie astfel pe generalul Gorceacov, zdravăn încă la cei şaptezeci şi unul de ani ai lui: „palid la faţă, nalt

[1] L'auteur de ces lignes à exhumé entre Tourno-Séverin et Tchernetz. non loin du pont de Trajan, une tête de César Auguste, ceinte du laurier impérial, d'un bon style (p. 31).

[2] P. 190.

[3] P. 354.

[4] L'un deux, très élevé par la naissance, avait juré de perdre son nom et son grade plutôt que d'aller au-devant des Russes. Quant au peuple. il suffirait pour connaître ses sentiments vrais d'entendre, comme je les ai entendus, les murmures étouffés qu'il laissait échapper à distance le jour où l'artillerie russe prit possession du corps de garde au théâtre et braqua ses canons sur le Pô *(sic)* de Mogochoï (p. 115).

[5] J'étais à Bucharest le jour où les miliciens valaques étrennaient cette coiffure, et, si j'en juge par l'attitude embarrassée des soldats, la mauvaise humeur des officiers et les quolibets des passants, l'importation ne jouissait pas d'une immense popularité (p. 176).

şi sprinten la trup, liniştit ca înfăţişare şi ţinută, cu aparenţa blândă şi demnă. De şi ochelarii pe cari-i poartă totdeauna ieau fisionomiei sale acel aier, ce nu se poate defini, de trufie, de cutezanţă şi de tăioasă răceală care se zice aier marţial, privirea-i dreaptă, pasu-i hotărât, glasul destul de plin nu îngăduiau să i se dea la întăia vedere vrâsta cea adevărată[1]." Il descrie dormind puţin, trezindu-se în zori, făcându-şi singur corespondenţa. In casa de ţară a controlorului general al Finanţelor a întâlnit pe generalul Dannenberg, reservat, blând şi modest. Soldaţii lui, veterani ai războaielor cu Turcii, sânt disciplinaţi, dar rău ţinuţi de o intendenţă răpareţă. care-i fură pe dânşii, despoind şi ţara supusă; câte unul din aceşti falnici luptători scormonia după hrană prin gunoaie, pe când altul cerşia la colţul străzii. Tratamentul Turcilor şi chiar al miliţienilor munteni e mai bun decât acesta. Totuşi a văzut peste 2.000 de care pe şesul Colentinei, ducând Ruşilor lemne, grâu şi porumb[2]. In convorbirile avute cu boierii, a putut asculta plângerile lor resignate cu privire la întunecatul viitor al patriei şi naţiei: „Ce să facem contra Ruşilor? Au pentru ei puterea şi voinţa: vreau să încorporeze ţara noastră la Im-

[1] Manières polies, bienveillantes et simples... Un vieillard pâle de visage, grand et svelte de corps, calme d'attitude et de maintien, à l'apparence douce et digne. Quoique les lunettes qu'il porte constamment enlèvent à sa physionomie ce je ne sais quoi de hautain, de hardi et de cassant qu'on appelle l'air martial, sa vue droite, son pas jeune, sa voix suffisamment pleine ne permettaient pas de lui donner au premier abord son âge véritable (p. 115). Cf. şi p. 176.

[2] J'ai vu la plaine de Kollentina couverte de plus de 2.000 chars qui conduisaient du bois, du blé, du maïs au magasin d'aprovisionement dont le commissariat russe s'était emparé; p. 208.

părăţia lor, şi o vor face, în ciuda Europei şi cu toate dorinţile noastre." Şi prietenul frances adauge: „Era părerea generală în 1853, şi nimeni nu nădăjduia mântuirea de la alte Puteri, atât de mult situaţia şi atitudinea lor erau de inferioare în ţară"[1].

Şi el a întrebuinţat poştalionul, „satanicul echipagiu", pe care-l descrie după atâţia alţi călători cari i-au gustat înlesnirile[2]. A încercat poate şi diligenţa care face drumul între Bucureşti şi Giurgiu, de o parte, şi, de alta, între Bucureşti şi Braşov. A cercetat magazinele de grâu de la Brăila şi de la Galaţi, ca şi reservele de la Giurgiu, Islaz şi Calafat[3], pe când l-au uimit, în August 1853, snopii de grâu părăsit de ţerani cari aşteaptă dijmuirea şi în Novembre[4]. Recolta bogată a Munteniei robite i s'a înfăţişat, cu depositele imense, cu străzile pline de cară, cu samsarii alergând în toate părţile[5]. Pe calea de la Buzău la Brăila e silit a se opri la un han miserabil, pe care-l descrie, cu de-amănuntul, cu „duzina de sticle pline de rachiu de grâne, cu atâtea legături de ceapă şi de ardeiu, cu grămada mare de pepeni, cu lungul şir al cutiilor de băcănie şi, în sfârşit, cu şun-

[1] Que faire contre les Russes? Ils ont pour eux la force et la volonté, me disait un boyard valaque; ils veulent incorporer notre pays à leur empire; ils le feront en dépit de l'Europe et malgré nos voeux. C'était l'opinion générale en 1853, et nul n'espérait le salut des autres Puissances, tant leur situation et leur attitude était inférieure dans la contrée (p. 120).— Cei cari fac omagiu „à la glorieuse armée impériale russe et à l'honorable corps de l'artillerie", p. 312.

[2] Les véhicules les plus incommodes, les plus brisants et les plus primitifs de l'Europe... Le satanique équipage (pp. 182-4).

[3] Pp. 189, 256-7. Cf. pp. 330-2.

[4] P. 258.

[5] P. 262.

cile şi muşchiul de porc spânzurat de tavan"; se căpăta acolo, ouă, vin, păsări[1]. La Brăila se află „o temniţă mai asemenea cu o închisoare decât cu o odaie": i se dă un divan îmbrăcat cu cit şi o saltea de paie; hrană nu se găseşte. Şi autorul descrie pe larg acest *Han Roşu* cu două rânduri de odăi; *Hanul Manuc* din Bucureşti, „tipul caravanseraiului turcesc, cu grajdurile dedesupt şi cu odăi goale pentru oaspeţi cari-şi aduc aşternuturile", e presintat cu acest prilej. Pe lângă Bucureşti, cari au oteluri şi restaurante, se mai află la Giurgiu ospătarii apusene ţinute de către un Italian, un Elveţian şi un German din Würltemberg[2]. Aiurea, autorul ni va povesti cum, sosit de la Constantinopol la Brăila pe un vapor care întârziase, era să petreacă noaptea afară, împreună cu episcopul de Nicopol, vicariul lui şi o femeie bolnavă, pentru că funcţionarul de la port nu voià să fie trezit de la un ceas înainte[3].

Note de istorie contemporană, prinse de la marturii înşii ai evenimentelor, sânt sămănate în cele trei „studii" din care se compune cartea. De la el avem o descriere a alegerii lui Vodă Bibescu, cu cei treizeci şi şapte de candidaţi, cu intervenţia, decisivă, a consulului rusesc, care ameninţă pe episcopul de Buzău, anunţă Mitropolitului că-i va da ordin scris cum să voteze şi acopere de insulte pe un biet boier în plină adunare[4]. El ni spune cum la 1848

---

[1] J'y vis en effet une douzaine de flacons pleins de rakiou d'eau-de-vie de grains, de nombreux chapelets d'oignons (et de poivre long. un gros tas de pastèques, une rangée de boites d'épiceries, enfin des jambons et des filets de porc desséchés, pendus au plafond p. 327).

[2] Pp. 328-9.

[3] Pp. 376-7.

[4] P. 119. — Căderea lui Alexandru-Vodă Ghica, p. 118 şi urm.

Ruşii au închis şcolile primare[1]. Austria nu susţine de şi i s'a spus că Alexandru Ghica, pe care-l află Caimacam, căutase, în Domnia lui, să se sprijine pe această Putere[2]. Se dă chiar ordinul Marelui-Vizir Reuf, din 5 Novembre 1840, pentru ca acest Domn să acorde satisfacţie consulului engles, furios că nu i s'au presintat obişnuitele felicitări cu prilejul zilei reginei[3]. Lupta consulului Billecocq cu atotputernicia rusească e expusă cu căldură[4], şi se reproduc instrucţiile, de la Constantinopol, ale ambasadorului Bourqueney pentru a se înceta provocări zădarnice. Se semnalează emigraţia din 1848 a 40.000 de familii muntene în Austria, Serbia şi Bulgaria[5]. E

[1] *Ibid.*

[2] Pp. 121-2, 213.

[3] Lorsque le consul britannique, qui se trouve à Constantinople en ce moment, sera arrivé aux confins de la Valachie, vous enverrez à sa rencontre un officier de votre état-major, qui l'accompagnera jusqu'à Bucharest. Après cela, on fixera un jour pour que le Grand-Postelnick, le ministre des Cultes et des Finances et le boyard Aga se rendent au consulat et y expriment leur regret de l'espèce d'affront qui a été fait à la dignité consulaire, et qu'ils prient que l'expression de leur regret soit portée à la connaissance du gouvernement anglais. Après que les ministres des Cultes et des Finances se seront retirés, le Grand-Postelnik et la boyard Aga resteront: ceux-ci feront des excuses au nom de Votre Altesse pour les procédés des autorités locales dans l'affaire du protégé Aspréa et pour les propos inconvenants qu'elle a tenus à cette occasion envers le consul. Cela étant, Votre Altesse donnera toute la satisfaction que Sa Hautesse a ordonnée, et elle aura soin d'éviter que de pareils procédés aient lieu à l'avenir (pp. 122-3). Cf. Iorga, *Relations anglo-roumaines*, Iaşi, 1917.

[4] P. 123 şi urm.

[5] 40.000 familles valaques avaient émigré en Serbie, en Bulgarie et en Autriche pour échapper aux misères de l'invasion russe de 1842 *(sic)* et aux corvées de la kalka *(clacă)*; p. 194.

vorba şi de lupta cu călugării greci [1], şi de abusurile făcute, supt Bibescu-Vodă, cu aprovisionarea zilnică a Bucureştilor [2]. In aceiaşi Domnie se cer fără drept ajutoare de la Pantelimon, de la Sf. Spiridon, de la episcopia de Argeş, de la mănăstirile îndatorite să deie lemne. Se relevează şi acţiunea lui Vodă-Ştirbei pentru ca darea dreptăţii să se facă fără luare de mită [3]. Se pomeneşte şi *baterea unei monede de bilon de Ştirbei*, care fu oprit de a o păstrà în circulaţie [4].

Niciodată nu s'a dat de un străin o mai bună expunere a comerţului şi industriei muntene decât aici, într'un „studiu" special. Se presintă starea agriculturii, înapoiată, aşa încât nu se face export de făină o singură moară cu aburi la Giurgiu). Grâul se amestecă de speculatori, stricându-i-se valoarea în porturi: cei mai cinstiţi negustori sânt totuşi Românii [5]. Se descrie începutul de industrie forestieră [6]; se semnalează minele de cărbuni de la Comăneşti [7]. Se înşiră deosebitele speţe de oi (450.000 în singurul judeţ al Brăilei), etc.

Părerea lui Thibault-Lefebvre e că agricultura nu poate merge fără industrie, care aduce un câştig mai mare, aşa că s'ar ajunge acolo, încât străinii in-

---

[1] Pp. 201 şi urm.

[2] Pp. 206-7.

[3] Pp. 209-11.

[4] Le prince Ştirbey a voulu mettre ce droit en pratique, et il fit frapper quelques pièces de billon qui furent parfaitement accueillies, mais on l'obligea à les retirer de la circulation; p. 222.

[5] Pp. 253-4, 257-8. „Ce ne sont point les moins honnêtes".

[6] P. 248 şi urm. (şi despre varietăţile de stejar: „styrgar", „kers", „godarou").

[7] P. 244.

dustriaşi, capitalişti, o minoritate, ar stăpâni majoritatea Românilor, dedaţi numai plugăriei [1]. Se arată încercările făcute: lumânări de stearină la Focşani, cultura viermilor de mătasă (duzii plantaţi în Moldova de Mihai-Vodă Sturza; un Grec aduce crescătoare din Lombardia). Se observă că, între naţii care vând materii prime, Principatele, devenind industriale, ar putea folosi foarte mult [2].

O parte întinsă — unul din cele trei „studii" — se ocupă cu de-amănuntul, pentru întâia oară în chip nepărtenitor şi critic, cerând preţuirea lucrurilor bune, cu indicaţia reformelor ce sânt a se introduce, de *finanţele muntene*.

Autorul crede că basa lor e fixată prin învoiala ruso-turcă, din 1783, dincolo de care nici Domnii, nici, mai curând, Adunările nu pot să treacă. La venituri, capitaţia i se pare, ce e drept, nejustificabilă prin aceia că atinge persoanele şi încă scuteşte pe holtei, puind toată greutatea asupra celor cari susţin o familie — şi apără de plată boierimea şi clerul, care, acesta, de fapt, aduce aceiaşi viaţă şi poate realisa aceleaşi câştiguri ca şi mirenii. E neadmisibil iarăşi ca elementele nelibere să nu fie impuse. Oricum, ea n'ar putea fi înlocuită prin dări ca aceia pe uşi şi fereşti, din Franţa, care n'ar corespunde mentalităţii poporului.

Patentele lovesc comerţul fără să-l cunoască. Visteria nu se gândeşte la nevoile economice ale ţerii, ci numai la îndestularea Tesaurului. Adăugându-se taxele pe export, orice mişcare industrială serioasă de-

---

[2] P. 266.

[1] La Principauté, entourée de nations riches en matières premières et dénuées de génie commercial, aurait promptement conquis le monopole d'immenses marchés, si elle devenait manufacturière; p. 160.

vine imposibilă. Abia de sânt o sută de alți industriași și negustori în țară decât micii detailiști în majoritate cârciumari și băcani; o parte din aceia chiar sânt străini [1].

Se înșiră apoi venitul domeniilor Statului, taxa Mocanilor — făcându-se paralele între ei și între cei cu *mesta* în Spania ori cu turmele din Elveția și Pirinei—, venitul pașapoartelor — care însă îndatoresc pe călător să meargă la ținta arătată în hârtie [2].

Ca unul a cărui „inimă e simpatică acestor popoare"[3], el propune impositul pe avere, pe case, pe turme, pe moșii, taxa de import, timbrul, dreptul pe moșteniri (cu deosebire pe cele imobiliare). Și mai ales Statul să nu mai admită arendași ai veniturilor sale, acei oameni cari din nimic fac o avere cu care insultă morala publică. „Ei întrec prin luxul palatelor lor sau prin eleganța grădinilor lor familiile cele mai venerate... Cel mai nenorocit din aceste resultate e că oamenii îngrășați prin viciile acestui sistem se bucură de considerație și că de la ajungerea lor la avere începe ridicarea lor în ranguri și în funcții [4]. Din aceste venituri se plătește tributul,

---

[1] A part les petits détaillants, dont les quatre cinquièmes vendent des liqueurs et des épices, on ne compte pas cent industriels dans toute la Valachie; et quels industriels, si on excepte les étrangers! (p. 161).

[2] Pp. 162-5. Combaterea taxelor pe cărți de joc, etc., și a majorării drepturilor de vamă, p. 375 și urm.

[3] Les voeux que mon coeur, sympathique à ces peuples. forme pour le bonheur de ces contrées; p. 171. Cf. recomandația lui de la pagina 167: „Nulle réforme ne réussira si elle n'est en harmonie avec la tendance des esprits, le courant des idées et les règles de la prudence."

[4] Ils surpassent par le luxe de leurs palais et l'élégance de leurs jardins les familles les plus vénérées... Le

se iea lista civilă, mai mică decât câştigă pe un an un bancher din Paris[1], ceva lefi şi pensii, întreţinerea celor 7.000 de miliţieni, foarte răpede învăţaţi cu meşteşugul armelor[2], dar. după obiceiul rusesc, prea dese ori acoperiţi de lovituri—, carantinele, cu medici slabi, şoselele — abia 40-50 chilometri în tot Principatul — şi podurile — la Călugăreni, la Slatina, la Urziceni, „afară de cele din Bucureşti: unul de piatră, două de lemn"[3], străzile (la Bucureşti sânt pavate cu caldarâm străzile Mogoşoaia, Francesă, Poşta: sânt pavagii şi la Craiova, la Brăila şi la Giurgiu).

Scopul de căpetenie — sau măcar unul din scopurile de căpetenie — a fost însă, pentru advocatul frances, *lămurirea situaţiei de drept a Ţerii-Româneşti şi, prin aceasta, a amânduror Principatelor.*

E o lucrare foarte importantă, tot aşa de solidă, pe cât de limpede, cuprinzând o sumă de puncte de vedere nouă, cu observaţii de un mare preţ.

Incepând cu cel mai depărtat trecut, scriitorul îl vede ca o mare operă de perfectă latinisare. Ceia ce s'a făcut prin cucerirea română pe aceste maluri dunărene a fost „Italia nouă" [4]. De şi, după apariţia barbarilor cuceritori, coloniştii „păreau înecaţi supt valul mişcător al năvălitorilor"[5], ei — observaţie

plus funeste de ces résultats est que les hommes engraissés par les vices de ce système soient considérés et que de leur arrivée à la fortune date leur élévation aux honneurs et aux emplois; p. 169.

[1] Inférieur aux bénéfices d'un bon banquier parisien: p. 173.

[2] Dont l'éducation se fait avec une merveilleuse rapidité; p. 175.

[3] P. 189.

[4] Une autre Italie; p. 30.

[5] Ils semblaient comme submergés sous le flot mobile des envahisseurs; p. 31.

foarte interesantă pentru această vreme îi întovărăşiau în expediţiile de pradă făcute de jur împrejur[1]. Totuşi elementul latin s'a păstrat; el se vădeşte uşor orişicum: o fisionomie care se deosebeşte în totul de tipurile mongole, greceşti ori slave ale naţiilor înconjurătoare[2].

La răsărirea Românilor ca unităţi politice proprii, supt Domni *(princes qualifiés de „domnou", corruption du mot latin, „dominus")*, ei au State de o independenţă desăvârşită. „Ele erau tot aşa de neatârnate şi tot aşa de libere, precum Franţa sau Anglia, membre desfăcute ca şi Ţara-Românească din Imperiul roman, erau la această vreme"[3]. Poporul român era învestit de plenitudinea suveranităţii[4]. Tratate cu Turcii — Thibaut-Lefebre, fireşte, crede în ele, care, de altfel, nu fac decât să codifice într'o formă inventată basele de drept ale relaţiilor noastre cu Poarta — nu represintă, după doctrina dreptului internaţional, o cedare de suveranitate, ci numai cu o scădere de prestigiu, prin măturisirea de slăbiciune, o acceptare de protecţie. Ele nu sânt „acte de încorporare, nici tratate de supunere"[5]. „Posiţia Ţerii-

[1] Cf.: Les descendants des anciens colons italiens, mêlés aux barbares, marchèrent au pillage du monde civilisé.

[2] On constate aisément en Valachie et en Moldavie la présence prédominante de l'élément latin... Une physionomie tranchée sur les types mongols, grecs ou slaves des nations environnantes; p. 32.

[3] Elles étaient aussi indépendantes et aussi libres que la France ou l'Angleterre, membres détachés comme elle de l'Empire roman, l'étaient à cette époque; p. 33.

[4] Le peuple romain était investi de la plénitude de la souveraineté; p. 33.

[5] Ni des actes d'incorporation, ni des traités de soumission; p. 44.

Româneşti", explică el printr'o comparaţie nouă, care n'a fost relevată de nimeni, „este absolut aceiaşi cum a fost în evul mediu şi până la sfârşitul ultimului veac regatul de Neapole faţă de Papă[1]." Şi s'a gândit oare cineva să considere pe acest rege ca pe un prinţ neindependent?

Amestecul Rusiei aduse, din ignoranţă ca şi din urmărirea scopurilor de cotropire care se ştiu, întunecarea acestei concepţii fundamentale. La Chiuciuc-Cainargi se căpăta dreptul de *represintaţie* în favoarea ţerilor noastre, iar convenţia explicativă din 1779 prefăcea „represintaţia" în *intervenţie.* La 1781 consulii ruseşti erau autorisaţi să *controleze* administraţia Domnilor. Pacea din Bucureşti, recunoscând existenţa „capitulaţiilor" faţă de Poartă, „suzerana Principatelor", adăugia că Rusia, „e *garanta* prosperităţii lor". Convenţia de la Acherman preface garanţia în *protecţie* şi permite Ruşilor să se amestece în scoaterea Domnilor „vinovaţi"[2]. In curând ei vor confirma Constituţia Regulamentului Organic elaborată supt stricta lor supraveghere.

Regulamentul e totuşi o legislaţie internă, care se poate schimba. Iar la 1853, Rusia, lucrând ca duşmană declarată a Românilor, a desfăcut legăturile pe care în chip meşteşugit ea însăşi le stabilise.

Ce trebuie în loc? Protecţia colectivă a Puterilor ar aduce ciocniri; ajunge garanţia lor. Să se păstreze Porţii numai ce i se cuvine după „capitulaţii", înţelese ca mai sus. Nici n'ar putea pretinde mai mult, ca una care juca rolul cel din urmă la Bucureşti,

[1] Sa position est absolument la même qu'était au moyen-âge et que fut jusqu'à la fin du dernier siècle le royaume de Naples à l'égard du Pape; p. 48.

[2] P. 65.

unde n'avea măcar un represintant[1]. Ultimele încercări de a asimila Principatele cu provinciile Imperiului otoman sânt pe atât de neîndreptăţite, pe cât au fost de zădarnice. *Independenţa* ţerilor româneşti ar fi o barieră în calea Ruşilor, precum, pe vremea lui Heracliu, după socotinţa lui Amédée Thierry, alcătuirea de Bizantini a unei încunjurimi de State creştine a fost pavăza contra noilor barbari. „Creaţiunea de State independente interpuse între Imperiul otoman slăbit şi opera de prefacere care se îndeplineşte în el şi între vecinii săi prea puternici va avea poate înlesnirea de a face să fie de acum înainte nefolositor sprijinul străinului." Aceste State ar creşte necontenit ca putere, şi cu aceasta şi siguranţa Impărăţiei turceşti[2].

Puterile creştine vor trebui sa ţie samă ca au a face tot cu creştini şi cu un popor care, desvoltându-se aşa de răpede, dă cele mai bune speranţe de viitor. Căci „care popor ar fi făcut în douăzeci şi cinci de ani mai mult şi mai bine decât acest popor mic, împiedecat de greutăţile unei situaţii politice de nedescurcat şi sărăcit de războaie, de năvaliri, de tulburări, de intrigi, de schimbările de cârmuire[3]?"

---

[1] De toutes les nations européennes, celle qui avait le moins d'influence en Valachie était la nation suzeraine (p. 118).

[2] La création d'États indépendants interposés entre l'Empire ottoman affaibli par le travail de transformation qui s'opère en lui et ses voisins trop puissants aura peut-être l'avantage de rendre inutile à l'avenir l'aide de l'étranger (p. 302). Cf. pp. 302-5: D'une bien autre conséquence seraient les intérêts et les droits des individualités nationales créées en temps opportun. Au lieu de s'affaiblir en vieillisant, elles grandiraient en force et en puissance en mesure que s'accumuleraient les années (p. 390).

[3] Quel peuple aurait fait en vingt-cinq ans plus et mieux que ce petit peuple entravé par les difficultés d'une situa-

Cum trebuie să cadă protecţia religioasă acordată de Austria catolicilor din Principate, aşa trebuie să se părăsească de toţi Apusenii drepturile ce resultă din Capitulaţii. Dacă Ţara-Românească are judecători adesea nedrepţi, legile sânt cele francese. „Principatul a adoptat legile, principiile, tendinţile Occidentului, el poate să reclame într'o oarecare măsură beneficiile pe care membrii familiei occidentale şi le acordă între sine[1].” Cu atât mai mult, cu cât Sultanul s'a îndatorit numai abusiv şi pentru Principate, unde n'avea căderea să o facă. „Tot aşa de puţin e îndrituit Suveranul din Constantinopol a stipula pentru Domnul din Bucureşti cum era odinioară Papa din Roma să trateze pentru regele Neapolei, când acesta era vasalul său[2].” Căci, mai la urma urmei, e nedrept ca „principatul să aibă toate aparenţele şi toate sarcinile suveranităţii fără sa aibă realitatea şi avantagiile”[3].

Şi atunci Rusia-şi va căuta un alt câmp de activitate în Asia, unde se va putea presinta ca mandatara Europei întregi. Autorul încheie cu o privire

---

tion politique inextricable et désolé par les guerres, les invasions les troubles. les intrigues. les mutations des gouvernements? p. 390).

[1] La principauté a adopté les lois, les principes, les tendances de l'Occident; elle peut réclamer dans une certaine mesure les bénéfices que les membres de la famille occidentale s'accordent entre eux (p. 107).—El doreşte şi o şcoală de drept (p. 380).

[2] Il n'appartient pas plus au Souverain de Constantinople de stipuler pour le prince de Bucharest qu'il n'était permis autrefois au Pape de Rome de traiter pour le roi de Naples, quand celui-ci était son vassal; p. 108.

[3] Avant le traité de Paris, la principauté avait toutes les apparences et toutes les charges de la souveraineté sans en avoir la réalité et les avantages; p. 110.

plină de speranţe asupra operei ce s'ar putea face de Puterile civilisate în această lume unde o mare şi frumoasă misiune le aşteaptă: „Dacă această presupunere s'ar îndeplini în curând, oamenii de vrâsta mea ar asista la o privelişte măreaţă. Ei ar vedea Franţa în Africa, Anglia în India şi Oceania, Rusia în Asia Centrală, emigraţii noştri în cele două Americi, ducând în acelaş timp făclia civilisatoare, şi pământul luminându-se de zori pretutindeni strălucitoare şi asemenea pretutindeni [1]."

Pe trimesul societăţii de Economie Politică din Paris îl preocupă în rândul întăiu rosturile francese în principatul muntean, şi, fără a li consacra un capitol deosebit din opera lui, în atâtea locuri el constată fapte şi dă îndemnuri. A le strânge împreună înseamnă a creşte cunoştinţile asupra relaţiilor franco-române pe la jumătatea veacului trecut.

Intre Francesii veniţi în Muntenia erau destui — îi cunoaştem şi din scrisele lui Billecocq — cari compromiteau naţia lor prin fapte de aventurier sau prin delicte penale. Ni se vorbeşte aici de unul care a izbutit să escrocheze 1.200.000, de franci, strecurându-se prin deosebitele legislaţii obişnuite în acest Orient, de alţi doi cari fabricau monedă falsă unul care a fost executat în Franţa, altul care căpăta graţia Domnului din Bucureşti—, de d-na Dash — ne-

---

1 La Russie tournera alors ses puissantes forces expansives vers d'autres pays. L'Asie la tentera peut-être, Elle portera vers cette région la sève civilisatrice que, Pierre I-er lui a inoculée... Si cette supposition se réalisait prochainement, les hommes de mon âge assisteraient à un magnifique spectacle: ils verraient la France en Afrique, l'Angleterre dans l'Inde et l'Océanie, la Russie dans l'Asie Centrale, nos émigrants dans les Amériques porter en même temps le flambeau civilisateur et la terre s'illuminer de lueurs partout éclatantes et partout semblables; p. 397.

numită—, care, măritată acasă, trece la ortodoxie şi se mărită cu beizadeaua Grigore Sturza, pentru ca această căsătorie nelegală să fie curând anulată, de un Frances bigam şi autor de falsuri şi de un profesor care abusează de elevul său şi apoi îl ucide, de cârnăţarii, ceasornicarii şi carătaşii cari se improvisează preceptori, de preoţi imorali cari, la nevoie, cer pe rând sprijinul Franciei, ca al patriei lor, şi al Austriei, ca al ocrotitoarei catolicismului în Principate [1].

Atâţia alţii însă folosesc în mare măsură ţerii în care-şi aduc iniţiativa şi dorinţa de muncă. Condemine cumpără la 1843-6 de la un boier 11.000 de stejari pentru a face doage, de pe urma cărora ar fi putut câştiga 250.000 de franci, dar, contractul fiind încheiat la Viena, drepturile lui sânt atacabile [2]. Exploataţii de păduri le încearcă, dar tot fără folos, alţi Francesi; singurul Malleu izbuteşte într'o afacere în Oltenia. Greutatea exportului face pe cutare din ei să lase Ruşilor pentru un preţ de nimic doagele gata făcute [3]. Pe Olt au circulat plute francese. Grânele muntene află cumpărători francesi. Pe lângă Belgieni, cari fac apoi exportul pe Dunăre şi pe căile ferate germane, fabricanţii francesi din Viviers cumpără cantităţi importante de lână în Ţara-Românească [4], se face şi o încercare de a trimete

[1] P. 96 şi urm.

[2] P. 103. Cf. albumul „Ilustraţiei" francese în 1856.

[3] P. 322. Ingineri francesi la 1852, p. 187.

[4] Les fabricants de Viviers en ont fait des commandes importantes, et se sont très bien trouvés de leur emploi... En 1853 des fabricants de draps belges, qui avaient fait des achats importants, lavaient dans le Danube et expédiaient ensuite par le fleuve et les chemins de fer allemands (p. 265).—Se pomeneşte şi o casă evreiască la Giurgiu (pp. 269-70). Pentru piei sânt cumpărători unguri la Craiova (p. 271).

mătasă la Paris, unde e aflată însă de o calitate inferioară [1]. Animale nu cumpără decât Englesii, cari au o Casă pentru carne sărată la Galaţi şi o întreprindere pentru şunci la Calafat [2].

In ce priveşte viile, ele produc un vin care, cu mai multă îngrijire, ar putea să steie alături cu cele franceze din Sauterne şi Grave. Un Frances a început cultura sistematică la Drăgăşani. „Recoltează vinuri albe care nu sânt mai prejos de cele bune din regiunea Bordeaux, şi distilează rachiuri de 21 şi 22 grade, cărora nu li lipseşte nimic: de ar putea izbuti în trimeterile pe care le-a făcut în Anglia şi în Belgia şi de ar înzestra astfel ţara pe care o locuieşte astăzi cu o industrie perfecţionată şi cu un nou articol de export [3]."

In ce priveşte grâul, din Brăila plecau la 1852 pentru Franţa transporturi în valoare de 218.227 franci, pe lângă porumb de 75.690 franci, grăunţe de in de 20.212, doage de 293.513, lână de 10.893 [4]

---

[1] Un marchand de Paris a jugé cette soie impropre aux besoins de l'Occident, à cause de sa faible ténacité. A peine mettait-il la soie plate pour tapisserie parmi les destinations qu'elle pouvait recevoir (p. 276).

[2] Pp. 284-5.

[3] Il récolte des vins blancs qui ne le cèdent point aux bons crus du Bordelais, et il distille des eaux-de-vie à 21 et 22 degrés, auxquelles il ne manque rien. Puisse-t-il réussir dans les expéditions qu'il a faites en Angleterre et en Belgique et doter le pays qu'il habite aujourd'hui d'une industrie perfectionnée et d'un nouvel article d'exportation (p. 288)!

[4] P. 393. — Cf. pp. 292-3: „La France, qui n'importe presque rien par mer, envoie énormément par terre et atteindrait un rang distingué, si on faisait figurer à son nom les articles qui sortent de ses manufactures." Prin Brăila în acest an se exporta marfă pentru Franţa de 302 592 franci (p. 292).

In portul frances, prin Breslau şi Lipsca [1], sau pe apă, e foarte important. „Tot ce vine de la Paris e primit cu ochii închişi: am avea monopolul întregii pieţi dunărene dacă am voi ori am putea să scădem preţurile noastre [2]". Partea Franciei", se spune aiurea, „în portul muntean, are o mare însemnătate. S'a socotit că ea dăduse direct Ţerii-Româneşti un sfert din importul acesteia în 1849 [3]." In 1849 Brăila primeşte zahăr alb de 2.193.000 de franci, în 1852 încă — de şi Anglia-i iea locul Franciei — de 763.000, în 1858, e adevărat, numai de 54.700. In 1849 Marsilia trimete portului muntean cafea pentru 228.000 de franci. Iaşul cumpără dantele pentru 80.000 de franci. Vinuri de Champagne şi de Bordeaux se desfac pentru 120-150.000 de franci. Se aduc numai 8.900 de sticle de rachiu frances. Pentru 25-30 000 de franci se importă încălţăminte de lux [4]. Pălăriile, bijuteria sânt notate cu 35.000, parfumurile cu 45.000, obiectele de librărie — pentru Iaşi ca şi Bucureşti — cu 60.000, în ciuda concurenţei pe care o face Belgia. Deocamdată numai Evrei vin la Paris, unde, ca şi la Londra, bogaţi negustori îşi trimet copiii pentru învăţătură şi practică. Se observă că „manierele blânde şi simpatice ca şi cinstea negustorilor

---

1 P. 343.

2 Ce qui vent de Paris est aveuglement accepté: nous aurions le monopole de tout le marché danubien si nous voulions ou pouvions baisser nos prix (p. 300).

3 La part de la France dans les importations valaques a une grande importance. On a calculé qu'elle avait fourni directement à la Valachie un quart de ses importations en 1849 (p. 296).

4 Chaussures de luxe en cuir de Bordeaux, cirées ou vernies, des bottines et des scarpins vernis; pp. 299-300.

de origine românească sânt lăudate"[1]. Francesii a-șezați în țară — unii au întreprinderi de otele și restaurante — doresc a se întoarce acasă.

S'a făcut o încercare, de o Companie francesă, încă nu pe deplin formată, de a concura pe Dunăre navigația austriacă, așa de solid stabilită. „Un vapor frances deservește acum malurile muntene și turcești, de la Sulina la Vidin... Mulți negustori doresc să se poată servi de vasele Companiei francese zise a Mesageriilor, care merge până la Viena [2]." Deocamdată însă, din 1.563 de vase ce întră și iese în și din portul Brăilei, Francesii au abia nouă (Turcii 514, Austriecii 328, Englesii 239[3], Sardinia, 31, alte nații 442), și încă, din ele, numai trei sânt proprietate francesă[4] In 1846 se socot 3 la Brăila, 4 la Galați; în 1848, 8; în 1847, anul foametei în Franța, 52 36 la Galați, 16 la Brăila); în 1851, 59 în ambele porturi (31 la Galați, 16 la Brăila. Se discută și ideia, studiată de o Companie anglo-francesă, de a se readuce cursul Dunării în vechea albie de la Cernavoda la Chiustenge[5]

Dar, pe lângă atâtea relații materiale, care pot fi desvoltate, scriitorul nu uită pe cele morale. „Privirile

---

[1] On vante les manières douces et engageantes, ainsi que l'honnêteté des commerçants d'origine roumaine (p. 302).

[2] P. 364 și urm.

[3] Din 339 englese, adevărat englese sânt 173 (p. 354 .

[4] P. 203.

[5] Déjà un bateau à vapeur français dessert les rives valaques et turques de Soulina à Widdin (p. 342). Nombre de commerçants aspirent à pouvoir se servir des bateaux de la compagnie française dite des Messageries, qui va jusqu'à Varna (p. 248). — Triestini cumpăraseră „une immense quantité de grains" (p. 345). Era vorba de un canal la Carlovăț între Adriatică și Marea Neagră (p. 346).

Românilor din Muntenia se întorc une ori spre Francesi, ca spre nişte fraţi de aceiaşi origine... Obiceiurile noastre sânt aşa de deplin adoptate de clasa bogată, încât seratele de la Bucureşti par a fi date în Chaussée-d'Antin. Limba noastră e aşa de răspândită, încât fetele nu învaţă alta, şi tinerii din Colegii traduc în acest graiu pe autorii greci sau latini adoptaţi pentru studiile de umanioare. In limba francesă se convorbeşte în saloane şi se joacă piesele la teatru. Modele noastre sânt urmate la Bucureşti ca şi la Paris, cărţile noastre sânt singurele admise în biblioteci; profesorii sânt francesi, educaţia unui boier şi a unui Parisian sânt asemenea [1]."

Numai cât din această servilă imitaţie superficială n'am profitat nici noi, nici chiar Francesii ei înşii. Ar fi o mare greşeală şi o mare pagubă pentru amândouă popoarele înrudite dacă s'ar reveni la aceste rătăciri, cum, cu multă bunăvoinţă, se doreşte de atâţia [2].

Acum vre-o douazeci de ani, în 1895, Paul de Régla, cunoscut prin lucrări privitoare la Turcia

[1] Les regards des Valaques se tournent quelquefois vers les Français, comme vers des frères de même origine: Nos usages sont si complètement adoptés par la classe riche que les soirées de Bucharest semblent données dans la Chaussée-d'Antin. Notre langue est si usuelle, que les jeunes gens des Collèges traduisent dans cet idiome les auteurs grecs et latins adoptés pour les humanités. C'est en français qu'on converse dans les salons et qu'on joue les pièces au théâtre. Nos modes sont suivies à Bucharest comme à Paris. nos livres sont seuls admis dans les bibliothèques, les professeurs sont français, l'éducation d'un boyard et d'un Parisien sont semblables; p. 124.

[2] Adaug că exemplarul mieu are însemnarea, în litere latine: „Biblioteca lui Ştefan Golescu".

modernă, — cea adevărată şi cea închipuită, după procedee de roman sensaţional — publica amintirile, vechi de o jumătate de veac, ale medicului Cabrol, ataşat la persoana mareşalului de Saint-Arnaud, şeful corpului expediţionar frances, asupra campaniei din Crimeia, din al cării succes, scump dobândit, a venit, cum se ştie, Unirea Principatelor, „Le maréchal de S. Arnaud en Crimée".

De noi începe a se vorbi în momentul când, la 25 Maiu 1854, spre ziuă, mareşalul află, cu plăcere, că Austria a ieşit din situaţia ei enigmatică, hotărându-se a-şi coborâ armatele dincoace de Carpaţi [1]. Silistra era asediată, dar această ocupaţie chesaro-crăiască făcea cu neputinţă o acţiune a aliaţilor pe pământ românesc, cum o doriau ai noştri. A o împiedeca fusese, de altminteri, chiar scopul diplomaţiei vienese.

Câteva zile mai târziu, la 31, notele lui Cabrol spun aceasta. La Ieni-Choiu, lângă Constantinopol, de Saint-Arnaud primeşte „visita unui prinţ valah care i-a dat lămuriri interesante asupra situaţiei ţerii, precum şi asupra posiţiei armatei ruseşti," „Prinţ valah [2]? Că doar n'o fi fost Eliad însuşi, fostul dictator bucureştean, presintându-se cu fes în cap şi în uniformă militară otomană ca viitor beiu românesc de la Dunăre, în numele ideii contra-revoluţionare? Luptele se apropie. La începutul lui Iunie se aude că un convoiu turcesc a fost prădat de Ruşi la „Cavarna de-asupra Balcicului" [3]. Dar mareşalul a revenit la Constantinopol, ale cărui intrigi începe a le învăţa, şi iată ce scrie medicul său:

1 P. 30.
2 P. 64.
3 P. 75.

„Se spune că Valahii au totdeauna la dispoziția Fanarioților 7.000.000 de franci, lăsate prin testament Locurilor Sfinte, dar întrebuințate mai ales, în taină, la mijloace de conrupție, prin care se pot căpăta favorurile membrilor Divanului[1]. Probabil că e vorba de venitul pe care Locurile Sfinte îl scot de la mănăstirile muntene închinate. Totuși se păstra planul ca trei coloane, francesă, englesă și turcească, sa se îndrepte spre Dunăre[2]. Se vorbia de sfidarea din partea Rușilor, cari pretindeau că „aliații nu vor îndrăzni să iasă din Galipole și Constantinopol". Indemnați de Austrieci Rușii pleacă, și marele plan trebuie părăsit.

De Saint-Arnaud se oprește deocamdată la Varna. La 2 Iulie el trece inspecția flotei la Balcic. Aici se află că, în adevăr, Rușii se retrag încet spre Iași, mai precis, cum scrie mareșalul către fiica sa, „în dosul liniei Siretiului la Focșani sau (adecă: apoi) dincolo de Prut". Deocamdată sânt Ruși între Giurgiu și Măcin, iar Turcii înaintează pana la Rasova. „Abia îmi vin", spune el, „din necazul ce mi-a produs retragerea Rușilor, Eram așa de sigur că-i bat și că-i arunc în Dunăre. Dumnezeu n'a vrut. Pacat: și prindea bine! Azi sântem mai mult ca oricând în nehotărâre și nesiguranță. Ce vor face Austriecii? Ce vor face Rușii? Ce vom putea face noi înșine?"

Dar iată și Eliad al nostru apărând în mijlocul acestor preocupații. Traduc nota medicului de la 9 Iulie: „Inaintea plecării noastre din Paris, cetisem o carte asupra României (greșit: Rumeliei), împotriva protectoratului Țarului, scrisă de d. Eliad Rădulescu. Această carte îmi lăsase amintirea unor idei de re-

---

1 P. 112.
2 P. 113.

forme folositoare politicei noastre; cuprindea pretioase documente asupra țerii pe care oștirile noastre erau s'o străbată. Aceste motive erau îndestulătoare pentru ca să dorim a întra în legătură cu autorul, Român (Roumain) de origine. Acest autor s'a presintat, în ziua aceia, la mareșal, căruia i-a dat lămuriri folositoare asupra situației fisice și morale a locuitorilor Principatelor. După întrevedere, am cules și din gura lui cunoștinți al căror gând mi-l inspirase cetirea cărții lui. D. Eliad Rădulescu e unul din acele spirite teoretice care desmiardă o ideie, sperând că toate împrejurările îi vor grăbi îndeplinirea. Scopul său e independența primitivă a României (iar: Rumeliei). De aceia privia apariția armatei francese ca un semn apropiat al voitei învieri naționale. Fără să răspingă acest avânt *(élan)* legitim, care onorează pe Români, mareșalul, neavând a se ocupa, deocamdată, decât de combinații cu totul militare și practice, n'a întrat în cercetarea acestei chestiuni politice și s'a mărgenit a primi visita autorului și a culege din gura lui câteva documente practice, de folos proiectelor lui. Totuși, după a noastră părere, se poate privi viața și operele lui Eliad-Rădulescu ca o sentinelă a reacțiunii apropiate care se pregătește puțin câte puțin contra Impăratului Nicolae" [1].

In acest moment se credea că Austria are 100.000 de oameni în Ardeal și, până la sfârșitul lunii, va grămădi tot atâția în Bucovina, afară de o reservă de 30.000 alții [2]. Cât despre Ruși, ei nu trecuseră Prutul, după știrile sosite până la 9 Iulie.

Un alt visitator e la 13 Iulie, ziua izbucnirii ho-

---

[1] Pp. 165-6.

[2] P. 167.

lerei la Galipole, „prinţul valah Sturdza", adecă Mihai-Vodă însuşi, fostul Domn moldovean, care iea masa cu mareşalul şi are cu el „dese întrevederi"[1].

La 20 se anunţă expediţia în Dobrogea, care era să se isprăvească aşa de trist. Zuavii lui Bourbaki pleacă pe mare spre Chiustenge (Constanţa), dar holera îi prinde în drum. Indată ciocniri cu Ruşii, şi, lângă Babadag, generalul frances musulman Youssouf comanda. Atacul de la Gargalâc nu se poate face din causa bolii. Generalul Espinasse e silit să se oprească. Mai ales această divisie e decimată: pe când Youssouf se îndreaptă spre Mangalia, generalul Conrobert, venind din Varna, se opreşte şi el la Chiustenge, unde însufleţeşte trupele demoralisate. In orăşel sânt 1.000 de holerici păziţi de zuavi. Patru vase francese se aflau în port pentru ca să ridice pe bolnavi, şi să aducă provisii. Două altele se adaugă îndată. Nu mai puţin de patruzeci şi doi de ofiţeri pieriseră; mor 1.500 de soldaţi din 5.000 de bolnavi, Un pluton de gropari întovărăşeşte corpul de expediţie. Baş-buzucii lui Youssouf arată sentimente nobile faţă de această imensă nenorocire. Cum se adăugi arderea Varnei, de Saint-Arnaud scrie fiicei sale: „Dacă Dumnezeu ocroteşte Franţa, el uită pe copiii ei cari merg departe să lupte pentru onoarea steagului ei."

Expediţia în Crimeia era hotărâtă. Astfel războiul se depărtă de ţerile noastre, pe care trebuia să le atingă. La 3 Septembre, amiralul se îmbarca la Balcic pentru aceastălaltă ţintă.

Aceste ştiri, dintre care unele în adevăr preţioase, s'ar complecta, cred, prin întrebuinţarea celor două volume de *Lettres du Maréchal de Saint Arnaud,* apărute la Paris încă din 1868.

---

1 P. 170.

In acelaşi timp cu acest atent informator, un publicist frances, Eugène Jouve, venind din Balcani, unde mersese ca să culeagă ştiri despre războiul care trebuia să se continue şi să se decidă în Crimeia, trecea, în calitatea-i de corespondent al ziarului *Courier de Lyon*, de la Rusciuc la Giurgiu, la 6 August 1854. Descripţia lui după note zilnice înfăţişează aspectul oraşului dunarean năpădit de trupe turceşti, apoi al Bucureştilor, în care asistă, pe rând (August-Septembre), la întrarea lui Omer-Paşa şi a Austriecilor baronului de Hesse [1].

Jouve a văzut pe Omer-Paşa primind la Dunăre, între Albanesii, Cazacii dobrogeni şi başbuzucii suitei sale, tineri boieri din Bucureşti în toalete parisiene. Turcii erau pe atunci cu atât mai populari, cu cât toată lumea avea să se plângă contra brutalităţilor ruseşti („Parisianul" general Dannenberg, locuind la *Hôtel de Paris*, e însă lăudat), şi aceiaşi soldaţi zdrenţuiţi ai Sultanului, cu ofiţeri cari mâncau ceapă verde şi se scărpinau pe talpi, fuseseră bombardaţi cu flori la întrarea în Bucureşti de femei al căror amestec li se părea lor mai curând un scandal.

Capitala munteană arată şi mai multă caldură pentru cei câţiva Francesi pe cari războiul îi adusese în cuprinsul ei. „E, poate", scrie Jouve, „un efect al afinităţilor de caracter, de limbă şi de civilizaţie care apropie de noi populaţia românească, în ciuda distanţei, şi o fac să dorească din inimă sosirea oştirii noastre [2]." După balul coloniei francese

[1] *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée*, Paris 1855, 2 vol.

[2] C'est peut-être un effet des affinités de caractère, de langue et de civilisation qui rapprochent de nous la population roumaine malgré la distance et lui font cordialement désirer l'arrivée de notre armée (II, p. 163).

vine al boierilor, şi cântăreţe parisiene nu sânt un lucru neobişnuit la Bucureşti.

Austriecii sânt rău primiţi, cu excepţia coloniei germane. Pentru cererile lor mari: 600 de case pentru ofiţeri, 2.000 pentru soldaţi, pentru neprietenia lor, care stârneşte conflicte, cu un Italian, de pildă, cu un soldat frances, pentru brutalitatea lor cu armata munteană[1], pe care o atrag, cu cavalerie cu tot, la Buzău, o despoaie şi o trimet acasă. Proclamaţia lor la intrare e privită ca o jignire. Jouve a fost de faţă la defilarea avangardei lui Coronini, compusă din Unguri, Italieni, Croaţi, Poloni, fără a descoperi „cel mai mic semn de entusiasm sau chiar de bunăvoinţă reală", decât saluturi din obişnuinţă[2]. Omer trece în revistă, cu Legiunea de onoare pe piept, pe „aliaţii" Sultanului, şi fostul desertor croat dă, de silă, un banchet, căruia-i urmează un bal la boierul Constantin Cantacuzino. Polonii din armata turcească se ţin duşmăneşte la o parte.

Restabilirea lui Ştirbei-Vodă prin influenţa austriacă e rău privită. Până la sosirea lui, zăbovită de boală, din Viena, demisionează Cantacuzino cu cei doi fii ai săi, unul ministru de Justiţie, altul prefect de Ilfov, ca şi Emanoil Băleanu şi Alexandru Ghica zis Căciulă-Mare, Aristide Ghica şi Ioan Suţu.

Bucureştii nu-i plac de loc, afară doar de bisericile lui, „charmants petits édifices", şi de unele case boiereşti asemenea cu castelele din Franţa. E „o adunare informă de bogate magazine, de miserabile bărăci, de locuinţi private *(hôtels)*, de monumente, de grădini, de locuri goale *(landes)* şi de băl-

---

[1] Despre rele tratamente în aceasta, p. 175. — Austriecii au avut să întâmpine şi o „antipathie naturelle pour la race teutonique" (p. 215).

[2] Pp. 196-8.

toace, care ocupă un spaţiu aproape tot aşa de vast ca şi Parisul şi cuprinde abia atâţia locuitori cât peninsula Lyonului"[1] Şi el înşiră desgustat „străzile neregulate, rău pavate, fără luminaţie şi groaznic de murdare *(affreusement sales)*, în care se amestecă bivoli, Ţigani şi porci înaintea bordeielor vecine cu palatele. Totuşi e mişcare: „nici într'un alt oraş european cu o populaţie egală nu s'ar găsi atâta ostentaţie şi mişcare"[2].

Ţara ea însăşi nu se învredniceşte pe departe de ce i se cuvine: „Ar putea să fie aşa de bogată ca Beauce şi e mai săracă *(misérable)* decât aşa-zisa *Champagne pouilleuse*".

Această societate însăşi nu-i place călătorului. I s'a vorbit de conrupţia ei, de lipsa ei de pietate reală. E aici şi Rusie şi Bizanţ. Noua civilisaţie e „bastardă". Străinii au fost înşelaţi prin laude meşteşugite. „Trist popor, tristă ţară, cu adevărat; nu valorează cât ditirambele ce ni s'au cântat în cinstea lor; e încă una din numeroasele decepţii ale literaturii înebunite. de Orient. *On nous a surfait la Valachie, comme la Grèce et la Turquie*[3]."

De şi crede că „acest popor nu va putea mai mult ca Grecii să îndeplinească prin ei însuşi regenerarea sa"[4], ziaristul din Lyon recunoaşte că trebuie să se facă aici „un mic Stat neutru" sau să se iea alt protectorat decât al Rusiei. Ba chiar „s'ar rotunji acest mic regat prin restituirea vechii şi celei mai frumoase provincii a lui, Basarabia"[5].

[1] P. 172.
[2] P. 173.
[3] P. 215.
[4] P. 219.
[5] On arrondirait ce petit royaume par la restitution de son ancienne, de sa plus belle province, la Bessarabie, (p. 202).

In acest moment cetitorii francesi puteau cunoaşte ţerile noastre prin volumul, întins şi cuprinzând foarte frumoase planşe, pe care li-l consacrase, în *L'Univers,* un tânăr Frances, specialist în lucrurile Orientului otoman, care venise în 1848, ca să participe la noua cârmuire, dar fusese constrâns a părăsi principatul muntean, A. Ubicini.

Acest harnic scriitor, care întrebuinţa, susţinut de Statul român, răgazul bătrâneţelor sale pentru a lucra cu Gh. Bengescu la o carte, bine informată despre Alexandru-cel-Bun şi mai apoi la o încercare asupra vechii istorii a Românilor, colaboră cu Chopin, cunoscutul scriitor polon. la această scriere cu privire la „provinciile de origine românească, Ţara-Românească, Moldova, Bucovina, Ardealul. Basarabia".

Ca adevărate memorii trebuie să se considere preţioasa carte, redactată înainte de 1858, dată pentru care prevede multe evenimente sârbeşti (II, p. 357), pe care o publica la Paris în 1869, în a treia ediţie, dedicând-o socrului său, Banul C. Ghica, fostul consul al Franciei în Bucureşti Eugène Poujade, care, în legatura cu averea soţiei sale, mai cercetase ţara în 1859 şi în 1865.

Poujade însuşi şi-a descris călătoria în cartea de faţă. La sfârşitul lui Iunie 1849 vine din Viena către Principate, şi anume prin Galiţia, căci la Bistriţa erau trupele revoluţionarilor unguri. In Bucovina constată că „spiritul de rasă şi de naţionalitate a păstrat toată puterea sa", precum vechile tipuri de Romani şi Daci ale Coloanei lui Traian se recunosc uşor la locuitorii de astăzi, în totul asemenea cu ţeranii italieni din pânzele lui Léopold Robert. La Cernăuţi sânt ulani ruşi şi ofiţeri cari vorbesc franţuzeşte. La Mihăileni negoţul se face cu piese aus-

triece de argint, care nu mai există în Monarhie. Cu şeisprezece cai ajunge la Botoşani, unde iea dejunul cu lăutari la medicul italian care e agent al Franciei. Iaşul e văzut noaptea, cu podurile lui, cu Palatul făcut de Vodă-Moruzi, dar nereparat, cu bisericile şi casele-i mari în grădini, „cea mai mare parte fără eleganţă, de şi au aspectul monumental". „Oraşul e sluţit de cartierul evreiesc, în care mai mult ca 30.000 de Israeliţi se îngrămădesc în colibi *(bouges)* hidoase, încunjurate când de un noroiu infect, când de un praf des"; mahalalele în genere au „căsuţe păcătoase" *(misérables huttes)*. Boierimea, care stă la ţară, culegând un venit de patru ori mai mare ca la Munteni, îi place: este în ei „ceva mândru şi feudal" [1], aşa încât Vodă e numai *primus inter pares*. La Curte nu se îngrămădesc. Faţă de străini ei n'au nici *empressement*, nici *obséquiosité*. „Agenţii şi generalii ruşi nu erau, ca la Bucureşti, obiectul linguşirilor josnice; saloanele moldoveneşti au fost mai totdeauna închise celor mai strălucite stat-majore, şi căsătoriile, aşa de dese în Muntenia, chiar în clasele mai de jos *(secondaires)*, între ofiţerii ruşi şi femeile din ţară, au fost mai mult mult decât rare în Moldova" [2].

Sânt boieri vechi, unii la ţară, cu bărbi, dar mergând în biete căruţe, şi boieri „agregaţi", în mare parte oameni cari au îndeplinit „funcţii servile". Pentru a-i face, Ioan Sandu Sturza lua câte patru sute de lei, aşa încât s'a ajuns ca Moldova să aibă treizeci de logofeţi.

In jurul tuturor roiesc Evreii, cătând a scăpa de serviciul militar, de dări şi dorind „o cârmuire mai blândă" *(gouvernement plus doux)*, cu toată

[1] II, pp. 437-43.

[2] P. 443.

taxa specială şi ameninţarea de expulsare. „Fiecare boier are azi Evreul său, precum o casă mare îşi are ori îşi avea un intendent, un preceptor sau un abate." Ei sânt croitori de dame, arendaşi, cârciumari. „Li se dă totul, până şi bisericile din sate, ajunse în mânile lor magazii de unelte de plugărie sau de cereale. In general sânt aspri pentru ţerani." De aceia li se interzice dreptul la pământ. „Un sentiment atât de universal şi de adânc înrădăcinat încetează de a fi o prejudecată ca să merite a chema asupră-i luarea aminte a oamenilor de Stat.[1]" Moravuri deosebite despart pe Evrei, cari, de altfel, au toată libertatea cultului, de societatea creştină. La Bucureşti, unde sânt puţini şi aclimatisaţi, bancherii evrei sânt primiţi în toate casele.

Peisagiul muntean îi pare deosebit, cu casele în coperişurile cărora şi-au făcut cuib berzele şi cu puţurile din stepă. E „un spectacol imposant, sumbru, dar cu farmec". După Râmnicul-Sărat, printr'o regiune de cultură inferioară, la Buzău, cu episcopie, seminariu, spital, supt cupole de tinichea văpsită verde, Poujade vede pe episcop „pe margenile cerdacului, ţiind în mână o cârjă groasă cu mânerul de argint şi puind la cale socotelile lui cu ţeranii"[2]. Călătorul a fost şi până la Giurgiu, cu carantina-i nominală, şi la Rusciuc.

Bucureştii îi apar ca un oraş de contraste: palate şi colibe, echipagii de la Binder sau Clochez, cu vizitii în livrea, şi căruţe ardeleneşti cu opt până la douăzeci de cai şi mânzi, arce ale lui Noe; pe de o parte cai de rasă, pe de alta bivoli greoi; elegantul de modă apuseană stă lângă asprul Dac; Albanesul cu bragă-şi desface marfa lângă vitrina cu „friandi-

[1] Pp 446-7.
[2] P. 449.

ses de Boissier et de Potel et Chabot"; călugări fumează la cârciumă cu lăutarii la ureche[1].

Mai multe pagini sânt consacrate expunerii situației țeranilor de la 1849 la 1857. Ei nu sânt șerbi: la Români nu există, ca în regimul feudal, pământuri nobile și pământuri nenobile. Țeranii cu cari a vorbit n'au nimic cu boierii lor (la Munteni se amestecă între moșieri și străini: Obrenovici, Simici, Ghermani), ci cu administrația rea. Unele datine îi supără: de Sfântul Nicolae sânt siliți, astfel, să aducă brazi la București[2]. Regimul fiscal ai liudelor nu se poate menținea după atâtea schimbări: satul Mogoșoaia a ajuns a fi trecut numai cu jumătate de liude. Perceperea impositelor, de la 1843 înainte, se face abusiv: în loc de o zecime adițională se icau patru. Impositul funciar pe categorii ar fi mult mai drept. Azi venitul total muntean e de șapte milioane - capitația dă trei —, însă s'ar putea ridica și la douăzeci și unul[3]. Sânt 351.294 de familii rurale, care dau capitație câte 30 de lei (= 11 franci); zecimile cresc până la 100 de lei. Se adaugă șoselele, cu 6 lei ai datoriilor rusești, cei 3 pentru dorobanți, cei 2 pentru școli, ceva pentru oaste. Astfel, mai mult de la ei Statul percepe 40 de milioane de lei pentru șosele, 24½ pentru Ruși, 5 pentru școli[4].

Clerul îl interesează pe Poujade. Episcopii au un venit de trei milioane de lei sau 130.000 de franci, din cari patru șeptimi pentru ei. Mitropolitul Moldovei unul de 290.000 de franci, din cari cinci șeptimi îi rămân lui. Mănăstirile și clerul indigen strâng anual 1.836.000 de franci.

---

[1] Pp. 449-50.
[2] P. 483 și nota 1.
[3] Pp. 488—90.
[4] Pp. 540-1.

A cercetat mănăstirile. In Moldova, Neamţul, unde se clădia spital, şi Secul, cu venit de 70.000 de galbeni: limba grecească era înlăturată; egumenul vorbia ruseşte; cântările erau bune. La Agapia îl interesează stareţa cu cârja în mână; e o mănăstire bogată, cu 120.000 de franci venit anual, pe când Văratecul n'are decât 48.000. La Munteni a văzut Tismana, Bistriţa, Arnota, Polovracii, Cozia, Dintr'un lemn, Hurezii, unde egumenul Hrisant, din Ciclade, trăieşte ca un cleric medieval, temut şi stricat, ducând la biserică o ţiitoare nemţoaică îngreunată.

A fost şi pe la Căldăruşani, pe la Pasărea, asistând la un parastas, la Ostrov unde a găsit — şi atunci!— toalete de Bucureşti. Mănăstirile de ţară au, spune el, un venit de 3.976.000 de lei, din cari 900.000 merg la biserici şi la întreţinere, Statul luând pentru el 1.800.000. Supt stăpânirea călugărilor greci, din şaptezeci de lăcaşuri, stau nu mai puţin ca 100.000 de familii de ţerani. Arendaşii se îmbogăţesc adesea. Veniturile Zlătarilor din Bucureşti sânt luate, astfel, pe şase ani, cu sprijinul consulatului rusesc, de un funcţionar, care dă 12.000 de franci pe an şi iea în loc 48.000. Cel care ţine moşiile Sfântului Ioan de la Focşani câştigă şi el destul[1]

O clasă mijlocie propriu-zisă, privilegiată, nu există încă. Ea se face în chip abusiv prin vânzarea făţişă a falselor diplome de „neamuri", bucurându-se de unele scutiri fiscale în materie de patentă. Erau în Ţara-Românească 6.919 mazili; de la 1842 numărul lor a crescut chiar. Se numără 25.514 familii de patentari, dintre cari 58 în bancă, iar 309 fac micul comerţ şi arenda; restul simulează această calitate, fiind meşteri sau simpli locuitori.

[1] Pp. 460-6.

Cârciumarii din București se socot la 4.000, pe lângă cei 500 de debitanți feluriți[1].

Cunoștințile lui Poujade sânt deosebit de bogate asupra neamului românesc în toată întinderea lui geografică și istorică. Nu s'au întrebuințat până acum știrile pe care acest fost consul la Ianina le dă asupra Românilor din Macedonia, cu privire la cari aduce și mărturiile lui Pachymeres și Chalkokondylas. A fost, se pare, pe la Mețovo, pe care-l califică drept centru aromânesc, și pe la Călării (Kalarytes), cu negustorii și lucrătorii săi în argint. E sigur că bărbatul de Stat Coletti, din Mețovo, a murit cu părerea de rău că n'a putut libera pe ai lui. Caragunii cu mântăli negri, ciobanii Pindului, au trecut cu turmele înaintea acestui observator atent. Știe că atâția dintre copiii lor învață în Italia și Germania, pe lângă cei, mai ales din Zagora, ce se așează în Principate. Știe că, dacă există între Macedoneni „grecomani", majoritatea au susținut regimul turcesc contra revoluției Grecilor[2].

Când arată mărturia lui Lüders despre ura naționalităților contra ungurimii, el îl face să adauge despre Românii ardeleni, ce urmează: „Aceștia sânt în stare de pariași și formează în Transilvania populația cea mai nenorocită; ei sânt acei cari, încă de la începutul insurecțiunii, au sprijinit armata austriacă, și Rușii au avut să se laude mult de concursul lor pentru aprovisionări. Unirea lor cu Ungurii, de la început, ar fi schimbat totul. „Fără provisiile pe care le-am găsit în Principate", spune generalul rus, „și fără Iancu, căpetenia Românilor din Ardeal, n'aș fi putut reuși. De aceia printre corespondențele pe care le-am prins, am găsit scrisori

[1] Pp. 537-40. — Sânt și cifre date de Ubicini (p. 549).
[2] II, p. 68 și urm.

de-ale lui Kossuth către Iancu, în care spunea că Ungurii se căiau că n'au ţinut în samă drepturile fraţilor lor români şi că, în cas de succes, aceştia ar putea să aştepte toate concesiile pe care le cereau. Românii sânt foarte vrednici de interes, şi am adresat în favoarea lor un memoriu Impăratului, care mi-a răspuns că nu putea să intervie în acest domeniu, dar că transmisese memoriul Curţii din Viena." Austria s'a îndatorit a da Românilor drepturi egale acelor ale celorlalte naţionalităţi, dar ei sânt într'o înjosire desăvârşită [1]."

A cunoscut bine pe Vodă-Ştirbei, pe care nu-l iubeşte, ca unul ce susţine interesele rudelor sale după soţie, Ghiculeştii. L-a văzut cu Doamna, jenat, asistând la defilarea, în ziua de 1-iu Septembre 1849, a Turcilor trimeşi la căminuri, pe şosea la Băneasa. Domnul i s'a plâns pentru câte suferia de la comandantul Turc Omer-Paşa, care decora pe boieri direct, nu prin stăpânitorul român, ca Ruşii. Poujade s'a bucurat că fiii lui Grigore-Vodă Ghica au refusat decoraţii de la omul care cândva li sărutase lor mâna, ca unor beizadele.

Când se află la Bucureşti, încă de la 20 Maiu 1853, că Ruşii vor trece Prutul, Domnul muntean trimete la vecinul său Ghica, pe care l-ar fi declarat „incurabil", pe vărul său, colonelul N. Bibescu, ca să întrebe ce atitudine să ieie. Aceasta cu toate că *ar fi dorit să capete, în locul lui Ghica, şi Moldova* [3]. La apariţia ocupanţilor, Ştirbei îi serveşte fără reserve, rugându-se chiar de Paşii dunăreni, prin maiorul Nicolescu, să nu atace. Cum frecventa pe consulul engles, al Rusiei, Halcinschi, care luase, la

---

[1] P. 306.

[2] Pp. 290 şi urm., 302—3.

[3] Dont il avait même sollicité la succession princière à Constantinople; p. 375.

Chişinău, instrucţii de la Gorceacov, pune pe însuşi directorul de la Interne să-şi supravegheze prinţul. Consulul acesta rusesc aduce ambilor Domni instrucţii de cum să se poarte cu Turcii. de la Nesselrode: nu se va da tributul, nu se vor trimete curieri. Dar, pe când Ghica anunţă aceasta, cu deosebite regrete, lui Reşid-Paşa, Ştirbei păstrează tăcerea.

La intrarea Ruşilor în Bucureşti se dă voie Mitropolitului a-i binecuvânta, şi Vodă face întăiu visită generalismului. Dar, când Domnul comunică şi lui Halcinschi înştiinţarea sa către Ministeriul rusesc că e silit a pleca, acesta aruncă jos scrisoarea, calificând hotărârea lui Ştirbei drept un act de duşmănie[1]. Scriind din nou lui Gorceacov despre greutatea situaţiei lui, ministrul împărătesc cere o decisie nestrămutată şi nu primeşte până atunci o invitaţie la masă. Domnul nu poate anula, cum voià, întăia lui scrisoare, şi comandantul rus cere ca afacerea să fie tratată în Consiliul de miniştri. Când Poarta îngăduie rămânerea vasalilor săi, dar li cere, pentru 13 Octombre 1853, tributul, cel muntean este oprit. Cu menajări, Gorceacov îi dă atunci a înţelege lui Ştirbei că e vremea să plece, şi, pe când Ghica aştepta altă hotărâre turcească, vecinul său cere a se ascunde vădirea în public a lucrului: el ar fi dispus să dea un caracter provisoriu plecării sale la Viena şi, deci, să încredinţeze regenţa consilierilor săi. Işi reservă şi o pensie lunară de 1.000 de galbeni, pe care ar fi întrecut-o. La părăsirea postului său (13 Octombre) el arată că o face pentru că e împiedecat de a-şi îndeplini datoria faţă de suzeran[2].

---

[1] Pp. 378 şi urm., 392. — Ssrisoarea către Ruşi că rămîne, p. 392 nota 1.

[2] P, 392 şi urm.

La întoarcere Turcii lui Omer, pentru motive pe care le vom vedea, primesc rău pe Știrbei, supt cuvânt că e supt anchetă pentru administrația sa. In zădar se ceruseră onoruri pentru dânsul din partea lui Hess, care comanda pe Austrieci[1].

Deosebitele influențe străine exercitate pe atunci asupra noastră sânt presintate cu bogate amănunte. Urmărind pe cea rusească încă de la 1829, se vorbește de războiul încheiat prin pacea de la Adrianopol, de rolul la noi al presidentului Pahlen, persoană magnifică, de al lui Chiselev, un nou lord Bentink, care a avut buni auxiliari în Mavros și Suțu, de legile pe care aceștia, plus Alexandru Ghica și Mihai Sturdza, le-au încorporat în Regulament, de reservele Porții față de această Constituție[2]. In 1848 se semnalează influența lui Duhamel, venit din Egipt și Teheran, și asupra unei părți din boieri, cari, de altfel, și ei voiau reforme, dar nu ca ale radicalilor. La izbucnirea revoluției, consulul pleacă, dar Titov, ambasadorul Țarului la Constantinopol, îi ordonă să cheme oștile împărătești, pe care le oprise, după cât se credea, până atunci Anglia[3]. Influentul consul e un om rece, solemn, religios, de o purtare ireproșabilă[4].

După convenția de la Balta-Liman, atitudinea Rusiei față de noi e lacomă, neiertătoare.

In Octombre 1851 se cere din nou Domnilor să plătească datoria pentru oștirile de ocupație. Duhamel însuși reclamase în acest scop, la 1848 chiar, două zecimi adiționale, odată pentru totdeauna, pe care Adunarea Moldovei le și votase, cea din Muntenia neființând în acel moment. Cum Turcii nu fuse-

[1] Pp. 248-9.
[2] P. 528 și urm.
[3] P. 471 și urm.
[4] P. 450.

seră înștiințați, representantul lor în Principate, Fuad, viitorul Mare-Vizir, cere instrucții la Poartă, de unde i se răspunde că nu e nimic de făcut, odată ce boierii s'au învoit. Cererea se repetase în 1840 și Ghica se opusese, iar, Rușii insistând, el pretinsese față de Turci ca suma să fie trecută la datoria națională. In 1851 se adăugia cererea de a se întinde măsurile carantinare din Marea Neagră și asupra Principatelor: data aceasta, Știrbei supune chestia Divanului, iar Ghica discută numai asupra chestiei. In 1852, în momentul când trupe rusești se adunau în Basarabia și trupe austriece în Banat, cel d'intăiu trimete budgetul său, spre vedere, la Petersburg. Aceasta pentru că se cerea de Rusia de la Munteni 30 de milioane de piaștri (peste 11 milioane de franci), iar de la Moldoveni 4 și jumătate (peste 2.400.000 de franci).

In acest an Țarul viind la Vosnesensc, Vodă-Ghica dorește să-l poată saluta, și Știrbei imită exemplul. Se capătă scrisorile care-i presintau ca delegați ai Sultanului. Dar, Nicolae I-iu refusă a primi pe altcineva decât o solie de boieri moldoveni. Nici fiul mai mare și ginerele lui Vodă Știrbei nu se bucură de favoarea primirii împărătești. Ginerele lui Ghica, Mavrocordat, e întâmpinat nepoliticos de prințul Orlov, mustrându-l pentru acea scrisoare de recomandație a cării vină e aruncată asupra lui Știrbei, pentru ca apoi acestuia să i se făgăduiască o „pedeapsă". Abia dacă Moldovenii sânt primiți să asiste la o revistă militară pe care o trece Țarul. Dar după un raport din Constantinopol atitudinea se schimbă. Solii lui Ghica sânt primiți a doua zi și reținuți și la masă, unde au locuri de onoare, Nicolae I-iu mulțămește, în persoana lui Gheorghe Ghica, Domnului moldovenesc, pentru administrația lui și legăturile cu Cabinetul rusesc. Se recomandă de Impărat „a

se supraveghià tineretul". A văzut el însuşi la Berlin, în Capela Curţii, cum aceşti tineri nu ştiau să-şi facă după cuviinţă crucea. Decât să se tot dea paşapoarte pentru studii, mai bine s'ar face şcoli în ţară, ori s'ar trimete absolvenţii la Universităţile ruseşti. „[Domnul] poate fi sigur că nu vor aduce cu ei, ca din Germania şi din Franţa, idei imorale şi subversive. Spuneţi-i în sfârşit că văd cu părere de rău cum întrebuinţează pe oamenii din 1848, pe toţi acei sansculoti cari au tulburat liniştea ţerii [1]." Şi se adauge că Impăratul a apăsat asupra cuvântului *sans-culottes*. Iar, de oare ce trimesul Moldovei obiecta că Moldova e foarte cuminte faţă de Ţara-Românească, aceste cuvinte de o brutală sinceritate ieşiră din buzele împărăteşti: „Nu e nicio comparaţie cu Muntenia. Pe Munteni nu-i pot suferi; ia nişte comunişti!; dar pe Moldoveni îi iubesc, şi de aceia sfătuiesc pe prinţul vostru să dea de-o parte pe toţi tinerii aceia descreieraţi. Doresc să-mi urmeze sfaturile, căci, altfel, m'aş vedea silit să fac rânduială eu însumi, şi, dacă trupele mele vor mai ocupa odată Moldova, urmările vor fi cele mai grele pentru ţara voastră [2]."

---

[1] Il peut être sûr qu'ils ne rapporteront pas, comme de l'Allmagne et de la France, des idées immorales et subversives. Dites-lui enfin que je vois avec peine qu'il emploie des hommes de 1848, tous ces sans-culottes qui ont troublé la tranquillité du pays; p. 367.

[2] Pas de comparaison avec la Valachie. Les Valaques, je les déteste; ce sont des communistes; mais les Moldaves je les aime, et c'est pour cela que je recommande à votre prince de mettre de côté tous ces jeunes écervelés. Je désire qu'il suive mes conseils, car autrement je me verrais forcé d'y mettre ordre moi-même, et, si mes troupes vont encore une fois occuper la Moldavie, les conséquences en seront des plus graves pour votre pays; p. 369.

Armata rusească din 1853 pierde în trei luni 30.000 de oameni, dar se reface pe urmă. Generalii cari stau în fruntea ei sânt înfăţişaţi în colori vii: Lüders, strâns în uniformă, curtesan faţă de femei, dar simplu, fără afectaţie în vorbă, modest în triumful lui ardelenesc, de şi linguşitorii îi zic; Zacarpaţchi (după Diebitsch „Zabalcanschi"), Dannenberg e un om curat, de conversaţie plăcută, de forme sociale reservate, dar îndrăzneţ în fond; o disgraţie nemeritată-l împiedeca de a-şi arăta toate însuşirile. Nepocoicinschi, ofiţer de stat-major, înaintase răpede: la 1848 el întrase în Muntenia cu gradul de căpitan.

In ce priveşte atitudinea populaţiei faţă de armata rusească, se încercase un corp liber românesc pe lângă dânsa. Astfel apar în luptele din Dobrogea ocupată de Ruşi „într'o zi", lângă Măcin[1], 5.000 de „stavrofori" noi, strânşi şi de administraţia noastră, „cu subscripţia egumenilor din mănăstiri şi a bogaţilor proprietari greci". Acest corp de amestecătură, purtând mândru crucea pe chipiuri, „nu era în adevăr alcătuit decât de aventurieri greci, bulgari, sârbi, ţigani, mici negustori ruinaţi, slugi gonite, bucătari fără loc, uniţi prin nădejdea jafului sau ispita răsbunărilor personale. Pradă, violează, ori măcar trec prin oraş, în birjă, trăgând din pistoale. Din causa lor poliţia opreşte ieşirea lumii noaptea în

[1] Cu acest prilej se vorbeşte de presenţa în Dobrogea a Cazacilor necrasovţi şi zaporojani. Aceşti din urmă, în număr de 20.000, veniseră la 1772. Ultimul ataman, Vladchi, îi vânduse Ruşilor în 1828. Duşi la Marea Neagră, unii din ei, 6.000, revin supt Turci, câştigând ca pescari de la Tulcea la Rusciuc. Cât despre necrasovţi sau Lipoveni, ei părăsiseră Rusia, din causa prigonirilor religioase, la 1736, supt conducerea lui Ignatie Necrasov, mort în Crimeia. Ai lui locuiseră, în număr de 5.000, şi la Brusa, cu un ataman. Ei stau lângă Tulcea, în „Sirichioiu", Jurilovca şi Novoselo (pp. 408-9).

post. Ofiţerii lor, funcţionari de la noi, au aceleaşi apucături. După escesele săvârşite acolo, la Măcin, au fost trimeşi înapoi, şi Austriecilor ocupanţi li-a revenit sarcina de a-i desarma [1].

Pentru cunoaşterea personalităţii şi atitudinii lui Omer-Paşa ca şef al armatei de ocupaţie în Principate, cartea lui Poujade e un izvor de căpetenie. Comandantul turc ignorează persoana Domnului, el insultă pe boierul Plaginò, ginerele acestuia, care i se pare a fi un „Spitzbube"; la Băneasa el trece în revistă mândru soldaţii turci trimişi acasă. Lângă dânsul stă „soţia" lui, o Săsoaică, din Ardeal, şi el cere să vie şi soacra, căreia-i face toate onorurile[2]. Aceste gesturi se explică prin planurile renegatului croat, care spera să poată ajunge un fel de Domn al ţerilor noastre. „Unii au crezut că Omer-Paşa, încunjurat de linguşitorii subalterni cari puseseră stăpânire pe sufletul său, plin de ilusii asupra situaţiei lui personale, visase, în Principatele unite, supt mâna lui, o putere care ar fi avut asentimentul Puterilor europene, aclamaţia Românilor, strălucirea unei vice-regalităţi şi durata pe care Dumnezeu ar fi dat-o existenţei lui[3]." Se schiţează şi eleganta siluetă a lui Fuad, tânărul Turc occidentalisat, şi a înlocuitorului său Ahmed-Vefic, om distins — cum se ştie, şi un scriitor—, căruia însă nu-i lipseşte hotărârea.

[1] Pp. 406-7.

[2] Pp. 290 şi urm., 296 şi urm. — Sultanul, rechemându-l, îi dă ca răsplată o mie de pungi (p. 308).

[2] Les uns crurent qu'Omer-Pacha, entouré de flatteurs subalternes, qui s'étaient emparés de son esprit, plein d'illusions sur sa situation personnelle, avait rêvé, dans les Principautés réunies sous sa main, un pouvoir qui aurait eu l'assentiment des Puissances européennes, l'acclamation des Roumains, l'éclat d'une vice-royauté et la durée que Dieu réservait à son existence (p. 427).

Populaţia primeşte cu flori şi pe başbuzucii închişi de Omer la Ramadan[1]. In armata turcească se deosebesc Polonii: Mihai Czaykowski, cavaler de Malta, traducător al lui Walter Scott, devenit Sadâc-Paşa, comandantul Cazacilor otomani. La Şumla el are supt ordine 600 din aceşti cavalerişti, amestecaţi cu Bulgari, a căror uniformă arată unirea crucii cu semiluna[2]. Alături de dânsul Wolanski devenise Rustem-Efendi, intimul generalisimului[3].

In ce priveşte pe Austrieci, veniţi cu gândul de a rămânea, ei sânt presintaţi ca ocrotitorii lui Ştirbei— Doamna, adăugim noi, a dăruit şi un steag armatei de ocupaţie! —, şi Vodă ceruse de la Sultan scrisori pentru a putea fi primit de Franz-Joseph, sosit în Ardeal[4]. Frica Austriecilor era de a vedea „trezirea unei naţionalităţi pe care voiau să o ţie în hotarele unei lungi copilării[5]". De aceia dorinţa de a-şi anexa ţerile dunărene, devenite focarul Renaşterii naţionale. Sprijinită pe simpatia unor boieri bătrâni, Austria voià, după ce înlăturase pe Ruşi, să nu întâmpine pe calea dorinţilor ei prestigiul turcesc. I se cere lui Omer să nu înainteze în Principate, i se interzice să aresteze spionii ruşi în Moldova, i se impută excesele săvârşite de înseşi trupele croate şi bănăţene. La Galaţi, generalul Augustini permite Ruşilor de la Reni să vie pentru petreceri. Mişcarea ofensivă plănuită de Turcii strânşi la Măxineni e oprită de aceiaşi vigilentă gelosie[6]. Incercarea Româ-

[1] P. 422 şi urm.

[2] P. 414.

[3] P. 384.

[4] Pp. 307-8, 363.

[5] Qui craignait elle-même le réveil d'une nationalité qu'elle voulait contenir dans les lisières d'une longue enfance; p. 427.

[6] Pp. 428-33..

nilor de a luptà supt steagurile Sultanului e interzisă din acelaşi motiv.

Intre Austrieci şi Ruşi fusese odată, la 1828 acest diplomat ni-o destăinueşte — planul de a pune capăt oricăror speranţe româneşti, împărţindu-şi teritoriul nostru. „Austria a refusat Rusiei să împartă Principatele cu dânsa când, în 1828, Ţara-Românească i-a fost oferită până la Buzău." Şi aiurea: Austria, luminată asupra pericolelor vecinătăţii Rusiei, a refusat să coopereze la o împărţire a Principatelor, în 1828, cu Impăratul Nicolae, care-i oferia Ţara-Românească până la Buzău, pe o vreme când Franţa era cu totul favorabila Rusiei şi când Anglia arăta o indiferenţă foarte mare cu privire la Turcia [1]." Românii au rămas deci pe sama lui Joltuhin, care-i uria, şi Francesul află aceste cuvinte nobile pentru ca să arăte calea pe care se pot câştiga popoarele: „Nu poţi face bine unui popor decât iubindu-l sau având reputaţia că-l iubeşti" [2].

Viitorul românesc nu poate sta, după dânsul, decât în Unirea Principatelor. El ştie că nu e o ideie nouă. In Regulamentul Organic chiar e cuprinsă, şi prin identitatea aşezămintelor şi prin „coburgesie", prin recunoaşterea cetăţeniei dintr'un Principat în celalt. Dar „ideia Unirii n'avu desvoltări mai mari

[1] L'Autriche refusa à cette Puissance (la Russie) de les (les Principautés) partager avec elle, lorsqu'en 1828 la Valachie lui fut offerte jusqu'au Bouzéo. si elle voulait s'allier avec les Russes contre la Turquie... L'Autriche, éclairée sur les dangers du voisinage de la Russie, a refusé de coopérer à un partage des Principautés, en 1828, avec l'empereur Nicolas, qui lui offrait la Valachie jusqu'à Bouzéo, à une époque où la France était entièrement favorable à la Russie et où l'Angleterre montrait une indifférence bien grande à l'égard de la Turquie (pp. 504, 519).

[2] L'on ne peut faire du bien à un peuple qu'en l'aimant ou en ayant la réputation de l'aimer (p. 528).

până la 1847, când ambiția unui Domn, de o parte (Mihai Sturza), și aspirațiile nerăbdătoare ale tineretului, de alta, făcură să între în lume ipotesa de Mare-Ducat daco-român. *Ideia primă a Unirii Principatelor aparține deci pasiunilor ambițioase ori patriotice, care procedară* și *urmară mișcarea de la 1848*. Această ideie era atunci eminamente revoluționară, și, ca toate ideile revoluționare, amestecând ce e himeric cu ce e posibil, ce e cutezător cu ce e generos, *nu se opria la hotarele pe care tratate, nenorocite, fără îndoială, și smulse prin nedreptate, sau fraudă, dar consfințite de vreme, le-au dat Principatelor. Ea trecea cu îndrăzneală Carpații și Prutul, despoind două mari Imperii de unele din provinciile lor*. Totuși ideia revoluționară nu era cu totul greșită. Punctul său de plecare era adevărat în sine, nobil, uman, pentru că era vorba de a se uni supt un singur sceptru șapte sau opt milioane de oameni cari vorbesc aceiași limbă și profesează mai toți aceiași religie[1]." El însuși, Poujade, a fost propunăto-

[1] L'idée de la réunion n'eut pas de plus grands développements jusqu'en 1847, où l'ambition d'un hospodar, d'une part, et les vives aspirations de la jeunesse, de l'autre, firent entrer dans le monde des hypothèses de Grand-Duché daco-romain. L'idée première de la réunion des Principautés appartient donc aux passions ambitieuses on patriotiques qui précédèrent et suivirent le mouvement de 1848. Cette idée était alors éminemment révolutionaire, et, comme toutes les idées révolutionnaires, mêlant le chimérique au possible, le téméraire au généreux, ne s'arrêtait point aux frontières que des traités, malheureux, sans doute, et arrachés par l'injustice ou la fraude, mais consacrés par le temps, ont données aux Principautés. Elles passaient audacieusement les Carpathes et le Pruth, dépouillant deux grande Empires de quelques-unes de leurs provinces. Toutefois l'idée révolutionnaire n'était point entièrement fausse. Son point de départ était vrai en soi, noble, humain puisqu'il s'agissait de réunir sous un même sceptre sept ou huit millions d'hommes qui parlent la même langue et professent presque tous la même religion. p. 503.

torul încă din 1849 al acestei îndepliniri naționale: „Principatele Țerii-Româneşti şi Moldovei aspiră de mult a deveni o nație unită. Incă de la 1849, autorul acestei lucrări, lovit de această tendință, li dădea numele de Belgia a Dunării, şi de la 1853 încă el propunea ca una din cele mai bune soluții parțiale ale chestiei Orientului să le constituie ca Stat neutru şi independent supt sceptrul unui prinț străin"[1]. Şi aiurea: „Un viitor apropiat va da fără îndoială satisfacția dorinților Românilor şi dreptate acelora cari, încă de la 1853 şi în momentul când Ruşii treceau Prutul, declarau că unirea Principatelor era unul din mijloacele cele mai puternice pentru a asigura pacea viitoare a Europei. Nu pregetăm a spune că încă din acea vreme am propus unirea Principatelor Munteniei şi Moldovei supt un prinț străin ca soluția care putea să garanteze mai bine echilibrul european"[2]. E adevărat că, mai de curând, „un om de Stat frances care a jucat un rol foarte însemnat *(considérable)* supt monarhia din Iulie şi care a făcut mari sforțări ca să consolideze stabilirea lui Mehemed-Alì în Egipt, a venit în ajutor Puterilor care combat unirea principatelor Munteniei şi Moldovei într'un singur Stat şi care declară că vreau să se opuie din toată puterea lor în interesul Imperiului otoman". Intr'un „document publicat de ziarele belgiene şi care a atras atenția oamenilor politici", acelaşi spune că aceasta ar aduce împărțirea Turciei şi ar pregăti alianța contra Franciei: cel mult li s'ar putea da funcționari turci cu idei europene. Dar Poujade constată că în acel an 1853 toți ai noştri voiau Statul unit, neutru, supt protecția Europei.

---

[1] P. 351.
[2] P. 505.

Şi Turcii chiar, nu erau toţi protivnici acestei ideĭ. Căci un om de Stat spunea scriitorului încă de la 1850: „Sublima Poartă ar trebui să pândească şi să prindă *(saisir)* cu dibăcie prilejul de a face să se garanteze autonomia Principatelor supt suzeranitatea ei de către toate Puterile Europei”. Capabile a strânge o armată de 60.000 de oameni, ţerile noastre ar fi putut scoate la 1853 20-30.000 la paza Prutului[1].

Cum se vede, şi aici basa e ideia unităţii etnice şi culturale, care trebuie să aducă unitatea politică a poporului românesc. Şi aici silinţile în această direcţie ale noii generaţii sânt în deosebi preţuite, înfăţişându-i-se în scrisul ei o bună istorie contemporană a Românilor. Pe lângă compilaţia istorică făcută inteligent se dau şi statistice utile[2].

Dintre scriitorii mai vechi, Vaillant dă bune traduceri din româneşte, culegând şi bucăţi rare, ale lui Cuciureanu sau Facà, în *Poésies de la langue d'or* (Paris; 1851; cu o dedicaţie amintirii lui Ronsard). Apoi el tratează despre Turci şi Ruşi într'o broşură din 1854 *(Turkie et Russie, en réponse à la lettre d'un anonyme)* şi, în sfârşit, el trece de la dedicaţia către Sultan a acestui opuscul la elogiul prinţilor Ghiculeşti într'un mic studiu pe care-l publică *„Archives générales”* în 1856 *(Les princes Ghika, hospodars de la Moldo-Valachie).*

Să nu uităm pe „profesorul de literatură francesă din Bucureşti”, Alfred Poissonnier, care se ocupă însă exclusiv, la 1855, de liberarea Ţiganilor de la noi *(Les*

---

[1] Pp. 503, 505—6, 500, 515—7.

[2] După documente oficiale se fixează exportul la patru milioane de hectolitri, valorând treizeci de milioane de franci, afară de exportul vitelor: 15 milioane, al sării: 2.800.000, lânii, pieilor, săului, etc.; 58.800.000,—Moldova fiind represintată cu o treime.

esclaves tsiganes dans les Principautés Danubiennes).

Ideia regatului român, sprijinit pe o armată de 10.000 de oameni pentru moment, capabili de a se ridica şi la 60.000— şi, anume, ostaşi buni, căci pandurii întrebuinţaţi de Ruşi în ultimul războiu s'au dovedit mai de ispravă decât „o puternică divisie rusească" — o presintă la 1838 şi un anonim „M. de M. O***, agent diplomatic", în broşura lui, apărută la Paris, *Poids de la Moldo-Valachie dans la question d'Orient, coup-d'oeil sur la dernière occupation militaire russe de ces provinces.*

Ulysse de Marsillac, multă vreme profesor universitar şi al şcolii militare la Bucureşti şi autorul unei Crestomatii francese, dădea la lumină în 1869, cu o dedicaţie către Principesa Elisabeta, „notele lui de călătorie" (din 1853; la 1851 a cunoscut întâiu, la Paris, Români, cari-i cântau arii de-ale noastre), de la Pesta la Bucureşti [1], la care va adăugi la 1877 un *Guide du voyageur à Bucarest*, pe care-l vom analisa în acelaşi timp.

Scriitorul are o adevărată iubire pentru acest „pământ binecuvântat" unde şi-a găsit o a doua patrie încă de şaisprezece ani şi pe care ar fi vrut să-l presinte într'o vastă operă de caracter „enciclopedic" ori, cum spune aiurea, într'o colecţie de poveşti şi cântece, ca ale lui Clemens Brentano pentru Germani, în care „ar pune sufletul naţiei". Neavând răgaz pentru atâta, el va presinta numai, într'o formă uşoară, cât trebuie pentru a atrage atenţia asupra „vieţii intime", a înfăţişării „şesurilor, văilor, munţilor", asupra mănăstirilor necunoscute.

---

[1] *De Pesth à Bucarest, Notes de voyage*, Bucureşti [1869]. A scris, pe lângă *Leçons de littérature*, şi *Lettres à Théagène*, care nu se pot găsi. N'am putut găsi nici *Études sur la Roumanie*, Bucureşti 1871. Se ştie că el a publicat de la 1861 la 1866 *La voix de la Roumanie*, apoi *Journal de Bucarest.*

Pentru aceasta el porneşte de la o largă concepţie a României. Ea e „toată ţara locuită de neamul românesc": până şi îndepărtata Macedonie, e Ţara-Românească deplină. El e sigur chiar că „viitorul va resolvi chestia arzătoare care e unificarea tuturor acestor provincii, supuse azi la stăpâniri deosebite". Dar adauge— şi e un om cuminte—: „tot ceia ce adevăraţii prieteni ai Românilor pot să li dea ca sfat e să se facă vrednici prin moravurile şi aşezămintele lor de rolul la care sânt chemaţi. In starea în care se află azi lumea, *imperiul va aparţinea celor mai buni: „C'est aux meilleurs qu'appartiendra l'empire*".

Foarte frumoasă caracterisarea generală a osaturii de munţi, a liniilor şerpuitoare de ape. Un amfiteatru făcut parcă anume pentru ca „*poporului căruia i s'a refusat orice putere de invasie, să i se dea în schimb toată puterea de resistenţă* [1]". Şi în această aptitudine defensivă Marsillac vede înainte de toate muntele, pe care-l glorifică, pentru rolul lui istoric.

„Natura a făcut din România o ţară superbă *(magnifique)*. Oamenii au stricat-o mult". Şi el descrie Dunărea „largă, adâncă, măreaţă", „vastele şesuri, goale, monotone, fară altă poesie decât aceia a singurătăţii şi întinderii lor", „pustiul" în care se înfig puţurile cu cumpănă şi pe care se ridică hanurile, cu lăviţi acoperite de rogojini şi scoarţe, cu palanul pe care se usucă ramurile culese primăvara: la sunetul diblelor lăutăreşti ţeranii beau, iar călătorului i se întind „ouă proaspete şi pui slabi" fără pâne, dar cu cafea şi tabac cât de mult. Apoi Ţinutul de dealuri şi munţi. „Păduri seculare acopăr povârnişu-

[1] On dirait que la nature a refusé au peuple de ce pays toute force d'invasion, mais qu'en revanche elle lui a donné toute puissance de résistance; p. 12.

rile, şivoaie se strecoară ca fire de argint pe muşchiul stâncilor, mănăstiri îşi ridică metalicele cupole între desişurile de verdeaţă", şi cântecul păstorului încunjură cu vraja lui.

Se înşiră toate aspectele drumului pe Dunăre, cu cifre de întindere şi adâncime, citând şi cutare articol al lui Jules Michel în *Journal de Constantinople,* pornind, înainte de navigaţia cu aburi a lui Szeché-nyi, de la încercările din 1827 ale Englesilor Andrews şi Pritchard şi amintind concurenţa încercată contra Austriecilor de Compania francesă care a creat linia Belgrad-Delta; nu lipsesc note asupra barei care azi stă în calea avântului nostru economic: cartea lui Engelhardt, fost membru al Comisiunii dunărene, ajută ştiinţa profesorului de literatură francesă. Işi aminteşte de hanul de la Orşova, de Ţigancele mai interesante decât conaţionalele lor, zise *caraques* în a lui Franţă-de-Sud, de pachetul de cârpe ambulant care sânt Turcoaicele. Din causa primejdiei de la Porţile-de-fier a trecut în zdruncinătoare căruţe pasagiul de la Orşova la Severin, Ada-Calè e descrisă după „un călător român", al cărui nume l-am fi dorit, căci notele sânt bine presintate. Călătorul de odinioară, din toamna anului 1852, a fost primit la Severin de prefectul ce era atunci, Nicolae Niculescu; profesorul laudă oraşul nou şi „drăguţele provinciale" care-şi ieau îngheţata lângă turnul din evul mediu, al cărui rost nu-l descopere istoricul improvisat; odată era aici numai chioşcul lui Niculescu însuşi, fântâna de formă veche, Ţigăncuşele care „exercitau asupra lui o fascinaţie stranie" — şi el încearcă a-i analisa motivele. Alături erudiţia arheologului Froehner asupra podului lui Traian.

In calea spre Giurgiu, fără locuinţi, viitorul istoric al armatei româneşti va creiona pe grănicerul

în cuibul lui cu cerdac, ieşind ziua pentru a saluta steagul vasului austriac şi îngânând urâtul nopţii cu poveştile bătrâne ale rasei lui. Işi aminteşte şi de Ischender-beiu Ilinski, viteazul beţiv care a bătut pe Ruşi în 1853. Şi alte amintiri ale războiului Crimeii. Pentru antichităţile din Romanaţi îi serveşte Anuariul frances al Munteniei publicat în 1842 de colonelul aghiotant Morel de Blaremberg (interesantă observaţia că la Celeiu s'au găsit toate monedele imperiale de la Traian la Heracliu [1]). La Corabia, redeschizându-se portul, s'a cerut lui Cuza-Vodă să i se dea numele lui; el însă a preferat pe al „bătrânului" Mircea. Se face un larg loc icoanei malului drept, cu minaretele care samănă cu lumânări albe acoperite cu un „éteignoir". Ni se dă şi numele acelui prieten al lui Marsillac, fost secretar al Paşei din Vidin, care a scris romanul *Rosalie,* „carte frumoasă, căreia nu li-au lipsit sufragii eminente"[2]. Ange Pechméja. La Nicopol se înseamnă turnul bisericii catolice, unde stă un episcop de care atârnă credincioşii latini din fostul principat muntean. In cale, se dă un loc larg descrierii râurilor, intercalându-se la Jiiu şi cântecul Jiianului. La Zimnicea se trezeşte amintirea unei dimineţi de toamnă ceţoase în depărtatul an al venirii prin aceste locuri, precum la Giurgiu sentimentul de isolare pe care l-a simţit părăsind odată cu vaporul austriac şi civilisaţia apuseană: nici trăsuri, nici hamali, isolarea într'un pustiu sălbatec şi, noaptea, absolut întunecos. Dar oraşul, nou, e destul de plăcut, cu acea regularitate de clădire pe care i-au impus-o Ruşii.

Pentru drumul la Bucureşti se descriu *braşovencele*

---

[1] P. 73.
[2] P. 78.

cu doisprezece până la cinsprezece căluţi şi căruţele cu surugiul pitoresc pe care nu ştiu cine — spune Marsillac — se gândise a-l înbrăca franţuzeşte. Pe alături, căruţe de lux cu plăci de aramă şi coviltir de piele şi „berlina" cu opt cai a celor bogaţi, cari-şi au şi magnificul Arnăut. In noua carte a aceluiaşi apare şi birja. La Daia bordeie cu coperişul de stuh, fără împrejmuire, „sat în zdrenţe", în care copiii se îmbracă doar cu o rază de soare". Călugărenii glorioşi cu cele cinci mlăştini pline de broaşte (şi aici un fragment din vechea povestire francesă a lui Kogălniceanu). „Nicio piatră, nicio bucată de bronz, nicio inscripţie", de şi era vorba să se ridice un monument. Se dă însă pisania crucii lui Şerban-Vodă, a cării traducere, după nesigura versiune francesă, ar fi aceasta: „Această sfântă şi de viaţă făcătoare cruce rădicatu-s'au de prea-înălţatul şi slăvitul Domn Şerban Cantacuzino Voevod... al acestui frumos şi minunat pod care însuşi el şi fiul său iubit Gheorghe Voevod... la rădicarea sa pe apa Neajlovului... şi cu boierii săi..., pentru ca şi Măriei Sale să-i fie în veci bună amintire şi recunoştinţă, lui şi Doamnei Maria, soţia sa, şi dumnealor fiilor săi; s'a făcut acest pod şi această cruce domnească s'a rădicat în al patrulea an al Domniei Sale, anul de la Facerea Lumii 7191 (1683), luna lui Octomvre 14 zile", adăugindu-se numele ispravnicilor Radu Năsturel şi Badea Bălăceanu. I se pare, străbătând astfel un drum ca acesta, că de la Paris la Bucureşti sânt trei veacuri.

Studiul lui Berindeiu în *Revista Română*, îl ajută să dea una din acele priviri istorice cu care prea adesea îşi umple paginile; se citează şi broşura despre mănăstiri a lui Ioan Brezoianu. La Mihai-Vodă, amintirea balului dat generalului Sébastiani şi a re-

şedinţei lui Grigore Dimitrie Ghica, fiind apoi vechiul palat, spital militar, şcoala lui Davila, şcoală militară, ateliere şi magazine ale armatei, casărmi: „cine ştie care-i va fi destinaţia viitoare?". Nu putea bănui Arhivele Statului. Jos se întinde o baltă înverzită: deasupra părăsire şi o atmosferă de muced; de pe ferestile mărunte însă cea mai splendidă vedere asupra oraşului: noaptea, supt luna plină, romanticului autor îi vine să plângă.

Dintre biserici el pomeneşte cea dispărută, a Doamnei Bălaşa, la întrarea podului Caliţei, distrusă de cutremur în 1838, pentru a fi refăcută de Safta Brâncoveanu, născută Balş, cu înfăţişarea ei de cetate gata de luptă, Radu-Vodă, tot aşa de energic defensivă, dar având supt poarta de întrare o zugrăveală cu copaci care desplace Francesului. Atinge Sf. Ecaterina, care pe atunci se pare că nu-şi schimbase aspectul, Slobozia, pe Podul Beilicului, cu crucea de biruinţă a lui Leon-Vodă, Mitropolia, reparată la 1834, cu chipurile ctitorului Constantin Basarab şi Radu Leon, cu clopotniţa purtând stema arhiepiscopală, cu larga privelişte pe care o mijloceşte[1], Sf. Gheorghe, a cărui mănăstire a ars în 1817 (semnalează „frescele" lui Lecca), Curtea Veche, unde s'a încoronat Vodă-Bibescu, Creţulescu, cu chipuri ctitoriceşti, zugrăvită din nou de Tătărăscu, Sărindarul, aleasă pentru nunţi şi îngropări (cimitirul a dispărut de puţin), Sf. Nicolae din Lipscani, refăcută după cutremur în 1804 şi din nou transformată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Apoi biserica Doamnei cu „murdarul culoar" păstrat până azi, Biserica cu sfinţi, Colţea, Oltenii cu amintirile de la

[1] Nu ştiu ce e „planul oraşului Bucureşti, făcut în secolul al XVII-lea", pe care-l citează; p. 129. Cunoaşte pe Pavel de Alep şi pe Recordon.

1821, reconstruită de Grigore-Vodă Ghica, Dintr'o zi. arsă în 1825 şi refăcută de un Stolnic Stancu în 1828, Sf. Spiridon Nou, din 1858, cu picturi tot de Tătărăscu, păstrând tuiurile Ghiculeştilor, Sf. Spiridon Vechiu, tot aşa de închisă, Sf. Apostoli, cu case proaste în jur. E şi Stavropoleos, remarcată pentru sculpturi, Sf. Ioan, Zlătarii, refăcută, şi cu zugrăveală de Tătărescu—biserică a Bobotezei—, cele două Biserici Albe, Sf. Elefterie, unde se fac rugăciuni „pentru pacea familiilor". Nu se uită Batiştea, din 1666, arsă la 1690, refăcută la 1812, din nou mistuită de foc la 1847, dreasă la 1850, cu predica în româneşte, biserica luterană, care ar fi din 1550, cu acte şi privilegii din 1726 şi 1751, cea calvină pentru ai lui Tököly, supt Brâncoveanu, reluată în 1821, bisericuţa bulgărească din Str. Vergului, biserica Armenilor, de la 1781 (peste una de lemn refăcută) (trei tablouri de Leca). Pe larg se vorbeşte de Cotroceni, cu zidurile de încunjur fără fereşti, cu curtea părăsită, cu palatul domnesc, cu parcul plantat de curând. Sfântul Anton, în curtea Puşcăriei, arde în 1835. In împrejurimi, Cernica, Pasărea, Ciorogârla.

Din clădirile profane, descriitorul nu preţuieşte Palatul, ca fiind fără stil[1]. Aici a fost casa Colfescului, care, mehmendar al Mitropolitului Antim, depus, l-ar fi înecat, acoperind pentru totdeauna de blăstăm tot neamul lui, apoi clădirea din 1815 a lui Dinicu Golescu, care declară mândru că „zideşte pentru viitor", instalând primul biliard în sala cea mare, făcând să cânte în salon banda lui de lăutari pe cari i-ar fi împrumutat la 1821 Alexandru Ipsilanti pentru eteriştii lui, şi pregătindu-şi un atelier de tâmplărie.

[1] Reşedinţa vechilor Domni, spune el, a trecut de la Dealul Spirei la Mihai-Vodă, la Sf. Sava, la casa Lahovari şi Bossel (*Guide*, p. 68).

De la dânsul clădirea trece la baronul Sakellario, la Stat, Chiselev instalând aici Vornicia și Guvernul muntean făcându-și corpul de gardă. Cu Alexandru Ghica devine Palat și Postelnicie, pe când Bibescu se duce în casa brâncovenească pe care noi am distrus-o după ce fusese Institutul bacteriologic, la Palatul vechiu fiind numai ceremoniile. Guvernul revoluționar din 1848 se instalează aici și după el Căimăcămia, pentru ca apoi Vodă-Știrbei să stea în casa lui proprie, dincoace fiind „batalionul model" al lui Macedonschi și Culoglu. Devenit Caimacam, fostul Domn Alexandru Ghica revine la casa cea veche, care e după dânsul casa secretariatului. Restituirea rostului de odinioară se datorește lui Cuza-Vodă, care suprimă însă recepțiile săptămânale. Infățișarea supt Carol I-iu, care introduce sculpturile în lemn ale lui Stohr, e presintată amănunțit[1].

Turnul Colței există încă, aproape ruinat. Dar s'a dărâmat casa veche a Agiei de pe turnul căreia, *foișorul de foc,* pompierii strigau la fiecare șfert de ceas: *Ce veste?,* răspunzând: *Bună pace!* Apoi foișorul de la Cavafi, lângă biserica Sfântului Gheorghe, răsturnat de furtună, în 1823, cel ridicat de Grigore Ghica lângă Sf. Constantin. Dintre vechile case boierești se menționează a Dudescului, din care rămăseseră „frânturi de ziduri, foarte groase și foarte înalte, din enorme cărămizi: feregi mărunte, ca horbotele de Malines, amestecă grația lor vie acestei forțe moarte; ele se joacă la vânt, între deschizăturile ruinei"[2]. La Colintina, cu balurile de odată ale Ghiculeștilor, domnește ruina. In casa lui Ioan Bălăceanu, cu grădină mare, se așează arhivele. Se laudă clădirea,

---

[1] Și un peisagiu românesc, de Emil Velkers, din Düsseldorf.
[2] *Voyage*, p. 119.

în preț de 1.200.000 de franci, ridicată pentru Universitate de Alexandru Orăscu, de la 1856 — la punerea pietrei fundamentale asistă Comisia Internațională— până la 26 Decembre 1869, pe locul mănăstirii Sf. Sava, clădită de pârcălabul Andronachi și închinată la Sf. Sava din Ierusalim, apoi refăcută de Brâncoveanu cu ajutorul lumânărarului Sterie, care pune, la 20 Iunie 1709, piatra școlii.

Profesorul frances cunoaște perfect Bucureștii în toate colțurile. El va vorbi deci de mahalaua boierească a Batiștei, cu casele fără gust, întrebuințând pretențios materiale inferioare, de Lipscani, cu „Societatea Financiară Română", cu băncile Poumay, (1853), Ghermani, Halfon, de „livezile gospod", de care-și mai amintia poporul că se întind până la biserica Curtea Veche, de Cișmeaua Roșie, de Cișmegiu, unde burghesia-și da întâlnire, de fântâna de la Filaret, de cișmeaua Mavrogheni, de șoseaua în care se întâlnesc cele mai luxoase echipagii cu carăle încete ale țeranilor, de Herăstrău cu petrecerile ascunse, de Zamfir. Prin bălți și gropi, în iarna teribilă, coconițele sânt duse la bal pe scânduri întinse de rândași, la lumina felinarelor, cărate în brațe, cu scutirea atentă a rochiilor. Iar, în împrejurimi, va descrie, în colori foarte variate și vii, Băneasa, foasta moșie a jupănesei Banului Dumitrachi Ghica, turnul ei cu moară, îngrămădirea de lume care vine primăvara să audă cântându-i cucul. Iată boieri de modă veche, al căror costum, pe care l-a văzut Francesul și la un oarecare Ștefănescu, îl descrie amănunțit, tineri cu jambiere, tunică strânsă și brandenburguri de aur, până la cortul alb cu ciucuri de mătasă roșie și sofale al lui Vodă, până la scaunele cu grifoni auriți ale doamnelor, până la soitarii cari fac glume de bufoni, la vânzătorii de pastile înviorătoare,

cu note arhaice asupra musicei turceşti a Domniei şi întrecerii tineretului boieresc la gerid, pe când alături se întinde hora. La Măgurele, proprietatea familiei Oteteleşanu, e admisă şi lume străină, în frumosul parc. La Mogoşoaia, a lui Nicolae Bibescu, se dau une ori petreceri în grădină.

Cum era firesc, fiind dat planul lucrării, se înşiră otelele: *Hugues, Grand Hôtel, Concordia, Boulevard, de France, Lazăr, Oteteleşanu, Pesta, Hôtel d'Orient, Budişteanu, Caracaş, Fieschi, Patria, Londra, Moldo-Român, Gabroveni, Avram, Simion, Neubauer, Ruşia, Hôtel Gerin* şi vechiul han Manuc. Ca restaurante, *Guichard, Raşca* (Hrčka), ca grădini: *Stavri, Union, Creţu, Giuvara, Văraru, Viişoara, Anton, Şăpcaru, Alexe,* etc.[1]. Apoi cofetăriile: Capşa, elevi ai lui Boissier, Fialcovschi, Giovanni, cafenelele: Briol, Labes. O încercare de café-chantant, fără succes, la Grădina cu cai. Cluburi: Român, Tinerimea, Frances, al Uniunii liberale. Pentru a vorbi apoi de simplele hanuri şi de restaurantele în plin aier cu mititei gata pregătiţi, pe când la han puii de găină trebuie une ori vânaţi în curte de cânii proprietarului.

Ziaristul, scriitorul se interesează de tot ce priveşte viaţa intelectuală. Astfel instituţiile ştiinţifice sânt presintate cu amănunte. Aflăm de acolo multe lucruri nouă. La Teatru se relevă darurile aristocraţiei celei vechi: 2.000 de galbeni prin testament ai lui Constantin Manu, 1.000 de piaştri ai lui Constantin Rastì pentru tipărirea pieselor, 18.000 alţii ai lui Ioan Câmpineanu. De la „vasta şură" de pe la 1850 în Strada Nouă, cu o curte murdară şi lojile cu lumini de său, cu două sobe fumegânde şi scena fără maşini, la noua zidire din iarna lui 1852, „una din

[1] *Guide*, pp. 28-9.

cele mai plăcute din Europa după sălile monumentale". Se dau represintații și concerte și la Bossell, la Slătineanu, mai cercetată pentru baluri mascate, la Ateneu. La Museul de Pictură se semnalează tablouri care nu mai există: de la Eforia Școlilor s'au adus portretele lui Lambru Photiade, lui Neofit Duca, lui Ienăchiță și Iancu Văcărescu, lui Poteca, ale Mitropoliților Dionisie Lupu și Nifon, ale Domnilor Alexandru Moruzi și Grigore Dimitrie Ghica. Se caracterisează opera lui Leca, lui Aman, lui Stăncescu, lui Grigorescu—cu multă pricepere—, a desemnatorilor Szatmari și Trenk[1]. Se laudă măsura din 1864 a ministrului Nicolae Crețulescu, creând biblioteci școlare și comunale, care nici azi nu există[2]. Se atrage atenția asupra gândului lui Davila, care și-a clădit o casă ca în Pădurea Neagră, de a face împrejur o grădină botanică — și cu animale—, în care s'ar cultiva pentru spițerii plante medicinale. Se relevă pretutindeni inițiativa francesă, ca a lui Godillot și Berthou în clădiri de utilitate publică ori propunerea lui de a se face grădina Ateneului.

Acest străin are însă și o adâncă înțelegere a vieții populare. O presintă în serbătorile ei: vicleimul—cel domnesc de pe vremuri, cu gardă de Arnăuți , păpușile, steaua, colinda, de Anul Nou, Sorcova, Vasilca, Boboteaza, Paștile. Descrie grădinile cu dulap și petrecerile pe iarbă verde. Cunoaște instrumentele lăutarilor, pe cari i-ar vrea în vechiul costum: cobza, naiul, „canonul", cimpoiul, fluierul, daraua, buciumul, drâmba. După Alecsandri presintă genurile cântecului popular. Note originale se întâlnesc la înși-

[1] E vorba și de ale lui Iscovescu (mai ales tipuri ardelene). Nu se uită nici boierii diletanți: Alexandru Florescu, Ecaterina Polizu, Alexandru C. Ghica, Elena Catargi.

[2] Și biblioteca lui Ștefan Bălăceanu a fost câștigată de Stat.

rarea danţurilor: hora, brâul, ; chindia, „birul" (ceteşte: *brâul)*, „greul", bătuta, „piperul" şi raţa, al cării cântec se dă astfel:

Raţa ici, raţa colea,
Raţa trece papura
Şi răţoiul
Şi răţoiul
Usturoiul.
Raţa iese din tufani
Cu bobocii dolofani,
Cu bobocii,
Cu bobocii,
Dolofani.
Raţa iese din pădure,
Cu bobocii plini de mure,
Cu bobocii,
Cu bobocii,
Plini de mure[1].

---

[1] P. 147.

CUPRINSUL

CUPRINSUL

		Pagina
I.	Călători germani prin Ardeal	3
II.	Un naturalist german prin Bucovina, Ardeal şi Moldova la sfârşitul secolului al XVIII-lea	19
III.	Ofiţeri ruso-francesi şi ruşi despre războalele din 1789-92 şi 1802-1806	37
IV.	Războiul ruso-turc din 1806-12 în descrierea călătorilor străini	51
V.	Călători de la răpirea Basarabiei până la Eterie (1812-1821)	67
VI.	Călători străini în ajunul Domnilor pământeni	78
VII.	Călători după 1821	119
VIII.	Călătorii francesi din epoca Regulamentului Organic .	184
IX.	Călători francesi din epoca războiului Crimeii	266